Isk. all. Paedagogium részére

II.
12.

IRODALOMTÖRTÉNETI

KÖZLEMÉNYEK

SZERKESZTI

SZILÁDY ÁRON

A BIZOTTSÁG ELŐADÓJA

*

HUSZONKETTEDIK ÉVFOLYAM

MÁSODIK FÜZET

BUDAPEST

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

1912

TARTALOM.

Lap

Toldi előhangja. *Bittenbinder Miklós* ... 129
Petőfi »János vitéz«-ének hatása Arany »Toldi«-jára. *Dr. Harmos Sándor* ... 131
Buda haláláról. *Loisch János.* ... 152
Mándi Márton István pöre. (Befejező közlemény.) *Csűrös Ferencz.* ... 175

Adattár:

Valkovszky János, Bárdos János, Fekete Imre egy-egy levele Kazinczy Ferenczhez. *Harsányi István.* ... 198
Horváth Istvánnak minden napra szolgáló jegyzőkönyve 1805. eszt. (Második közlemény.) Néh. *Széchy Károly* másolatából. ... 206
Vályi K. András életéhez. *Kemény Lajos* ... 226
Szegedy Gergely életéhez. *Kemény Lajos* ... 228
Bajza József akadémiai munkássága. (Első közlemény.) *Viszota Gyula* ... 230

Könyvismertetés:

Császár Elemér: Kisfaludy Sándor, a Kisfaludy-Társaság Költők és Irók cz. vállalatában. Budapest, 1910. *Dr. Elek Oszkár.* ... 251

Irodalomtörténeti repertorium. *Hellebrant Árpád.* ... 254

Az **Irodalomtörténeti Közlemények** a Magyar Tud. Akadémia Irodalomtörténeti Bizottságának megbízásából és kiadásában jelenik ugyan meg, de tartalmáért egyedül a szerkesztő felelős.

Szerkesztő lakása: *Halas.*

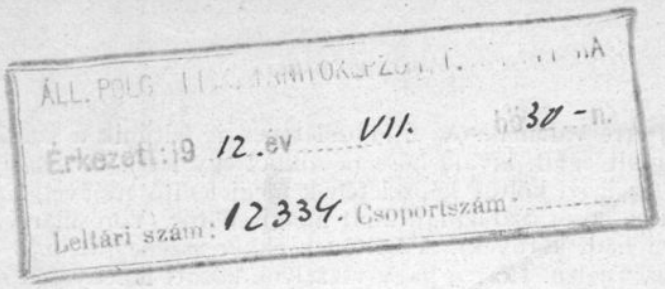
ÁLL. POLG. ... KÖNYVTÁRA
Érkezett: 19 12. év VII. hó 30-n.
Leltári szám: 12334. Csoportszám:

TOLDI ELŐHANGJA.

Arany Toldija keletkezésének lélektanára még nem derítettek elég fényt. Sok elemezni, tisztázni és megoldani való van még ott. E kérdés egyik részére szeretne feleletet kapni az Akadémia most kitüzött Lehr Albert pályázatán. Talán a pályaművek meg fogják világítani számunkra azt a hatást, a melyet Petőfi: »János vitézével« Toldira gyakorolt. Mi ezúttal Vörösmarty hatására akarunk rámutatni, mely eddig, tudomásunk szerint, az Arany-kutatók figyelmét elkerülte. Bizonyára Arany János is olvasta Vörösmarty hősi eposait. Az első művében, Az elveszett alkotmányban az ő stilusát parodizálja. E művét többek között Vörösmarty is megbírálta és épen nyelvezete ellen emelt kifogást. Itélete sok tekintetben igazságos volt. Az ő szavai új, szebb mű alkotására ösztönözték. Vörösmarty imponált Aranynak. Sokat adott véleményére, ha nem követte is költészetét. Petőfi János vitézéről mondott dicsérő szavai bizonyára előmozdították azt, hogy Arany második műve ép annak hatása alatt íródott. De az előhangot magának Vörösmartynak hatása alatt dolgozta ki. Tudjuk, hogy Zalán futásának előhangja mennyire költői, s mily nagy hatást gyakorolt korára. Arany előhangjához az eszmét és ennek megírásához a mintát tőle vette, nem pedig csak Ilosvaitól, a mint Lehr Albert iskolai Toldi-könyvében (12. kiad. 77—78. lapok) még gondolja. E mellett bizonyít az, hogy tudomásunk szerint más eposírónál ilyenfajta előhang nem található, másrészt és főképen a tartalmi egyezés. Erről legjobban úgy győződhetünk meg, ha a két szöveget egymás mellé állítjuk.

Mikor Vörösmarty »Zalán futásának« kezdő sorait írja: Éjszaka van. A költőnek eszébe jutnak a rég mult kor szép tettei. Feltünnek előtte, látja maga előtt a mult nagy századok hőseit, a kik hatalmasok, vitézül csatáznak. A környék dörög a hadizajtól. Kopjáik és kardjaik suhognak a levegőben. (24—31. sorok.) A költő szeme árja e dicső látványra megindul, mert hasonló nemzedék ma már nincs, a régi dicsőség századok óta mélyen sülyedt. Az akkori hősök hatalmasok, dicsőek, nagyerejűek voltak. A mai férfiak azokhoz képest elpuhultak, tehetetlenek (1—12. sorok).

Toldi előhangját Arany is valószínüleg este (még pedig *őszszel)* írta, mert a kezdősorok (Mintha pásztortűz ég *őszi* éjsza-

kákon) erre vallanak. Az ő képzeletében is feltűnik a századok előtti mult egyik kiváló hőse (a sokból egy lett). Ő is látja és hallja (az igazi költők képzeletének megjelenítő erejével) hatalmas dicső hősét csatázni, a mint hangja dörög (Vörösmartynál: dörög a hadi környék). A költőnek ekkor eszébe jut az ő környezete, a jelen. Hőse a nagy veszélyek között is fényesen megállotta helyét. Ma azonban alig-alig akad hozzá hasonló. Átlag elfajultunk, úgy hogy az olyan férfi csodálatot kelt erejével, fegyverével.

Arany tehát ez előhangban ép úgy siratja és dicsőíti a multat, a mint ezt az epikusok Széchenyi István műveinek hatása előtt tették. Pedig azóta nagyot fordult a világ, a felfogás, az irodalom sora. Toldit is ez új iránynak múzsája ihlette, de az előhang írásakor a régi jelent meg.

Arany természetesen itt is szokásos Rembrandt-szerű megvilágításával félhomályos képet mutat be, a melyen hősünk alakja rémlik előttünk. Magát Toldit szoborszerűen domborítja ki. Termetes növésű. A fegyverek, melyek rajta vannak, mind óriásiak. Mikor Arany olyan hatalmas arányokban nagyít, Vörösmarty és a nép képzeletével dolgozik. (Érezhető Petőfi phantasiájának hatása is, különösen a János vitézben szereplő óriások megalkotásával.) Ez az emelkedettség, a nagy arányok kedvelése nem Arany lelki sajátsága (későbbi műveiben alig fedezzük fel), hanem eltanult.

Persze János vitéz hatása már ez előhangban is érezhető. Pl.:

TOLDI: Messziről lobogva *tenger pusztaságon.*
JÁNOS VITÉZ: A *puszta, tenger* feküdt körülötte.
TOLDI: Hallanám *dübörgő hangjait* szavának.
Kit ma képzelnétek *Isten haragjának.*
JÁNOS VITÉZ: Óriások csősze őt érkezni látta.
S mintha mennykő volna, úgy dörgött le rája.
TOLDI: Nem terem ma párja *hetedhét országon.*
JÁNOS VITÉZ: Jancsi már *hetedhét országon* túl jára.

Jelentkezik a népmese, a népies felfogás és nyelv hatása is Petőfi útján (pásztortűz, kit = melyet, ember a gáton, szemfényvesztés stb. stb.).

BITTENBINDER MIKLÓS.

PETŐFI »JÁNOS VITÉZ«-ÉNEK HATÁSA ARANY »TOLDI«-JÁRA.

Petőfi és Arany személyes viszonyáról hű képet úgy alkothatunk magunknak, ha e nemes baráti szeretetre vonatkozó néhány költeményükön kívül levelezésüket is figyelemmel kísérjük.

Irói viszonyuk megállapításánál is főkép a két költő egymás közt váltott és egyéb levelei igazítanak útba. Ha ezeket mellőzzük, tévútra jutunk.

Igy nem valószínű a »Költők és Irók« Arany János-kötetének az a feltevése, hogy »A helység kalapácsa« hatott az »Elveszett alkotmány«-ra. Hiszen Arany Szemere Miklóshoz 1857 november 29-én kelt levelében a következőket írja: Magát Petőfit akkor ismertem meg, mikor már megállapított neve volt. 46-ban, ha jól emlékszem. Addig, ha láttam tőle egy-két dalt, az rám nézve olyan volt, mint akárkié. Kevéssé ismertem az irodalmi életet.«

»János vitéz« az első költeménye Petőfinek, melyről levelezésében Arany említést tesz. Szilágyi Istvánnak 1847 január 9-én a következőket írja: »Toldi nagyra nőtt. »János vitéz«-nél nagyobb; megolvastam«. A két mű rokonságáról is nyilatkozik Szilágyihoz írt 1847. nagypénteki levelében: »A szalontai kritikától félek. A hol »János vitéz«-re elmondják: »az is bolond, a ki az ilyet kinyomtatja«, ott »Toldi« nem várhat kedvező fogadtatást«. Petőfi 1847 február 4-én Aranyhoz intézett költői levelében szintén céloz János vitéz és Toldi hasonlóságára.

»S ez az igaz költő, ki a nép ajkára
Hullatja keblének mennyei mannáját.
A szegény nép! olyan felhős láthatára,
S felhők közt kék eget csak néha-napján lát.

Nagy fáradalmait ha nem enyhíti más,
Enyhítsük mi költők, daloljunk számára,
Legyen minden dalunk egy-egy vigasztalás,
Egy édes álom a kemény nyoszolyára.«

Sokat és sokan idézik e verseket, de eddig még senki nem mutatott rá, *hogy Petőfi azzal üdvözölte nagy költőtársát, hogy versbe foglalta azt a prosában írt előszót, melyet Vahot Imre írt*

»János vitéz« első kiadása elé. Ugyanazt mondja a kiadója Petőfiről, a János vitézről, a mit Petőfi Aranyról, a Toldiról: »Benne az annyi inség- és nyomorral küzdő szegény köznép is vígaszt, enyhet, örömet, nemesebb szellemi élvezetet talál. Leginkább oly szempontból kell megitélni Petőfi ezen költeményét«.

Ily szempontból, majdnem ily szavakkal is itélte meg Petőfi Arany Toldiját is a »Toldi írójához« kezdetű költeményében.

A költők levelezéséből kitűnik, hogy személyes viszonyuk akkor kezdődött, mikor Petőfi Toldit olvasta. Irói viszonyukat ugyancsak leveleik tanubizonysága szerint attól kezdve nyomozhatjuk, mikor Arany a János vitézt olvasta.

Ez az idő, az 1846-iki év egybeesik Toldi írásával. Miben hatott János vitéz Toldira? Ez az első kérdés, melyet a két költő írói viszonyára fel kell vetnünk és az ő nyilatkozatuk szellemében megoldanunk.

* * *

1847 október 11-én írja Arany Szász Károlynak: »Petőfi már jóformán útat tört — nyomán haladni egyikünk sem szégyenlhet. Valamint Petőfi ragyogó szóvirágok, összekúszált s minden magyarságból kivetkeztetett szófűzés nélkül, a maga egyszerű nyelvén érdekesen fejezi ki magát, úgy mi is, ha akarunk s tehetségünk van, kifejezhetjük«.

Arany e nyilatkozatát olvasván, nem fogunk csodálkozni azon, hogy Toldijára erősen hatott János vitéz nyelve és stilusa. Sőt, ez a nyilatkozat valószínűvé teszi azt is, hogy Aranyt előbb egy-két verssor, egy-egy tősgyökeres népies szólásforma ihlette meg a János vitézből és a nyelvi kifejezés mint associáló elem felidézte a motivumot is. Erre számos példát idézhetünk. Jancsi panaszkodik gazdájára a franczia királynak:

> Hogyha nem ment dolgom a maga rendiben,
> Meg-meg husángolt ő, amúgy istenesen.

Toldi I.:

> Boglyák hűvösében tíz-tizenkét szolga
> Hortyog, *mintha legjobb rendin* menne dolga.«

Az átvétel kétségtelen: a gazdasági cseléd kötelességmulasztásáról van szó mind a két költemény megfelelő kifejezésmódjában.

J. V. I.

> Pillants ide, hiszen ezen a világon
> Csak te vagy én nekem minden mulatságom.

Toldi IV.

> »Itt hagynád sokféle kedves mulatságod?«

Megtudjuk, mi vonzza a faluhoz Jancsit és Miklóst, hol különben rossz sorsuk van.

»Jaj, eszem a szivét« — mondja a parasztmenyecske a hazatérő, megkerült Jancsinak

»Jaj, eszem a lelked« — beczézi Bencze a megkerült Miklóst.

J. V.

Futott, míg a szuszból gazdája kifogyott ;
Azután ballagott, megállt, meg ballagott.
Jobbra is, balra is ; s mind evvel mit akar ?
Nem tudta, mert *nagy volt fejében a zavar.*

Toldi VI. :

Merre ? vagy hová fut ? azt egyik sem tudja,
A bolondok után jobbra-balra futja.

A helyzet ugyanaz. Jancsit a gazdája üldözi, Miklóst György.

J. V. XIX. :

Az óriás még föl nem tápászkodhatott
A mint János vitéz a túlpartra jutott.

T. VI. :

Föltápászkodtak a szolgák üggyel-bajjal.

Miklós addig már messze jár, úgy mint János vitézünk.

J. V. VI. :

S a kancsók mélységes fenekére néztek
S lett eltemetése fejökben az észnek.

T. X. :

Ha örül az ember, csak nyűg, hogy van esze,
Temessük el azt ma, itt van, igyál, nesze.

J. V. XIII. :

Most már örömemnek nincsen semmi híja.

— így szól a franczia király, mikor a fényes győzelem után viszontlátja édes leányát.

T. XII. :

»Hogy örömében ne maradjon hiány«

— írja Arany, mikor a fényes győzelem után Miklós viszontlátja édes anyját.

Stilusbeli hatás is sok van. Dr. Esztegár László a Magyar Könyvszemle 1905. évfolyamában közölte a Toldi kéziratát. Ez a kézirat mutatja, hogy Arany stilizálás közben mennyire

a János vitéz hatása alatt állott. Ma azt olvassuk Toldi Előhangjában :

Mintha *pásztortűz* ég őszi éjtszakákon,
»Toldi Miklós képe úgy *lobog* fel nékem.«

A kéziratban így van :

»Toldi Miklós képe úgy *csillámlik* nékem«.

Rögtön eszünkbe jut Petőfi János vitézének elején ez a kifejezés : »A patak csillámló habjára«. Arany megváltoztatta a kifejezést, de mai fogalmazásában is a János vitéz egy helyére emlékeztet :

»Nem látta *lobogni a pásztortüzeket*«.

A Toldi kéziratában van egy hasonlat, mely Petőfi kedves madaráról, a gólyáról szól. Petőfi a János vitézben is említi a gólyát.

T. II. 8. :

Lelke gyűlölségén erőt vesz valami,
Valami . . . nem tudom én azt kimondani.

E helyett a kéziratban a következő két sor fordul elő :

»A bosszúság pedig úgy olvad, úgy gyérül,
Mint tavasszal a hó a gólya fejérül.«

Nem is szerencsés a hasonlat, ki is hagyta a sajtó alá került műből, hogy mégis leírta, azt csakis Petőfi hatásának tulajdoníthatjuk.

A stilisztikai figurák közül a körülírásban feltűnő az egyezés. Jancsi húsz legényen kitett, noha nem érte még húszszor a telet. Miklósnak szörnyű vendégoldal reng araszos vállán, pedig még legénytoll sem pelyhedzik állán. Jancsi megcsókolta Iluskát nem egyszer, se százszor, ki mindeneket tud, az tudja csak, hányszor, Toldi Lőrinczné is öleli, csókolja Miklóst s tudja, hogy az, ki a szíveket vizsgálja, benne minden kívánságát megtalálja.

Sok a népies egyezés stilusukban. Ilyen a szóknak megszórított jelentésben való használata (az istenadta, ott teremni), a nagyság, számtalanság fogalmának általánosabb értelemben vett szóval való kifejezése (tenger virág), vagy a szókettőzés figurája útján (hetedhét ország). Ilyen az archaisticus kifejezésmód (kicsinyég) és szerkezet (látta, hogy mi légyen), a szenvedő mondatszerkezet kerülése, a névszói kifejezések kedvelése (menet, mentiben, e helyett : mikor ment). De mindezek tárgyalása itt keresztültörné dolgozatom keretét, ezért Szarvas

Gábor értekezésére utalok: »János vitéz nyelvéről« és Lehr Albert nagy Toldi-commentárjára.

Az előadás módjában a magán- és párbeszédek gyakoriságával hatott Petőfi. S talán az előadás két naiv, primitiv módjával is. Az egyik a legfontosabb szók ismétlésében áll:

»Rákosnak mezője tőszomszédos Pesttel.
Pest alatt ért össze utasunk az esttel,
Találkoztak pedig egy temető mellett,
Temetőben új sír dombja sötétellett.
De miféle sírnak sötétlik ott dombja? . . .

János vitéz is ér egy temetőhöz:

»Fáradottan a sötétségben megállt,
Valami halomra fejét lehajtotta,
Hogy fáradalmát az éjben kinyugodja.
Ledőlt, el is aludt, észre nem is véve,
Hogy nem nyugszik máshol, hanem temetőbe.
Temetőhely volt az, ócska temetőhely.«

Csakhogy Arany kéziratában több ilyen — később átdolgozott — előadásmódra találunk. Egész strophákat írt eredetileg ilyen hangnemben, Petőfi csak ezt az egyet. Aranyban itt inkább a biblia előadásmódjának hatását kell feltételeznünk.

Egy másik primitiv népies előadásmód a találgató forma. A naiv, beszédes ember, ha valamiről kérdezősködik, mindjárt találgatja, is, mi lehet rá a felelet.

»Hát János vitéznek milyetén sors jutott?
Őt is elsodorták a lelketlen habok?
Hejh biz a haláltól ő sem volt már messze.

»Ismer-e még engem? Nem is ismer talán,
Tudja, én vagyok az a kis szomszéd leány.

Arany Toldijában az I., II., VI. és IX. Énekben használja az előadásnak ilyen módját.

Csakhogy az ilyen strophák:

»Mit jelent a hű-hó gyászos özvegy házban,
Hol a dinom-dánom régen volt szokásban?
Toldi Lőrincznének most van-e a torja?
Vagy menyegzőjének hozta így a sorja?
Tán megunta gyászos özvegysége ágyát
S másnak adta élte fonnyadó virágát?«

inkább Homerosra emlékeztetnek szélesen kivitt ecsetelésükkel. Viszont az is tény, hogy a biblia és Homeros hatott a János vitézre is s abban mindenesetre megegyezik Petőfi és Arany, hogy egyszerű eszközökkel érnek el nagy hatást.

Vörösmarty lengő sisakú, villogó pánczélú lovagjait, dísz-méneit csak egy pillanatra látjuk Laczfi nádor hadában és

a gyönyörű huszárok seregében, melyet Kukoricza Jancsi úgy megbámul. De ez a had csak elvonúl az általútnál s mikor a csavargó Jancsi és a paraszti Miklós közéjük áll, megtörténik az a csodás metamorphosis, hogy ők lesznek a legelsők; az ő egyszerűségük, épségük, erejük arat diadalt.

Petőfi és Arany beviszik a népiest, az egyszerűt, az épet a sallangos, káprázató színű irodalmi csapatba és diadaluktól visszhangzik az ország, visszhangzik Európa, mint Miklós bajnoki tetteitől, mint János vitéz harczi dicsőségétől.

* * *

»A költészetben többé-kevésbbé mindnyájan utánzók vagyunk« — írja Arany János »Irányok« cz. értekezésében. Maga a »lángész a meglevő példányok után indúl. A különbség csak az, hogy villámgyorsan szedi magába mindazt, a mi jó van előzőinél; alkotva pedig, habár valami olyat akarna is, a minő minta előtte lebeg, a benne levő eredeti erő által egészen mást hoz létre.«

A Toldi meséjét Arany Ilosvaiból merítette, de ennél az előzőjénél csak kevés jót talált. Sokkal többet merített kortársának, Petőfinek János vitézéből.

Már az anyag beosztásában nyilvánul ez a hatás. Arany néhány Éneke kezdősoraiban a cselekmény időpontját jelzi, még pedig a nap, a hold, a csillagok állásának megemlítésével. Ez népies vonás: a szántó-vető, a bojtár így igazodik el az időben.

Az Énekek ilyen kezdősorai János vitézre emlékeztetnek:

J. V. I.

Tüzesen süt le a nyári nap sugára.

J. V. II.

A patak habjain piroslott az este.

J. V. V.

Mikor a nap fölkelt s a holdat elküldte,
A puszta, mint tenger, feküdt körülötte.

T. I.

Ég a napmelegtől a kopár szik sarja,

T. V.

Elfeküdt már a nap túl a nádas réten.

T. VI.

Szépen süt le a hold Nagyfalu tornyára.

Petőfi egy-egy Ének cselekményének időpontját jelzi az égitestek járásán, egyúttal a fénylő égi testeknek aesthetikai

hatását. A patak habjain piroslik az este. Arany szintúgy jelzi az időpontot s az égi testek közvetlen aesthetikai benyomásait.

T. IX.

Pest város utczáin fényes holdvilág van,
Sok kémény fehérlik fenn a holdvilágban.

Arany az égi testeknek reproduktiv benyomásait is feltünteti. Az V. Ének elején allegóriává színezi ki a rajzot. A gyilkosságba esett, tépelődő, vallásos Toldi Miklósra az esti égbolt úgy hat, mint egy ezüst koszorúval borított koporsó. Arany többet ad, mint a mennyit átvesz. De azt is megállapíthatjuk, hogy nincs egyetlen egy Éneke sem, melyben nem merített volna motivumot a János vitézből. Kukoricza Jancsinak nyári napmelegben odatapadnak bámuló szemei — nem a patak csillámló habjára, hanem kiért eped, Iluskára. Nyári napmelegben Miklós széles országútra messze-messze bámul — nem is a forgószelet nézi, hanem a miért eped, a katonaságot. Közeledik Laczfi nádor hada. Ilosvai nem említi, hogy Miklós közéjük vágyik. Arany e helye:

»Szép magyar leventék, aranyos vitézek!
Jaj be keservesen, jaj be búsan nézlek,

Hej! ha én is, én is köztetek mehetnék,
Szép magyar vitézek, aranyos leventék!«

Petőfi János vitézén alapszik. Jancsi is találkozik gyönyörű huszárokkal.

J. V. VII.

Mikor őket Jancsi közeledni látta,
Alig fért meg szíve a baloldalába,
Mert így gondolkodott: »Ha befogadnának,
Be örömest mennék én is katonának!«

Azt már Ilosvaiból vette Arany, a mi ezután következik: Ilosvaiban a nádor:

Egy rakodó szénaszekeret lölt vala,
Tholdi Miklós kezében nyomtatórúd vala,
Sok szóval az útat tőle kérdik vala,
Tholdi Miklós ezen igen búsúlt vala.

A szénásszekér, a nyomtatórúd motivumát egy kevés változtatással átvette Arany; kérdés, vajjon Ilosvainak ezt a sorát: »sok szóval az útat tőle kérdik vala« Arany úgy értelmezte-e, hogy a katonák ostoba parasztnak tartják Miklóst s ezért tudakolják hosszasan az utat, a min aztán Miklós elbúsul. Ez értelmezésben Ilosvain alapulna az a motivum is, hogy Arany művében parasztnak szólítja Miklóst a nádorispán. Csakhogy e feltevésnek ellene mond az Arany-féle vers, melyben

Laczfi éppen a semmibevevés jeléül nem igen áll szóba hosszasan Miklóssal, hanem csak amúgy félvállról, hetykén, kurtán kérdi az utat s a sok szó a katonák részéről csak akkor esik, mikor erejét, vitéznek termettségét megtapasztalják.

Sokkal hihetőbb, hogy itt is a János vitéz hatott a költőre. Petőfi költeményében földinek szólítja Jancsit a vezér. Arany egyik prosai dolgozatában a »Töredékes gondolatok« V. fejezetében használja ezt a szót, a hol tanulatlan falusi parasztokról beszél. »Egyik nagy költőnk arczképére hallám e megjegyzést: úgy néz ki, mint a falu bolondja. S valóban fosztassék meg e költő az elemi oktatás minden jótékonyságától, hagyassék magára egy rideg faluban, hol az anyagi lét fentartása vesz igénybe minden erőkifejtést, — nem tudom, ha az élelmesb, gyakorlatiabb, ügyesebb földiek szemében egyéb lesz-e.«

Laczfi parasztnak nézheti Miklóst, hiszen György a béresek között is czudar csihésnek tette.

Kukoricza Jancsi nevelőanyjának szavai jutnak eszünkbe:

»Ha felcsuporodik a kis istenadta,
Nem kell kednek bérest, juhászt fogadnia«.

Ezzel tudott hatni kapzsi férjére. Igy gondolkozott a kapzsi Toldi György is. Ezen búsul Miklós. Laczfi és serege csodálják Miklós alakját, erejét. János vitézben hasonlót olvasunk:

»Bámulói lettek katonapajtási,
Nem győzték szépségét, erejét csodálni.«

E sorok folytatása:

És a merre mentek s beszállásozának,
Induláskor gyakran sírtak a leányok,
Leányokra nézve, mi Jancsit illeti,
Egyetlen egy leány sem tetszett ő neki.

Toldi szerelmére emlékeztet. Aranyt még a múlt század hatvanas éveiben is élénken foglalkoztatta a János vitéz. A Koszorú 1863. II. 18. számában »A jövő stilusa« czímen a János vitéz prosai paródiáját írja meg a pesti köznyelv kigúnyolására. Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy a Toldi szerelme első Énekének írásakor hatással volt rá. Ép ebben az Énekben sokféle irodalmi hatás tükröződik. Vörösmarty Szép Ilonkáján kívül Schiller »Die Glocke«-jáé is. A János vitéz fent említett soraira a következő stropha emlékeztet a Toldi szerelmében:

Az, kiért a lyányok hiába epednek?
Az, kiért a lyányszív hiába reped meg?
Minden szem kíséri, mint virág a napot,
De ő a virág közt csak lovával tapod,
Vagy mint nap az égen a napraforgókkal,
Egy csöppet se gondol szegény leányzókkal.

A gondolat ugyanaz, csak az előadást, a hangot idomította Arany a magasabb fajú epos tárgyához és modorához.

Térjünk vissza az első Toldihoz! Az expositióban a költő megemlíti Györgyöt, mint Miklós rosszakaróját, de még nem lépteti fel. Ép így János vitézben a mostoha az expositióban csak meg van említve, de még nem találkozunk vele. György II. Énekbeli viselkedését a költő előkészíti az I. Énekben róla mondottakkal. A mostoha II. Énekbeli viselkedését ép így Petőfi az I. Énekben a róla mondottakkal. Toldi expositiójában tehát Petőfi János vitézének hatására ismerünk. Hasonlítsuk össze a két költemény bonyodalmát! Arany szerint György azért korholja Miklóst, mert lebzsel, hanyag. János vitéz II. Énekében a mostoha szintén szidja Iluskát, hogy henyél, lopja a napot. János vitéz II. Énekében a főhős elkövet valamit, a miért elüldözik hazulról. A két hős lelki állapota is egyezik a három Éneken keresztül. A I. Énekben Jancsi és Miklós ábrándozó és sóvárgó. Az egész világról megfeledkező lelki-állapotban tűnnek fel előttünk. A II. Énekben kitörő, majd elfojtott düh vesz erőt rajtuk. A III. Énekben csüggedést, bánatot éreznek. *Toldi IV. Énekében a nagyfalusi nádas, Miklós búja, bujdosása, éhsége, szomja, falatozása, édes álma János vitéz V. Énekének erős hatásán alapszik:*

Oldalvást a napnak első sugarára
Fölpiroslott egy tó ; környékezte káka.
A tónak szélénél, a káka közepett
Egy hosszú-nyakú gém eledelt keresett,
És a tó közepén gyors halászmadarak
Hosszú szárnyaikkal le s föl szállongtanak.

Jancsi csak ballagott sötét árnyékával
S elméjének sötét gondolkodásával ;
Az egész pusztában széjjelsütött a nap,
De az ő szívében éjek éje maradt.

Mikor a nap elért az ég tetejére,
Eszébe jutott, hogy falatozni kéne,
Tennap ilyen tájban evett utójára —
Meg alig is bírta már lankadó lába.

Letelepült, elővette tarisznyáját,
Megette maradék kevés szalonnáját
Nézte őt a kék ég, a fényes nap, alább
Ragyogó szemével a tündér délibáb.

A kis ebéd neki jóizűen esett,
Megszomjazott rá, a tóhoz közeledett,
Kalapjának belemártá karimáját,
Ekkép enyhítette égő szomjúságát.

A tónak partjáról nem távozott messze,
Az álom szemének pilláját ellepte ;
Vakondoktúrásra bocsátotta fejét,
Hogy visszanyerhesse elfogyott erejét.

Lehetetlen rá nem ismernünk e strophákban Toldi IV. Énekének tartalmára. Csak a sorrend más a nagyfalusi nádasban rejtőző Miklósról szóló részletekben, mint Petőfi leírásában. Az aeszthetikai benyomások sorrendje dönti el egy mű értékét. Arany Toldijának IV. Éneke ép ezért felülmúlja mintáját. Jancsi egyedül van a nádasban, Miklóst Bencze keresi fel. Miklós ily szavakkal fordul a hű szolgához :

Mondd meg ezt, jó Bencze, az édes anyámnak :
Gyászba borúlt mostan csillaga fiának.

A néphit szerint mindenkinek van csillaga, mely egész életén át kiséri ; ennek változása elhatározó befolyást gyakorol az ember sorsára. János vitézben is ez a felfogás : »Gazd'uramnak úgyis rossz a csillagzatja«. (J. V. III.) De nemcsak ezt a szomorú üzenetet küldi édesanyjának az ős Toldi-házba, miközben nagy meleg könnycsepp ült szeme pillájára. Petőfi »Távolból« című költeményében azt írja, hogy bár könnyben úszik két szeme pillája, nem akarja megszomorítani édesanyját, kitől elszakadt, hanem jó híreket küld neki az ismerősökkel, kik az őslakba betérnek. Miklósnak a nádasból küldött üzenetében megnyilatkozik az ifjúságnak nyughatatlan érzése, az a szívzajlás, mely a családi körből a nagyvilágba ragadja, hogy felküzdje magát valamire :

Rólam is hall még hírt, hogy mikor meghallja,
Még a csecsszopó is álmélkodik rajta,
Akkor anyám lelke repes a beszéden,
Csak meg ne szakadjon szíve örömében.

»Megrepedne a szíve szegénynek« — így végződik a »Távolból« című költemény is, melyben Petőfi ugyanazt a szívzajlást énekelte meg, melyet Gyulai Pál a Toldiban megfigyelt s mely János vitézt is áthatja.

Toldi V. Énekének cselekményét, a farkaskalandot Vörösmarty Tündérvölgyéből vette Arany, illetve csak a motivumot. Vörösmarty Tündérvölgye Petőfi János vitézére is hatott : sárkányaival, sötétségbe boruló tájaival, holló-varjúkárogással benépesített erdőivel, tündérvölgyi tavával, a meghalt, feltalált és életre keltett szűz regéjével. Lehetséges, hogy János vitéz e motivumai vezették Aranyt a Tündérvölgy egy motivumának értékesítésére. Toldi VI. Énekében Miklós elbúcsúzik édesanyjától. Miklós és Toldi Lőrinczné búcsújelenetére Jancsi és Iluska búcsúzkodása hatott. (J. V. IV.) Erre igen érdekes bizonyítékunk van. *A János vitéz 1845. és 1846-iki kiadásában egy versszakkal kevesebb foglaltatik, mint a későbbi kiadásokban. Iluska búcsúszavai hiányoznak.*

»Most hát, Jancsi lelkem eredj, ha menned kell !
A jó Isten legyen minden lépéseddel.
Ha látsz tört virágot útközépre vetve,
Hervadó szeretőd jusson majd eszedbe«.

Ez a versszak ismeretlen volt Arany János előtt, mikor Toldiját írta : Ezt azért kell leszögeznünk, mert Arany Toldijának éjszakai búcsújelenetében az elválás perczében Toldi Lőrinczné szintén nem szól, csak Miklós búcsúzik szóval. Még egy másik egyezés is van a két búcsújelenetben. Jancsi elfordul : »ne lássa a leány, hogy könnye kicsordúlt.« Miklós tartani akarta magát, de »hiába« ; megáradva hull a könnye két szemének. Toldi VII. Éneke János vitéz V. Énekéből indul meg.

A világ sötétbe öltözködött vala,
Szörnyen zengett az ég, hullt az istennyila.

T. VII.

Lett olyan sötétség, hogy semmi sem látszott,
Zengett az ég szörnyen, csattogott, villámlott.

Rekkenő nyári hőségben kezdődik a János vitéz és a Toldi cselekvénye ; a hirtelen támadt zivatar leírásában is követi Petőfit Arany : mikor hősük a falu határát is átlépi, tör ki az égiháború. Aranynál azonban a zivatar nemcsak okozat, a nagy hőségnek a következménye, mint a hogy János vitézben, hanem ok is egyúttal arra, hogy György felhagyjon az üldözéssel. Arany Toldi bujdosását a Nagy-Alföldön a János vitéz nyomán írja meg :

J. V. V.

A nap fölkeltétől a nap enyésztéig
Egyenes rónaság nyújtózkodott végig.
Nem volt virág, nem volt fa, nem volt bokor ott,
A harmat apró, gyér füveken csillogott.

T. VII.

És midőn a hajnal a homályt elverte,
Magát egy sivatag pusztaságban lelte.

J. V. V.

Az egész pusztában széjjelsütött a nap.

T. VII.

Ki volt útitársa a kietlen pusztán ?
A nap ment utána, a kék égen úszván.

Miklós Pestre érve találkozik a gyászoló özvegygyel. Arany költeményében fiai sírján térdepel az asszony, mikor Miklóst arra viszi útja. János vitézt is kétszer vezeti temetőbe a költő, a XVIII. és XXII. Énekben. Miklós is kétszer tér be sírkertbe, a VII. és IX. Énekben. Egyszer tanyát fog ott éjre, mint János vitéz is, a másik alkalommal az özvegy asszony siralma csalja oda, mint János vitézt a meghalt kedvesén való bánat. Ilyen külső egyezés a két költeményben az is, hogy Lajos király

kérdésére ismerjük meg Miklós gyermekkorának történetét, Kukoricza Jancsi is egy király kérdésére beszéli el gyermekkora viszontagságait. A Toldi X. Énekében Miklós és Bencze betérnek egy csárdába. Kukoricza Jancsi ugyancsak éjjel betér a zsiványtanyába, melyet messziről csárdának néz s míg a zsiványok duhajkodnak, isznak :

»Maga volt csak Jancsi, ki mértéket tartott,
Kínálgatták, de ő aprókat kortyantott.«

Ott Jancsi, itt Bencze az, a ki mértéket tart :

T. X.

Nem is bátorkodott inni egyszer sokat :
Mindig megolvasta titkon a kortyokat.

De mértéket tartott az öreg czimbora :
Csak apránként fogyott a pintesből bora.

A hasonlóság a két költemény közt e ponton is nyilvánvaló. A zsiványok azzal kérkednek, hogy sok a pénzük, aranyuk s nagy áldomást csapnak. Miklós is, mikor sok a pénze, aranya, szakasztott úgy, betyárosan mulat.

Toldi XI. Énekében merített Arany legtöbbet Ilosvaiból. Teljes hat strophát : a mérkőzés leírását. Csak egy dologban tér el tőle s ebben János vitéz hatott Aranyra. Ilosvainál Miklós nem kegyelmez a könyörgő cseh vitéznek. Arany szerint kegyelmet ad neki s csak később az orgyilkos kisérletéért sújtja halállal.

János vitéz XII. Énekében a török basa fia könyörög János vitéznek :

»Kegyelem, kegyelem, nemeslelkű vitéz !
Ha semmi másra nem : ifjúságomra nézz,
Ifjú vagyok még ; az életet szeretem . . .
Vedd el mindenemet, csak hagyd meg életem !«

A cseh vitéz így könyörög :

»Kérlek, édes fiam ! ne kívánd halálom,
Minden vagyonomat ím neked ajánlom.«

János vitéz és Toldi Miklós megkegyelmeznek ellenüknek és vagyonukat nem áhítják.

A XII. Énekben is merít Arany a János vitézből. A franczia király beszéde Jancsihoz olyan, mint Nagy Lajos beszéde, melyet az urakhoz és Toldi Miklóshoz intéz.

J. V. XIII.

»Figyelmezzetek rám, ti nemes vitézek,
Mert nagyfontosságú, a mit majd beszélek.«

T. XII.

»Urak ! hű vitézim ! ide hallgassatok,
Mert nem tréfaság az, a mit most hallotok :«

J. V. XIII.

»Mindenek előtt mondd meg a nevedet
Bátor vitéz . . .

T. XII.

A király szólt : »Bajnok ! nyisd fel sisakodat,
Mondd neved s mutassad vitézi arczodat.«

Sokkal fontosabb a kifejletben egy másik hatás. Arany eleget tesz a költői igazságszolgáltatásnak — ellentétben Ilosvaival — György felsül, megszégyenül, de más baj nem éri, sőt Miklós jóságából megtarthatja birtokát és öccse osztályrészét is, melyre fösvény lelke annyira vágyott. Miklósnak ezen nemesszívű elhatározása a János vitéz XVI. Énekére emlékeztet. Mikor Jancsi a franczia királytól kapott kincsekkel hazafelé vitorlázik, arra határozza el magát, hogy gazd'urának, ki vele nem épen a legszebben bánt, mindezt elengedi, sőt meg is jutalmazza, mert igazság szerint ő oka szerencséjének. Miklóssal sem a legszebben bánt György, de Miklós is megbocsát, sőt meg is jutalmazza nagy örömében, mert azzal, hogy világgá zavarta, okozta szerencséjét. De nemcsak Petőfi hatott a Toldi utolsó Énekére. A két testvérnek, a daliásnak és a kapzsinak a király és kísérete előtt való szóváltása s az a tény, hogy a birtokon, a jusson való perlekedés itt a legfőbb földi bíró előtt zajlik le utolszor s úgy oldódik meg, hogy a király elébb a daliásabbnak akarja odaítélni, de a hitványabb kapja, míg a másikat lovaggá üti és királyi fejéhez választja, hadi pályát tűzve ki czéljául, harczi dicsőséget szánva neki földbirtok helyett, mindez *úgyszólván teljesen megegyezik Shakespeare János királyának első felvonás második jelenetével.* Arany már 1845-ben és 1846-ben buzgón, mohón olvasta és fordítgatta Shakespearet (lásd Szilágyihoz intézett leveleit) és épen *János királyt az ő fordításában bírjuk. A Toldiban kétségkívül shakespeare-i hatás is van.* Mint sok más is. De főleg Petőfi János vitézéből kötötte össze sok helyen az Ilosvai versezetében össze nem függőt, belőle töltötte ki itt-ott a hézagot, indokolta az esetlegest.

* * *

Petőfi nem csupán forrása volt Aranynak pályaműve írásakor, hanem bátorítója is egyúttal. Népies költeményt Arany talán nem is mert volna írni a János vitéz ismerete nélkül, noha tisztában volt a népies epika fogalmával. Szilágyi Istvánnak írja 1847. nagypéntekjén : »Népeposz az Ilias és Odysseia. Nem egyebek ezek egyszerű tejmézzel folyó, népi költeményeknél. *Bennök az egyszerűség a költői fenséggel páro-*

sulva van s ha nem ez a népi költemény feladata, úgy nincs róla helyes fogalmam. Ez lebegett előttem, midőn Toldit írtam.«

A költői fenséget Arany az Iliasban találta és függetlenül Petőfitől a Toldiban is megszólaltatta. De az Ilias követésében is volt előzője: Zrínyi és Vörösmarty Mihály.

Az egyszerűség az Odysseia sajátja, ezt nem találta fel egy magyar epikai műben sem mindaddig, csak a János vitézben. Ismerte, olvasta-e Petőfi az Odysseiát? nem tudjuk, De e görög epos meséje akkor közismert volt, már diákkorában hallhatta Petőfi s műve, a János vitéz eloszlat minden kétséget: Petőfi aesthetikai benyomásai közt az Odysseiában megörökített történet is helyet foglalt. Az irodalomtörténet nem szól arról a nagy hatásról, melyet az Odysseia a János vitézre és csak keveset arról, melyet a Toldira gyakorolt. A »Költők és Irók« Homeros-kötetében Csengery János »Homeros nálunk« czímen értekezik Homerosnak a magyar irodalomra gyakorolt hatásáról és Petőfit nem is említi. Itt nem mellőzhetem e hatás kutatását. Petőfi művében oly sokszerűek az Odysseiából felcsengő reminiscentiák, hogy »Homér-Arany János«, mint Petőfi nevezi nagy költőtársát, bizonnyal észrevette ezt s buzdításnak, bátorításnak tekintette Toldija írásakor.

Bizonyos analogiákat is találunk kettőjük közt az Odysseia követésében. Egyetlen sora van a János vitéznek, mely a magyar népköltészet stilusától elütő: a Tündérország szépségéről szóló Énekben:

»Illatterhes szellők lanyha fuvallatja.«

Ezt a kifejezést az Odysseiából vette, hol »illatterhes éjtszakát« olvasunk több helyt. Arany is átveszi az Odysseiának egy szólását, a Toldy Ferencztől kifogásolt tekerő, keserű orrnyilalást. Lehet különben, hogy Toldy Ferencz a Petőfi homéri kifejezését is megrótta a sorok közt az Arany Toldijáról szóló bírálatában (Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847.), mikor azt írta: »Az eddig írt népies művekben mindig találkozott szó, fűzés, mely a műköltészet befolyását éreztette.« Van más analogia is. Odysseus a legnagyobb veszély pillanataiban a maga erejére van utalva, mert így jobban kitünik a kiválósága. Csak mikor az emberi erő nem elegendő, jön a természetfölötti segítség: Hermestől Kirke varázsa ellen fű, Leakotheától a kiúszásra varázskendő. János vitéz is egymaga küzd az óriások, a vadállatok ellen. Csak a hol physikai lehetetlenségekkel áll szemben, fú bele varázssípjába. Toldi Miklós is jut olyan helyzetbe, így a farkaskalandban, hogy ha ezer lelke volna, mégis elpusztulna. A költő így jellemzi:

Semmi baj! az néki a tulajdonsága,
Hogy ha nő veszélye, nő a bátorsága,
Kisegíti magát, sohase féltsétek.

Mikor azonban hajráz a halló, búg a kürt, hajtóvadászatot rendez ellene a bátyja, az isteni gondviselés zivatart zúdít az üldözőkre és Miklós megmenekül.

A vihar Odysseust nem igen viseli meg. Mikor bujdosását panaszolja egy koldus álképében Eumaiosnak, csak az éhséget említi fel csapásúl. János vitéz sem bánja a zivatart:

Jó hosszú botjára Jancsi támaszkodott,
Lekonyította a karimás kalapot,
Nagyszőrű subáját meg kifordította,
Úgy tekintett bele a vad zivatarba.

Miklós:

... messze tette magát azon éjjel,
Szembeszállt esővel, villámmal és széllel.

Az éhség bizony kikezdi János vitézt és Toldi Miklóst is, akárcsak Odysseust és társait. Mohó evés-ivásuknak is ez a közös magyarázata. Az átélt vagy bekövetkezendő nélkülözés. Az Odysseiában egyre, néha napokon át rágják a sok húst, csak isszák a vörösbort. El sem is akarnak mozdulni némely termékeny szigetről. János vitéz és bajtársai a franczia király vendégszerető asztalánál ugyancsak nekilátnak az evés-ivásnak, szintén ott élnek tovább is — Jánost kivéve — néhány mulatságos napnak, akár mintha Odysseus kísérő társai lennének. Miklós a csárdában tombolja ki magát az átszenvedett nélkülözések után.

Odysseus furfangja végigkíséri János vitézt is kalandozásain. Toldi jellemétől távol áll a furfang, a ravaszság. Annál feltűnőbb és csakis Petőfi János vitézén keresztül válik érthetővé, hogy ő is fondorkodik. Leszegzi az őrök ruháit, hogy ne kelhessenek, majd mikor kelnének, fegyverhez ne nyúlhassanak. Oly fogás ez, mint Odysseusé, a ki gondoskodik róla, hogy a kérők ne juthassanak fegyvereik birtokába, mikor a bosszú órája elérkezik, vagy János vitézé, a ki a boszorkányok seprőit messzire elhordja. János vitéz oly tömegkivégzéseket hajt végre minden lelki tusakodás nélkül rablókon, boszorkányokon, mint Odysseus a hűtlen komornákon és a kérőkön. Toldi Miklósban is nem egyszer felvillan a gyilkolás gondolata, de Arany művében a biblia erkölcstana ellensúlyozza a hős lelkében a gyilkosság tervét. Hogy erre az ellensúlyozásra szükség van, hogy bár Arany költeményének terve eleve kizárja a testvérgyilkosságot, Miklósban mégis nagy készséggel feltámad háromszor is György megölésének gondolata: György arczúlütése után, a nádasban és a szúnyogháló mellett: ezt az Odysseiának és a János vitéznek a természeti ösztönök jogán alapuló felfogása teszi érthetővé. Abban is analogiát látok Petőfi és Arany eljárása közt, hogy mindketten az Odysseia néhány nagyobb eseményét is felhasználják költeményükben. Az Odysseiában

Alkinoosnak beszéli el Odysseus bő lakoma után viszontagságait. A király neki szánja kedves leányát, Nausikaát, végül kincsekkel bocsátja útra a hazavágyó Odysseust, a ki gályára száll. A hajó szerencsétlenül jár, maga Odysseus partra ér. János vitéz a franczia királynak beszéli el bő lakoma után viszontagságait. A király leánya kezét ajánlja fel a vitéznek, de János hazavágyik hű kedveséhez, mint Odysseus Penelopéhez. Erre kincsekkel halmozza el a franczia király János vitézt, a ki hajóra száll. Szintén szerencsétlenség éri őket a tengeren; maga János vitéz megmenekül. A másik nagy hatás: Tündérország leírása. Petőfi ezt nem vette Artus és Nagy Károly regeköréből, sem az Atlantis görög mythosból, mint Pulszky Ferencz hitte (Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847.), hanem az Odysseiából. Ebben van a legrégibb adat a későbbi regében is szereplő boldogok szigetéről. Ide kerülnek a halál helyett a kiválasztottak, itt élnek tovább nagy boldogságban. Ily sors jut az Odysseia szerint Menelaosnak is:

»Élsz a világ végén, szent Elysion mezejében,
Hol csak öröm, csupa boldogság is az emberi élet,
Nincs ott hó, zivatar se dühöng, zápor se patakzik,
Csak suhogó Zephiros szele száll lebegő fuvalommal
Okeános mellől . . .

(Kemenes József fordítása.)

Petőfi az Odysseia e helyét követi Tündérország leírásában. János vitéz is az *óczeánon túl, a világ végén* akad arra a *tündérszigetre, hol híre sincs a télnek, hol halált nem ismerve élnek a boldogok, hol suhogó szellők szállnak.*

Az Odysseia némely cselekményét veszi alapul Arany a Toldi II., III., VI. Énekében, a mint ezt a folyóirat hasábjain nemrég kimutattam. Ezeket nem szükséges újra tárgyalnom. A János vitéz és a Toldi egész conceptiója is egyaránt az Odysseia hatásán alapszik. A mint Petőfi a görög naiv epos szellemében fogja fel a nép fiát, úgy járt el Arany az egész mű demokratikus felfogásával.

Nem a kalandos bolyongás a fődolog az Odysseiában, sem a János vitézben, hanem az az erkölcsi eszme, hogy a férfias elszántság semmi veszélyben nem csügged el s hogy a szülőföld s a szeretteink utáni vágyat semmi sem irthatja ki az igaz emberből. Sem Odysseus, sem János vitézségét és higgadt elméjét nem törik meg a tenger vészei s az óriásokkal való küzdelem. Hű szeretetüket nem győzheti le semmi élvezet, semmi varázs, még a halhatatlanság igérete sem. Nausikaa, Kirke, a sirének, Kalypso s az örök ifjúság, az örök élet szépsége nem tántorítják meg Odysseust, ép úgy János vitézt sem a szűzies báj, a franczia királyleány szerelme, de a tündérek örök boldogsága sem bilincselheti le hosszabb időre Iluskája nélkül. Gyönyörűnek festi Kalypso szigetét Homeros s Odysseusnak

még ily szigeten sincs maradása. A sziklás Ithaka után vágyik. »A francziák földje gyönyörű tartomány, egész paradicsom, egész kis Kanaán«, János vitéz mégis hazavágyik alföldi kis falujába. Ily nemes léleknek alakítja Petőfi a nép egyszerű fiát és vitéznek is, a minő Odysseus.

Fortélyosnak, ha kell. A haramiák bormámorát ép úgy kihasználja vesztükre, mint Odysseus Polyphemosét; a vadságot, durvaságot furfanggal, csellel viszonozza János vitéz is, akár csak Odysseus. Vakmerőnek is jellemzi hősét Petőfi, mert sokszor maga keresi fel a veszélyt, így az óriások országát, mint Odysseus a Kyklops barlangját. E kalandok közt a világ végtelen terjedelme, a tengerek szédületes nagysága tárúl elénk, mint az Odysseiában. Mintha csak mondaná Petőfi: mindez a végtelenség nyitva áll a nép egyszerű, derék fiának.

Arany conceptiója is az Odysseiára utal. Nem oly fantatikus az ő demokratikus érzése, mint Petőfié, de ép oly mély. A családi és mezei életből emelkedik ki az ő hőse is, még pedig tudatos dicsőség- és tettrevágyással. Az élet lehűti e vágyat. »Félre innen rongyos«, — mondják — »ha meglátnak«, — gondolja Toldi a mészárosokkal való jelenete után.

Odysseusnak valóban ezt mondták a kérők, mikor Penelope kinyilvánította, hogy ahhoz fog menni férjhez, ki Odysseus íjját felajzza és a tizenkét fejsze-fokon átlő. Hasztalanúl próbálkoznak, nem bírják felajzani az íjjat. A csavargó, kinek meze fejedelmet rejt, megoldja a feladatot.

Nagy Lajos annak igéri Miklós vagyonát, ki a cseh vitézt legyőzi. György s a nemes vitézek közül sokan nem is próbálkoznak; a csavargó Miklós, ki azonközben édesanyja jóvoltából átváltozott díszes daliává, mint Odysseus a Pallas Athéné kegyéből, legyőzi a kérkedő lovagot.

* * *

Az Odysseia csak egyike azoknak az erőknek, melyeknek a János vitéz keletkezését köszönhette, melyektől ép ezért Arany is Toldija sikerét remélte. A másik ilyen erő: a magyar népdal. Népdalaink sympathetikus természetérzését szólaltatja meg Petőfi is, Arany is.

J. V. IV.

A harmat, mely akkor ellepett fűt, bokort,
Tán a szánakozó csillagok könnye volt.

Toldi IX.

Nyirkos volt a sírdomb a harmattól, melyet
Hűvös éj sírt arra örökösök helyett.

A magyar népdal tropusaira ismerünk a következő sorokban :

J. V. IV.

Elváltak egymástól, mint ágtól a levél,
Mindkettejük szíve lett puszta, hideg tél.

Toldi VII.

Puszta a szívem, mint kopár őszi tarló,
A melyről leszedte a kalászt a sarló.

A harmadik erő : a népmese. A János vitéz népmese és minden része, éneke külön emlékeztet egy-egy népmesénkre. Olyan ez a költőisített mese, mint egy nagy illatos virág, melynek minden magja új virágot rejt. A mi mesét úton, csárdákban, kaszárnyákban, hányatott ifjúsága éveiben Petőfi meghallgatott, szinte mindet megörökítette e remekműben. Talált gyermek, gátolt szerelem, bujdosás, haramiák, tönkrevert király, csodás hadviselés, elragadott királyleány, vadállatok megfékezése — útszéli népmesei motivumok. A többit Henszelmann Imre és Kalmár Elek mutatta ki népmesegyüjteményeinkben.

Arany nem meríti tárgyát a népmesékből. Nem mintha művészi képzelete nem vonná ebbe az irányba. Hiszen Toldi után megírja ugyancsak a János vitéz hatása alatt Rózsa és Ibolya tündérmeséjét. Nem mintha nem ismerné eléggé a magyar népmeséket. Arany maga írja Merényi László : »Eredeti népmesék« cz. könyvéről szóló bírálatában, hogy jól ismeri a magyar nép meséit. De neki a pályázat szelleméhez híven történeti tárgyat kellett feldolgoznia. De műve *szerkezetében* a magyar népmese a mintája, csakúgy, mint Petőfié is az. Főleg két mozzanat itt a figyelemreméltó. A népmese népszerű szerkesztési módja a persuasio : a hős egy bizonyos jellemző tulajdonságának különböző helyzetekben, viszonyokban való feltüntetése. Miklós ereje kitűnt a malomkőemelésben, a vendégoldal kitartásában, így készít elő a költő a farkas-bikaviadalra, majd a mérkőzésre. János vitéz könnyedén kiemeli a fazekasnak posványba rekedt szekerét ; így elhiszszük, hogy az óriásokhoz bátran bekopogtat. Henszelmannak tehát nincs igaza, hogy a fazekassal való jelenet fölösleges. Nem azért írta meg Petőfi, hogy legyen Jánosnak kitől tudakolni az útat. Petőfi művében sincs egy henye részlet sem. Ennek bizonyítására legalább egy példát ideiktatok. Kukoricza Jancsi az éjben világosságot lát. Azt hiszi, csárda ; betér. »De nem volt az csárda, hanem tizenkét zsiványnak mulatótanyája.« De hiszen csárdában is szoktak volt valamikor zsiványok mulatni ! Igen ám, de akkor csak a pandúrok gyújthatnák fel fejük felett a házat, semmi esetre egy juhászlegény. Petőfi költeményében is tehát minden sornak fontosságot kell tulajdonítanunk.

A népmese szereti bujdosó hősét emberszeretőnek, nemeslelkűnek rajzolni. Miklós segít a pesti népen, János vitéz a fazekason. Az özvegyasszony bánata meghatja Miklóst, mint Jancsit a franczia király kesergése. S mikor a mesebeli hős egy egész ország becsületét megmentő vitézi tettet visz végbe, lovaggá ütik. Jancsit a franczia király, Miklóst Nagy Lajos üti lovaggá.

4. A népélet megfigyelései szintén sokszerűen szövődtek be János vitéz hatása alatt Arany Toldijába. A falusi szilaj legény bosszúállása haragosán a népi élet megfigyelésén alapszik mindkét műben. Jancsi házfelgyújtással fenyegeti a mostohát ; György azt panaszolja a királynak, hogy Miklós rátörhet.

Ugyancsak népi felfogás volt Petőfi és Arany korában, hogy a falusi legény, ha rossz fát tett a tüzre, vagy szegénylegénynek, vagy katonának áll. Jancsi nem áll be zsiványnak, bár alkalmat ad rá neki a költő és épen ezért nem henye epizód, mint Henszelmann és mások állítják, a rablókkal való találkozása. Miklós sem lesz zsivány, nem vetemedik újra gyilkosságra, mint Ilosvai krónikájában, hol tehát a régi népi tapasztalat értelmében betyár is, katona is lesz belőle elbujdosása után. Ilosvai a mondát két variációban hallhatta és minden motiváczió nélkül egybeírta. Arany művében Miklós katonának áll, mint Kukoricza Jancsi is.

Népi felfogás a két költeményben, hogy a magyar lóra termett s hogy a magyar vitéz különb az idegennél.

5. A néplélek ismeretére vallanak : a történeti vonatkozások. Török-tatár, Dárius kincse szerepel a János vitézben, a Toldiban. Egyéb történelmi, földrajzi adatai a népnek zavarosak ; így adja őket Petőfi is.

A néplélek ismeretére vall a biblia motivumainak felhasználása a két műben. A biblia a nép lelki eledele, »mennyei mannája«. A János vitézben sok a bibliai reminiscentia. »Nem kelt fel titeket más, majd csak az ítéletnapi trombitálás.« »Ugy élünk, mint Ádám és Éva a paradicsomban.« »A francziák földje egész paradicsom, egész kis Kanaán.« »A zöld mező vörös tengerré lett.« Az árvaság panaszlása és az árva bizodalma a János vitézben és a Toldiban egyaránt az ó-testamentum Istenét, az özvegyek és árvák gyámolát juttatja eszünkbe. A Toldi bibliai elemeiről Bánóczi József írt igen szépen. Úgy hiszem, hogy ezeket némileg a bibliát forgató nép szellemében mesélő Petőfi is érlelte.

* * *

Van eltérés is a két remekmű közt. A természeti ösztönöket máskép értékeli Petőfi, mint Arany. Toldi II. Énekében a falusi nép kiváncsiságát, IX. Énekében a városi népét örökíti meg a költő : ott egy füstölgő kémény, itt egy királyi sátor láttára. János vitéz is »kiváncsiságos«. Hogy egy világirodalmi példával

illusztráljam az ellentétes felfogást: Arany a Goethe »Hermann und Dorothea«-ja gyógyszerészének pártján van e kérdésben. Megvetőleg szól a kíváncsiságról, mely egy-egy látványosságra odacsődíti az ilyenkor semmi fáradságtól vissza nem rettenő népet. Erre vall Aranynak ez a sora: »Tömérdek ember az üres sátrakat majd elnyelte szemmel.« Petőfi a Hermann und Dorothea lelkészének nézetében osztozik: a kíváncsiság ösztönéből jó fakad. János vitéz így jut a bűvös síp birtokába, majd az óperencziára lévén kíváncsi, Iluskáját nyeri vissza.

Érdekes, hogy Goethe művében a lelkész, itt Petőfi képviseli ebben a kérdésben Rousseau — álláspontját. Még nagyobb az eltérés a két fő hős természeti fejlődésében. Toldi Miklós nem az az »eszményített paraszt«, a minek mondják. Arany nem akart »tisztán népköltő« lenni, mint Petőfi, a ki szintén nem az, egyéb sok művében. János vitéz így mutatkozik be a franczia királynak: »Kukoricza Jancsi becsületes nevem; egy kicsit parasztos, de én nem szégyelem«. Toldi Miklós ellenben megsértődik, mikor parasztnak szólítják. A parasztfiu előbb érik, mint a nemzetes Toldi Lőrinczné fia. Miklósnak anyjához való nagy ragaszkodását, a közte és György, valamint Bencze közti viszonyt, gyermekes bosszúját, elhagyatottságának érzését nagy, gyermekényi fiatalságának tudhatjuk be. Kukoricza Jancsinak víg útitársa a könnyelműség, mely nem gyermekkorunkban, hanem Goethe szerint is ifjúkorunkban elrejti előlünk a veszélyeket s gyógyítóan, hamar eltörli a fájdalom, a bú nyomait. Jancsi sok mesés kalandjának és Iluska halálán való megvigasztalódásának ez a lélektani magyarázata.

Egykorú a két hős, de a különböző társadalmi fokon különbözőképen fejlődnek. Jancsi és Miklós gyöngédsége kétszer nyilatkozik igen hasonló módon és helyzetben. Jancsi véres harcz után nyájasdadon szól a szép királyleányhoz, holott nemrég káromkodva beszélt elrablójával; lassan ballag vele, pedig nem sokkal előbb vágtatva üldözte az ellenséget.

A végbeli vitézeknek vakmerő kalandok után megnyilatkozó gyöngédsége, udvarlása ez. Saint-René Taillandier nem ok nélkül hasonlítja e költeményt a középkori troubadourok dallamaihoz. Miklós is gyöngéd. A véres farkasviadal után tétovázik keze a kilincsen. A contrastból itt a gyermek fiúi gyöngédségét érezzük ki.

Jancsi ezeket a szavakat intézi a franczia királyhoz: »Egyszer én *valahogy* nyájam elszalasztám.« Gyöngéd kedvese iránt. Nem akarja elárulni, hogy Iluskának is része volt szerencsétlenségében, hogy míg az ő védelmére kelt mostohája ellen — veszett oda a nyája.

Miklós Nagy Lajos előtt így szól: »Magam sem tudom, hogy esém gyilkosságba.« Miklós gyöngéd — testvérbátyja

iránt. Nem akarja elárulni, hogy György ingerelte ellene a dobáló vitézeket. Még a nyelvtani szerkezet is egyezik a két költemény e helyén — esém, elszalasztám. —, de annál nagyobb a különbség a két főhős érzelmének tárgyában. A János vitéz szerelmi történet s ebben tér el főleg Arany művétől. De azért itt is felismertünk Arany rajzán egy-egy vonást, melyet Petőfi szellemujja vont.

Arany János a trilogia másodiknak elkészült részét, Toldi estéjét Petőfinek akarta ajánlani. A dedicatio 1847 május 27-én Petőfihez intézett levelében fennmaradt: Petőfi Sándornak, A költőnek, Barátomnak.

Petőfinek, a költőnek köszönhette Toldiját; Toldijának köszönhette Petőfit, a barátot.

Dr. Harmos Sándor.

BUDA HALÁLÁRÓL.

II. Hasonlatok.[1]

Az egész világirodalomban leggazdagabb képzelete talán Homerosnak volt, a vak aeol lantosnak. Lelki szemei előtt ragyogó fénynyel és végtelen változatosságban rajzanak föl a látomások. Művei tele vannak szebbnél-szebb költői képekkel, az Ilias a hasonlatok legdúsabb és régóta mintaszerűnek vallott példatára. Annyi van benne — szám szerint 182 — és oly nagy arányúak, hogy a felületes olvasó szeme is megakad rajtuk, a czéhbeli philologusok érdeklődéseit pedig eléggé mutatja az immár jókora könyvtárrá szaporodott szakirodalom.

Buda Halálának aránylag több a hasonlata, mint az Iliasnak. Aránylag, a maga terjedelméhez mérten, körülbelül másfélszáz. Igaz, hogy nem mind teljes hasonlatok, nagy méretekben és részlethatásra dolgozott képekkel, de azért akad, amolyan góliátfajta is, a mely eléri, sőt külső arányaiban meghaladja a homerosi mértéket.

Korábban írt elbeszélő műveiben, a Toldiban és Toldi Estéjében még ritkán alkalmazta Arany a hasonlatot, csak a hatvanas évek körül, miután a classicus eposokkal behatóan foglalkozott, akkor tűnik föl epicájában ez a nagy arányaival idegenszerű formacultus. Nyilván az epicus előadással elválaszthatlanul egybeforrottnak gondolta. Fölfogásában megerősítette az évezredes költői gyakorlat és a műbírálók ítélete. Kazinczy, hogy egyebet ne említsek, hibául rótta föl Vörösmartynak, hogy Zalán Futásában oly keveset találni a homerosi szép hasonlatokból. Pedig hát csak hagyományos, de nem nélkülözhetetlen kellékei az eposnak. A Nibelungenliedben fölötte csekély számban vannak, Goethe Hermann és Dorotheájában elvétve ha akad három. A fiatalabb nemzetek költészetében kevésbbé járja, a mi a bibliának és a classicus irodalomnak szokott stilformája.

Hasonlatok dolgában nincs a magyar irodalomnak tanulságosabb könyve, mint Buda Halála. Képviselve van itt minden válfaj, az egyszerű példától a legraffináltabb műformáig. Kárbaveszett

[1] Az I. rész megjelent az Irodalomtörténeti Közlemények 1908-iki évfolyamában.

fáradság volna valamennyit *egy* szempontból vizsgálni. A hagyományos technikának és az egyéni alakításnak annyi finom szála húzódik át rajtuk, hogy kifejtésükhez sehogy sem elegendő a »középtanodák használatára« szánt stilisticai tudomány. Arany sok irányú költői czélzatainak megfelelően változatos formákat kedvelt; a hasonlított jelenségeket és hasonló képeket tekintve, nagyjában meghatározható körökön belül maradt; önálló költői tehetségének tudatában sokat merített idegen forrásokból. Ismerni kellene azért a tropusok külső alkatát és belső aestheticai értékét, a fogalomkört, melyre kiterjednek és a forrásokat. Mindezt szemmel tartva, megkísérlem a közelebbi jellemzést.

Első tehát a forma kérdése, abban az értelemben, a hogy Arany is szokott beszélni »kül- és belidomról« az aestheticai tanulmányaiban.

Legjobban belesimul stiláris környezetébe az a hasonlat, mely csupán egy-két szóra szorítkozik. Similitudo brevisnek nevezték a latin rhetorok, a németek, hogy a részletező hasonlattól (gleichnis) megkülönböztessék, vergleichungnak. Buda királyról olvassuk, hogy gyanuval tele, Etelétől féltében »mint nyárfa rezeg«, hogy magányosan töprengve »űl vala mint egy pók« palotája zugában; az istenkardot messziről látják »mint a vizek sássát magoslani«; Etele kezében »mint zúgattyú a levegőt szelte«. (III. 29; X. 12; IX. 29, 35.) Se több, se kevesebb ezekben a példákban, mint a mennyi múlhatlanúl szükséges. A hogy a régimódi stilistica tanítja, kell a hasonlathoz egy hasonlított, comparatum, továbbá egy hasonló, simile és a hasonlóság, tertium comparationis. Igazában csak egy szóból áll, a rokon tárgy megnevezéséből, ha azt elhagyjuk, nyoma se marad a szóképnek. És csak egy tulajdonságban egyezik a futólag említett tárgy a másikkal, de az aztán oly föltűnő benne, hogy nem is szükség külön magyarázni. A sás magasan kiemelkedik a fűből, a nyárfa levelének rezgése szinte közmondásos. A kép azért jobban kiemeli a tulajdonságot, állapotot, vagy mozzanatot, mint az ige egymagában. Túlzásra, nagyításra kiválóan alkalmas a hasonlat e fajtája. Ha stilszerűen, hasonlatot hasonlattal akarnék jellemezni, azt mondanám, hogy olyan, mint a homorú tükör, mely a gyujtópontján belül eső tárgyakat erősen nagyítva mutatja. Nagyítva és nevetséges torzításban. A közbeszédben, népnyelvben se szeri, se száma a tréfásan ferdítő rövid példáknak.

Más az igazi hasonlat, az a költői stilforma, a melynek csak versben, vagy általán írásban van helye. Élőszóval elmondva, a társalgás nyelvében képtelenség az ilyen beszéd:

»Mint olaj a víztől, bár összevegyítnék,
Elvál, maga társát felkeresi mindég:
Úgy Etel is bármint seregét zavarja,
Helyre legottan gyűl, mihelyest akarja.
S mint elegyes kártyát csuda szemfényvesztő:

Más rendbe varázsol, ha lecsap a vessző:
Etele azonkép hadai forgását,
Keze intésével intézi varázsát.
Néha ugyan történt, hogy — mint anya végett
Egyedül két nyáj közt kicsi bárány béget, —
Valaki nem lelte, hol az ő állása:
Jaj neki, hogy útban Etele meglássa « (IV. 25.)

Beszéd közben nem érünk rá hosszadalmas kitérésre, céltalan is volna, mivel a figyelmet eltereli a főtárgytól A költő azonban nem elégszik meg avval, hogy futtában említse a rokon fogalmat, de mindjárt mond is róla valamit, külön mondattá kerekíti külön állítmánynyal és a képet alkalmazza utóbb a tulajdonképpeni témájára. A tárgyat tehát megelőzi, mintegy előkészíti a kép. Két esemény, párhuzamos képzetsorok kerültek együvé, a hasonlat külsejükben is arányos részekre válik szét: egyfelől a kép, másfelől jelentésének magyarázata (antapodosis). A kölcsönös vonatkozást többnyire páros határozószók jelzik: mint, valamint, mikép, miként, mintha — úgy, azonkép, akképen, olyan. Tertium comparationis nincsen, legfeljebb egy kétes quintum comparationis. A szemfényvesztő: kártyát varázsol, Etele: a hadmozdulatokat intézi, hol itt a hasonlóság? Ha minden áron ki kell hozni, akkor annak mondom a csodás és biztos gyorsaságot, melylyel e két esemény végbemegy. Ez elvont logikai meghatározás, nem poesis. Arany szövegében hiába keresem a világosan kifejezett hasonlóságot. Mindenki érzi, hogy a hadgyakorlatnak pontos taktikai leírása nem volna itt helyén. Minthogy a költő képzeletünkhöz szól, a hasonlat éppen arra jó neki, hogy elkerülje az értelmesen száraz fejtegetéseket. Ha a választott képeket sorra veszem, vajjon mi egyéb czélra is szolgáljanak? Az olaj, a szemfényvesztő, a bégető bárány, ebben ugyan kevés epicai nagyszerűség és hangulatkeltő erő rejlik. A kép csak szemléltető eszköz, az egész hasonlat kettős eseménynyel vagy jelenettel törekszik megértetni egy közös eszmét, mivel a közvetlen kifejezés költőietlen vagy máskülönben elégtelen volna. Mert van sok eszme és érzés, a mire nincsen szava a nyelvnek, a mit lehetetlen kimondani. A symbolumra rászorul minden mélyebben járó elme, mikor a szó már nem bírja követni a gondolat merész röptét, az érzés halk rezzenéseit, az indulat erőszakos rángását, egyáltalán mindazt, a mi érzékeinknek megközelíthetlen és lényegében kifürkészhetlen. »Mint sas fészkibe, ha idegen sas szállna«, úgy verte szárnyával az ijedség Buda király szivét. (II. 32.) A ki azt hiszi, hogy a nyelv kifejező képességének nincsenek korlátai, próbálja meg határozott szavakba foglalni a töméntelen sok föltoluló képzetet, melyet Arany hasonlata az olvasó lelkében ébresztett: szinte érezzük a rémület okozta szívdobogást, a hiábavaló szánalmas vergődést, a vér elszoruló lüktetését. A minthogy ezt a szólást is: »repesett a szive«, bajosan lehetne elvont kifejezéssel helyettesíteni.

Az epicus vagy homerosi hasonlat a fajtájának leginkább ismert képviselője. Testes alakjával messzire kiválik környezetéből, s a hogy az Ilias hexametereiben hosszú uszályával méltóságosan tovalejt, inkább megakasztja, semmint előre vinné a cselekvényt. Ime egy példa Buda Halálából:

»Valamint nagy ménes, ha elő-nyaranta
Vihar gyűl az égben, repülő sok gyanta,
Feledi hogy szélyel bízvást legelésszen,
Nyugtalan egyszerre, bogarassá lészen;
Hosszú nyakát némely levegőbe tűzi,
Dagadó czimpával a viharat bűzli;
Más felrúg emelten lobogó farkához,
Lába dübörgésén ijed és futkároz;
Nincs bújni karámba, hol bújni ereszbe,
Teszi kettő-három a nyakát keresztbe,
Remegő oldallal a nagy időt várja,
Mikor szakad a menny hulló köve, árja:
Így a húnok közt is háborog az alrend,
Megbódul az elme és megbomol a rend;
Csoportosan öt-hat dugja fejét össze:
S a vérszagot érzi, s mond: nagy idő lesz-e.« (XI. 67.)

Egyik-másik olvasó észre se veszi itt a hasonlatot, talán külön leírásnak nézi, melynek tárgya a zivatar és a ménes; ugyan ki törődik a leírás végére bigyesztett rövid értelmezéssel, hisz olyan mellékes az, hogy a nép forrongásáról vagy valami egyébről esik-e ott szó. A homerosi hasonlat magában különálló genrekép vagy apró novella, melyben lényegtelen a jelentés. A költőnek nem az a szándéka, hogy egy eseményt jobban megértessen egy másikkal való összehasonlítás által. Fogalmazás közben eleven képzelete előtt hirtelen fölmerült egy hasonló folyamat és az alkotás lázában élénken kiszínezve a főtárgya mellé állítja. A rendes beszédben, a milyen hamar fölvillant, ép oly gyorsan letűnik e mellékképzet; a költő azonban megrögzíti, lelki szeme előtt látomásszerűen megvilágosodnak a részletek, míg a cselekvény vezérmotivumai egy időre a háttér homályába merülnek. Ez a homerosi hasonlat keletkezésének története, természetesen a naiv epos határain belül. A műköltő is csak kevés, rendszerint *egy* közös vonás kiemelésére szorítkozik, a többi részlet igen távolról, vagy sehogy se vonatkozik a cselekvényre. Jelentés dolgában a kisebb hasonlat ugyanannyit ér, vázlat az, melyben a kép minden lényeges vonása megvan, a különbség csak a színezésből ered. Közkeletű szólásokat terjedelmes hasonlatokká bővít ki az epicus költő. Például a szappanbuboréknak költői paraphrasisa: valamint a buborék nádszálon születik habból és üres szélből, majd könnyű lebegéssel tovaszállván, minden fordulatnál szebb fényben ragyog, míg végre szétpattan hiú páracseppé: úgy fújja föl hirtelen támadt önbizalma Buda királyt. Mi marad tehát a homerosi hasonlat belső aesthetikai értékéül? Csillogó dísz az, »ornatus causa«, sokszor utólag a

szövegbe toldva. Ha elhagyjuk, a tartalom nem vallja kárát, mert fölötte gyönge szállal van hozzáfűzve, éppen csak hogy tesséklássék valami értelmi összefüggés.[1] Így elszigetelten nyomában jár a közmondásos epikai unalom. Másfelől azonban, tagadhatatlan, ép oly könnyen fölidézi az epikai nagyszerűség látszatát és alkalom adtán kitünően tolmácsolja a cselekvény érzelmi motivumait. A fenségbe stilizált természeti kép, ha közvetlenül a helyzetből ered, csodás hangulatkeltő erőt rejt magában. Ilyen Aranynak a ménesről vett hasonlata. A kitörőfélben lévő zivatar, a fekete felhőkbe borult villámterhes ég nyomasztó félelem érzésével nehezedik lelkünkre. Komor halálsejtelem és valami kérlelhetlen fatalismus lengi körül a természet birodalmát. A tizenegyedik ének hasonlataiból, művészi összhangzásban, mindig ez az alapakkord csendül föl, előre jelentvén a közelgő rémes katastrophát.

Van azután még a hasonlatnak egy különös válfaja Buda Halálában. A szereplő személyek beszédét élénkítik, csoportonként beillesztve, ilyenformán:

»Ki meri mondani: ezt teszem, ez jó lesz;
Községre, magamra, tisztelethozó lesz?
Nyilat is ellőjük — mindennapi példa —
Szél veri útjából, nem jut soha czélba.
Gonosz egy ló a tett: fölveszi gazdáját,
Hagyja előbb fékkel igazítni száját;
De neki bogárzik minden kicsiségre:
Viszi tűznek-víznek, lehajítja végre.
Egyet tudok, a mi, emberi dologban,
Hogy sükere légyen, teheti legjobban:
Józan okos mérték. Ez folyamok partja,
Mely rohanó tettek árját visszatartja.
Mértékre a kalmár javait emelvén,
Ott ül az igazság, rúdja közép nyelvén.« (I. 13.)

A személyek beszédében így fűződnek össze szakadatlan lánczczá a hasonlatok. Arany előadó művészetének egy különlegessége ez; más epicusok nem kedvelik a hasonlat ilyen rhetoricus fajtáját. Az Ilias hasonlatai a harmadik személyű elbeszélésbe vannak beleszőve és csak kivételesen akad egy-kettő Achilles beszédében.[2] Arany stilszerűen akarja beszéltetni hőseit, az áradozó bőbeszédűséggel, dagályos körülírásokkal korhűségre, egyéni és faji jellemzésre törekszik. Az alacsony kultúrfokon álló ember

[1] Petőfi jól tudta a homerosi hasonlat gyengéjét. A Helység Kalapácsában ezt a remek carricaturáját adta: »Igy kiderül a sötétlő konyha is éjjel, Ha kólyika kezdi gyötörni A mopszli kutyácskát, S a tekintetes asszony Rémülve kiált a cselédi szobába: »Panni te! kelj fel, Rakj tüzet és melegíts téglát, De szaporán!« Panni pedíglen Föltápászkodik egy két Botlásnak utána Kijut a konyhába, kovával, aczéllal, Meggyujtja a taplót, Taplóval a kéngyertyát, Kéngyertyával a szalmát, Szalmával a fát, Hogy téglát melegítsen Hasacskájára a mopszli kutyának. Mondom: valamint ilyenkor Kiderül a konyha sötéte, Ugy oszlott a ború Hősünk komor orra hegyéről.« (I.)

[2] IX. 323.; XXI. 282.; XXII. 262.

nyelve fejletlen, szókészlete oly szegényes, hogy gyakran keresve se talál megfelelő kifejezést és akarva, nem akarva példákba fogja burkolni a mondanivalóját. Ha ehhez hozzávesszük még a keleti fajok öröklött hajlamát a szóvirággal ékes, czikornyás beszéd iránt, akkor érthetővé válik, hogy egy népvándorláskorabeli hún nem is beszélhetett másképpen, mint a hogy Arany beszélteti a hőseit. Buda öreg király beszél és gondolkozik, magyaráz és bizonyít példákkal, mindenik egy-egy kopogó érv az igaza mellett. Nemcsak hogy meggyőzze az embereit, »probationis gratia« hozakodik elő velük, hanem naiv hittel maga is igaznak vallja a tanuságot, a mire rávitték. És miközben kivágja a kacskaringós sentenciákat, szinte érezzük a megelégedését, hogy ilyen jól kifundálta a mondókóját. Bezzeg oda van az mindjárt, mikor Detre ugyanazokat a példákat ellene fordítja:

»Mértékre imbolygott a beszéded rúdja,
De, a mit cselekvél, dőre, hebehurgya;
Nyilad is ellőtted, vaktába, sebessen;
Paripádra ültél, vigyázz, le ne vessen.« (II. 19.)

Alkatra nézve meglehetősen egyformák a hasonlatok Buda és Detre beszédében. Az előbbi csoportoktól külsejében is elütő tipus ez. Eltünt a sablonosan részarányos forma, a kép magában áll, magyarázat nélkül. A főtárgy párhuzamos vonatkozása hiányzik, vagy oly futólag érintve, hogy szinte észrevétlenül beléolvad a symbolumba. Igazán képes beszéd ez, a fogalom helyébe lépett egy kép, az átmenet útját egyengető külső kapcsolás nélkül. Egyebütt is szép szerivel szabadulni igyekszik Arany a szokásos formuláktól. A mint és valamint, úgy és akképpen, hasonlatosképpen és egyéb élettelen képek megakasztják a költői előadás lendületét. Józan fönntartásnak, a körülményekkel megalkuvó viszonylagosságnak és félmeggyőződésnek értekező prózában a helye.

Külső alkatuk és aestheticai jelentőségük szerint így tömörülnek kisebb-nagyobb csoportokba Buda Halála hasonlatai. A figyelmesen vizsgáló szem előtt önként határozott körvonalakban bontakoznak ki a különböző minták, melyek szerint készültek. Megesik, hogy egyik-másik hasonlat nem illeszkedik egyik csoportba sem, az említetteken kívül számtalan változat lehetséges. De nagyjában és egészében mégis csak általános érvényű formáknak kell azokat tekinteni, stilformáknak, a melyek öntudatosan, vagy öntudatlanul Arany Jánosnak is szeme előtt lebegtek. Stilformának értem pedig a gondolat közlésének egy bizonyos módját, azt az ideált, mely minden írónak, még a legsilányabb prózaírónak is az elméjét tüzeli, míg a megfelelőnek érzett kifejezést eltalálta. Sok író — költő és tudós egyaránt — ahhoz a formához keresi utólag a tartalmat.

A classica philologia, melynek Homeros és Vergilius révén állandó témája maradt az epicus hasonlat, nem kutatta az egysé-

ges benyomást, melyből és a mely belőle ered, hanem kiszakította a kész formából logikailag megkülönböztethető alkatrészeit és külön-külön összehasonlította őket. Abból az elvből kiindulva, hogy simile és comparatum a hasonlat legfontosabb kellékei, természetesen közel esik az a föltevés, hogy az alapelemeknek pontos egybeállításával és osztályozásával a kritika eleget tesz föladatának. Mintha irodalmi kérdésekben, statisztikai számítások alapján lehetne dönteni. Számokkal bebizonyítható minden föltevés, de ép oly könnyen az ellenkezője is, csak érteni kell a módját. Némi tanulságra azonban, óvatosan tárgyunkhoz alkalmazva, mégis rávezet az az eljárás. A képek minden esetre mutatják Arany képzelete irányát és abban is, a hogy hasonlatai tárgykörét választotta meg, valami félig hagyományos, félig egyéni tervszerűség nyilvánul.

Képeiben erős hajlamot mutat Arany a természet iránt, de ép oly kedvvel fordul az emberi élet változó eseményei felé. Szebbek a természeti képek. A hullámok játéka és a felhők tünetményei, a csillagfényes éjszaka és a ragyogó hadak útja, az égi háború előtt zúgó vihar és a sivatagpusztán kavarodó forgószél, mindarról mesteri pillanatfölvételeket adott Arany a hasonlataiban. Igen jellemzőek az állatvilágból vett képek: a ketreczbe zárt vadállat, a tomboló csikómén, a tollait berzentő páva, a lépteit szaporázó fürj, a zümmögő méhraj, a hangyák fekete serege.

Milyennek mutatkozik e leírásokban Arany képzelete? Aestheticai irodalmunkban egy idő óta meghonosodott szokás, valamely író képzeletének meghatározását a metaphoráihoz kötni. És a mi nagytudományú aestheticusaink, a milyen hirtelen fölvetik a kérdést, ép oly könnyen elkészülnek a felelettel. Csak el kell olvasni az illető író összes műveit, közbe kijegyezni, a metaphorákat, mindet fejezetekbe skatulyázni és jó kiadós prózába átírni: azzal elkészült a nagy mű. Mások lélektani háttért keresnek a fejtegetéseikhez és kiindulnak valamely tisztes ódon elméletből. Fennen hirdetik, hogy a phantasia külön tehetség, lényegében kombináló művészet. A semmiből nem teremt világot, hanem a valóságban megfigyelt jelenségeket formálja át, az érzéki benyomások elemeit csoportosítja más módon, szokatlan vonatkozásban. A görög mondák csodalényei, sphinxek és centaurok például, emberi és állati testrészek combinatiójából támadtak. Régi igazság ez, sajnos, nagyon régi. Benne van már Descartes philosophiai értekezéseiben és Apáczai Csere János Encyclopaediájában. Azóta fordult egyet a világ és nagyot haladt a psychologia, nyomában az aestheticával. Ama régi fölfogással szemben, mely a phantasiát csupán érzéki adatokat kombináló gépies tevékenységnek minősítette, az újabb lélektan éppen eszményi teremtő erejét hangsúlyozza. És bebizonyosodott, hogy a phantasia nem is külön erő, mely önmagában elszigetelten működik. A legnagyobb műalkotások is a lélek rendes alaptevékenységeire vezethetők vissza, a képzelet működésénél

csak fokozott mértékben nyilvánulnak az ismerés és érzés mechanismusához tartozó lelki erők. Hogy egy kiváló költő lelki szervezete melyik irányban fejlődött ki jobban, mint az átlagos emberé, azt igenis a képzelete elemzésével lehet kideríteni.

Buda Halála hasonlatait vizsgálva, szokatlan erősnek tűnik föl Arany megfigyelőképessége. A mit leír, azt pontosan megfigyeli a valóságban. A természeti tüneményt végig követi egész lefolyásában, éber tekintetét el nem kerüli a legcsekélyebb mozzanat. Figyelme sohasem lankad, meglát olyat is, a mit más ember elmulaszt észrevenni. Még szellő nem érzik, de ő már tudja, hogy vihar készül, mert néhány porszem fölszállt az úton, és a berek szélén megmozdult a nyárfa levele. A nyugodt és biztos szemlélés eredménye a részleteknek az a hűsége, mely oly különös varázst ad Arany nagyobb leírásainak. Úgy tetszik, mintha azon melegiben, ott a helyszínén készültek volna; mintha valami »földes íz« vegyülne beléjük, a hogy Péterfy Jenő írta az Őszikékről készült bírálatában. Sajátságos detailművészet ez, mely nem akar hatni egyetlen súlyos tömeggel, nagy contourokkal és hamis távlattal, de annál többet törődik a tárgyi igazsággal, és minden ízében valószerű. Nem hiszem, hogy ez a realisticus hajlam faji sajátság lenne, az alföldi magyarnak a józan látása Petőfi költészete ép olyan színmagyar, mégis más természetű a képzelete. Egyszerűbb okból ered az: Arany rövidlátó volt. Tizenhat éves koráig jó szeme volt, de akkor az olvasás, a sok apró betű elrontotta. A Bolond Istók második énekéből tudjuk, hogy a debreczeni kollégium bagolytermében a tábláig se látott, a legszebb algebrai képlet neki szürke folt; mások arczvonásai elmosódnak előtte, a magasabban repülő gólyát porszemnek nézi. Sajátságos, hogy éppen a látóképesség e fogyatkozása kényszeríti a részletek pontos megfigyelésére. Távolról minden összefolyik a szemében, egységes nagy panoráma sohasem tárul eléje; ha látni akar valamit, egészen közel kell mennie. A mit aztán megnéz, azt jól megnézi, töviről hegyire.

A látásnak fontosabb szerep jut a lelki életben, mint bármely más érzéknek. A költők képzeletvilága főként ennek adataiból alakul, a nagy mindenségnek ama parányi tükörképeiből, melyeket a szemlencse agyukba vetített. Arany rendkívül fogékony ugyan a hangbenyomások iránt, egyik hasonlatában például a rengetegben támadt robbanás hirtelen tovaterjedését érzékelteti, de valójában az ő képzelete is visualis jellegű, a gondolatot látható külsőbe burkolja. Ebből nem következik, hogy festői egyszersmind. Arany leírásai nem annyira festmények, mint inkább fényképek, a szónak betű szerinti értelmében; alkalmasok volnának annak a föltevésnek igazolására, hogy a költői képzelet színek nélkül dolgozik.[1] A szivárvány tarka skáláját színtelen színek pótol-

[1] Wundt, Völkerpsychologie, 2. kiadás, 3. kötet, 64. lap.

ják: a fehér és fekete, a fény és árnyék fokozatai. A napsugár, mely csillogva elsiklik a tárgyakon, egy sötét folt, mely élesen megvilágított felületre esik, a homályban fölvillanó láng, a clair-obscur és általán mindazok a fényhatások, melyek a színeknél erősebben ingerlik a szem reczehártyáját, erősen izgatják Arany képzeletét is. A sötét gondolatot árnyéknak nézi, mely Etele igaz lelkén átsuhan, »mint nap előtt holló.« (VIII. 49.) Vagy ennél is jellemzőbb példák:

»Fáklya futó fénye éjjel is ott jár még,
S bukdosik egymásba sok fekete árnyék.« (V. 37.)

»Mint a hadak útja, vegyesen csillaggal:
Szeli az ég boltját gyöngyhímű szalaggal:
Ugy lepi átlátszón a földet uszályok,
Közzűle ragyogván csillagszemű lyányok.
De arany és kő is ragyog ottan drága,
Lovakon a szerszám futosó világa;
Szélyel az árnyékba fénye lövell tűzként,
S vissza, ha nap ránéz, meri nézni büszkén.« (V. 4.)

Gyakran azt olvastam Arany képzeletéről, hogy plasticus, szoborszerű. Ez is csak olyan tetszetős féligazság, mint az a másik a színdús képekről. Arany nem kedveli a helyben maradó leírást, lomha tömegben a formák szoborszerű merevségét; jobban érdekli őt a mozgás, magukon a tárgyakon ép úgy, mint már a fény és árny játékában. A holt természetbe a változó tüneményeket figyeli, az elvonuló felhőket, a rohanó vihart, a víz hullámait; az élők világában arra vetődik szeme, a mi jár és kúszik a földön, vagy repül a levegőben. S oly híven írja le az állatok mozdulatait, hogy egy természettudós se különben. A mozgásnak ez eleven érzékét két okra lehet visszavezetni, egy külsőre és egy belsőre. Mozgás közben a tárgyak körvonalai határozottan kibontakoznak a szem előtt, míg a nyugalom állapotában könnyen összefolynak a háttérrel. Másfelől pedig minden művészemberrel veleszületett az a hajlandóság, hogy a maga nyugtalan, örökké tevékeny lelkével áthassa a körüle elterülő világot. A mi az ő forró agyában lüktet, azt beleérzi az élő természetbe és a holt anyagba. A hová pillantása téved, ott megmozdul az élet. Arasznyi létünket a világegyetem változásaihoz méri, beleolvad a mindenségbe és azzal együttérez. Ilyennek tudta Arany a maga képzeletét, ilyennek festi a Bolond Istókban:

. . . »Elbocsátá lelkét ringatózni,
Szellő fuvalmán, bólintó galyon,
Felhők futásával versenyt hajózni,
Hanyatt terülve egy partoldalon —
Engedte önmagából kilopódzni:
Hang, szín, sugár lett, tér és mozgalom,
Ő a természet, a nagy és örök —
Mi ott henyél, csak hitvány földi rög.« (II. 48.)

Az eposi stilus egy sajátságos problemájának tisztázása végett érdemes külön említeni azokat a hasonlatokat, melyekben Arany az emberi élet egyes mozzanatait örökítette meg. Ilyen képek a homerosi hagyományokhoz mérve feltünő nagy számmal vannak, érthető okból azonban, mert Arany kezében a jellemzésnek hatásos eszközei. A mikor Buda király, vagy az epos más személye beszél, példáit egy népvándorláskorabeli nomád húnnak a fölfogásához mért primitív fogalomkörből szedi. Egyszerű életviszonyokra való fogalmak, vagy eszközök: a kalmár, bíró, kerékvágás, nyereg, nyíl, tőr, fáklya. E korjellemző képek közé azután észrevétlenül vegyülnek a népiesen színezettek, az első Toldi tősgyökeres magyar szólásainak másai, a mai parasztéletből, sőt mezei munkáról vett példák. Etele úgy forgatja seregét, mint béres az ostorát; hajtóseregének fölosztja a Mátrát, a hogy aratóknak szokták a búzaföldeket; a bivalycsordára úgy zúditja buzogányát, valamint hajcsár a nehéz botját. E hasonlatokat Haraszti Gyula anachronismusoknak mondta. A földmíveléssel nem foglalkozó nomád húnok előtt ismeretlen a béres, az arató, a hajcsár; már pedig Buda Halála régi hún hegedős éneknek készült, benne Arany »a nemzeti mondának nemcsak anyagát akarja újjáteremteni, hanem az ős eredeti formáját is.« [1] Haraszti tetszetős föltevését vizsgálat alá venni helyénvaló lesz itt, mivel meglehetősen elterjedt [2] azonkívül közel érinti Buda Halála hasonlatait és általában az epicus előadás lényegét. Az a kérdés, hogy a maga egyéniségét föl kell-e áldoznia a költőnek, a stílszerűség kedvéért az egykorú rhapsodus álarcza mögé rejtőznie és a közönségét is néhány száz vagy ezer évvel fiatalabbnak képzelni? Arany tehát úgy írta volna művét, hogy egy Attila-korabeli hegedűs szerzeménye is lehessen és aközben csakugyan elkövette volna az anachronismusokat? A Toldiban (IV. 14.), igaz, egy vaskos anachronismus éktelenkedik, az a tengeri, a melylyel Miklós kelleténél korábban előhozakodik, néhány száz évvel korábban, mielőtt Európában meghonosult. Egyet elnézhetett Arany János, de Buda Halálából az emlékezetteken kívül még többet is lehet idézni: »S mint elegyes *kártyát* csoda szemfényvesztő.« »Mint mikor a hegyek *pipálnak* esőre.« »Mintha legott bárkát építene *Noé*.« (IV. 26; V. 29; VIII. 36.) Csupa idegen kulturhasonlat. De éppen a számos és kirívó példa mutatja az elmélet tarthatatlanságát. Lehetséges-e, hogy Arany annyi bántó dissonanciát észre nem vett volna? Valószínűbb, hogy »a krónikák egyszerű nyelvén«, melyről Buda Halála bevezetésében szó esik;

[1] Magyar Szemle 1881.

[2] »Arany ebben az eposban, ha szabad magam úgy kifejeznem, egy XIX. századbeli kortársa Attilának.« »Buda Halálánál egy középkori regésnek lelkébe és beszédmodorába képzelte magát.« »Az egész mű azt az illusiót kelti bennünk, hogy egykorú hegedős szerzeménye is lehessen.« Riedl, Arany János, 3. kiadás, 56., 196., 223. lap. Moravcsik Géza, Magyar Könyvtár 137—9. szám, IX. lap.

nem az Attila-korabeli hegedős énekek értendők, hanem a tizenhatodik század verses krónikái, Csáthi Demeter, Tinódi és Ilosvai históríás énekei; azokra utal sok naiv fordulat, régies kifejezés, azoknak milieujét és hangulatát kívánja Arany az előadásával éreztetni. Különben pedig a maga korának írta művét és a hasonlatokat olvasóinak az ismeretköréből válogatta össze. Egyúttal a maga élményei és tapasztalatai köréből: a nép fiának képzelete olykor visszaszáll abba a környezetbe, mely ifjú korának emlékeihez fűződik. Szigorúan stílszerű hún hasonlatokat csupán a személyek beszédében kellett alkalmaznia s az egész hatodik énekben, a mely magában különálló »hún regének« készült.[1]

Hogy általában miről szólanak a hasonlatok, mi a tárgyuk, arra a kérdésre nehéz megfelelni. Elméletben valószínű, hogy a mikép az egyes költői műfajoknak más-más a tárgyuk, a szerint a hasonlatok témája is változik. A lyrai hasonlatokban visszatükröződnek az érzelmek, az öröm és bánat, a szerelem és gyűlölet, a hazafias és vallásos lelkesedés. A drámának türelmetlenül czélra siető párbeszédeiben, ha néha fölbukkan egy hasonlat, az egyén küzdelmeit, a szenvedélyes akarat megnyilvánulását, a jellem egy-egy árnyalatát világítja meg. Ebben a két műfajban tehát főképen a lélek imponderabiliáit szemléltetné.

Nem úgy az eposban. Az esemény érdekli itt a költőt, a külső lefolyása, kevésbbé a cselekvő személyek lelki állapota. A classicus epos valóban elhanyagolja a lélekrajzot. A költő phantasiája érzéki képekben támasztja föl a multat, a hogy Arany mondja: »A ködök országa ím megelevenül és előttem járnak a hajdani képek, mint egykor oly élők.« Innen van, hogy az epicus hasonlatok a külvilágról szólanak, látható és hallható jelenségekről. A ki a homerosi hasonlattól elvárná, hogy a láthatlan jelenségeket hozzáférhetővé tegye a képzeletnek, az ugyancsak csalódnék. A hasonló és hasonlított jelenet egyaránt a concret dolgok körébe esik és összehasonlításra rendszerint külső vonatkozás adja az alkalmat. Még pedig, közelebbről megjelölve, olyan külső vonatkozás, mely szintúgy a műfaj természetéből következik. A classicus epos hőse a nép, nem az egyén; az e fajú költemény feladata, a hogy Arany meghatározta, »azon élethalál küzdelmeket varázsolni szem elé, melyek próbatüzén keresztül a földiek sorsát intéző hatalom az egész emberiséget, vagy annak nevezetes részét, például egy nemzetet, létele czéljához majdnem láthatóan közelebb segít.« Az epicus hasonlat ennélfogva gyakran példázza a tömegek mozgalmait. Buda Halálában a népnek ugyan alárendelt szerep jutott,

[1] Arany mentségére, ha ugyan szükséges, idézhetném még Vergiliusnak és Tassónak egy-egy jellemző hasonlatát: »Mint a játékszínekre gyakorta például feladott s ott űzött vétkes Orestes. (Ae. IV. 471) »Mint villám ha villan, kanócz, hogy ha lobban, dörög az ég; bömböl s lő az ágyú nyomban.« (M. J. XII. 44). Aeneas idejében a színpad, Godfréd idejében az ágyú szintén anachronismus vlna.

de azért ott van a háttér homályában. A Mátra rengetegeiben mérföldnyi emberháló szorítja a vadat, ott sürög forog a sokaság Etele sátorvárosában, majd Buda fondorlataiból zendülés támad a törzsfők közt, háborogni kezd a köznép, előbb egyenként, azután csapatokban Budaszállására vonulnak a pártosok. E mozgalmas tömegjeleneteket nagyobb hasonlatokkal színezte ki Arany, bőségesen főkép a negyedik és tizenegyedik énekben.

Nagy tévedés volna azonban Buda Halálát műfaj szerint a classicus eposok közé számítani. Gyulai Pál így jellemezte röviden és találóan. »Tragédia az eposba oltva.« Más itt a hős viszonya népéhez. Etele a helyett, hogy fölemelné nemzetét, egy végzetes tettel bukását készíti elő; nem a közös érdeket szolgálja, hanem a maga nagyravágyását, a nép pedig csak eszköze. A nemzeti érdeket kiszorította a testvérkirályok hatalmi vetélkedése. Egyéni küzdelem ez, lényegében drámai cselekvény, a mely megköveteli a szigorú indokolást, éles jellemrajzot, a főmotivumok határozott kidomborítását. A naiv epos zajos eseményeit, néppusztító harczait odahagyva, a lelki élet felé fordul Arany elbeszélő művészete. A tartalomhoz szükségképpen alkalmazkodik az epicus előadás hagyományos dísze, a hasonlat. A néptömeg nagyszerű látványa után leghálásabb tárgya most a királyok belső ügye: Etele és Buda hatalmi helyzete, s a mi evvel összefügg, az uralkodás megosztásának indokai. Erről szól az első és második énekben szétszórt sok hasonlat.

Hátra van még egy feladat: kimutatni Arany forrásait. Az irodalomtörténeti vonatkozások földerítése többet ér minden elméleti fejtegetésnél, mert a költő czélzatait jobban meg lehet érteni, alkotó erejét és önállóságát jobban megítélni, ha egy kész művét összehasonlítjuk a nyers anyaggal, melyből formálódott. A forrástanulmány mindenkor szilárd alapot ad az irodalomtörténeti kritikának, egyik-másik író méltatásánál pedig szinte nélkülözhetlen. Arany többnyire források után dolgozott; ha valamiképpen szerit ejthette, minden keze ügyébe eső adatot fölhasznált. Hogy művei meséjéhez, az epicai hitelről vallott elméletéhez hiven, a hagyományokból vette a motivumokat, az régóta ismert tény; de az már kevésbbé, hogy előadásához is számtalan sok apróságot máshonnan kölcsönzött. Buda Halála hasonlataiból körülbelül negyedrész classicus eredetű! Ily tömegesen nem csúszhattak be észrevétlenül, nem közhelyek azok, melyek akaratlanul is mindenüvé beférkőznek, nem öntudatlan ráemlékezésképpen keltek új életre, ellenkezőleg, öntudatos átvétel valamennyi, régi szöveg földolgozása. Arany János a classicus irodalom költői formakincsét »epicus közvagyonnak« tekintette Buda Halálához, valamint korábban a Zrínyiászról írt akadémiai székfoglalójához, bámulatos tanulmánynyal és emlékező tehetséggel összeállította magának az illető hasonlatoknak Homerosig fölnyomozható változatait s a mi czéljának megfelelt, azt fölhasználta. Vergilius se cselekedett máskép,

s példáját követték a későbbi költők. Arany kevésbbé érezteti az epicus mesterséget, a régi tropusokat több ízléssel és önállósággal dolgozta föl, úgy hogy jobban odasímulnak és látszólag szervesen illeszkednek a művébe. Ime, nehány morzsa Homeros asztaláról:

»Mint aratók tehetős gazdák telkén aratáskor
Egymással szemközt szokták a buzát learatni,
S árpavetést s a kaszált rendek sűrűn szaporodnak:
Trójaiak, danaok, szintúgy kaszabolva csatáztak.» (I. XI. 67.) [1]

»S mint aratók pásztát nagy szél gabonában,
Hogy fognak, az áldást terelik sorjában:
Egy darab ott áll még, itt kopasz a tarló,
Hódítja csapáskint az emésztő sarló:
Etel is a Mátrát osztja fel akképen,
Hegyre hegyet készül meghajtani szépen,
Nagy rengeteg erdőt nyomni körül haddal,
Úgy bánni el aztán közepütt a vaddal.« (B. H. V. 41.)

Az Ilias hasonlata jellemzően homerosi hasonlat. Mintha nem is a szembetűnő hasonlóság, hanem minél nagyobb eltérés volna a lényeges kelléke. Trójaiak és görögök egymást kaszabolják, de a kalászok nem kaszálják le az aratókat. Omne simile claudicat. A nehézség tulajdonkép abban van, hogy két-két alanyt kellett folytatólagosan összeegyeztetni, holott a különböző cselekvés csak egyetlen egy mozzanatban találkozik, abban, hogy a rendek egyremásra leterülnek, egyebekben csupa eltérés. Mikor Homeros a mesélésbe belemelegedett, akkor megfeledkezik arról, hogy a részleteket egyeztesse, és képeit az előadás világosságának a rovására színezi, mintegy henye dísznek hagyva őket. E merész hanyagságnak híres példája az a hasonlat, melyben a harczolva visszavonuló Ajast búzavetésben legelésző csökönyös szamárnak mondja. Szokatlan és merész az aratókról vett hasonlat Arany fogalmazásában is, de a Homeroséhoz mérve mindenesetre javult, mert több benne a kölcsönös vonatkozás, és vadra meg vadászokra alkalmazva találóbb a hasonlóság. Arany általában öntudatosabb műgondot tanusít a lényeges vonások összeválogatásában, a tartalom határozott kidomborítása végett.

Más irányban tanulságos a következő összeállítás:

»Igy szólott s legelőbb indult kifelé a gyűlésből.
És a királypálczás fejedelmek szinte követték
Hős hadaik főjét; a hadak zöme szinte tolongott:
Mint sürü méhrajzás, ha kizúdul nagy tömegével

[1] Az összehasonlítás körebe vont eposok czímét rövidítve idézem: B. H.: Arany János, Buda Halála; E. D.: Csaba királyfi, első dolgozat; M. D.: második dolgozat; I.: Homeros Iliasa, fordította Kemenes József; Ae.: Vergilius Aeneise, fordította Baróti Szabó Dávid, Magyar Könyvtár; P.: Dante, A Purgatorium, fordította Szász Károly: M. J.: Tasso, Megszabadított Jeruzsálem, fordította Jánosi Gusztáv; Sz. V.: Zrínyi, Szigeti Veszedelem; T.: Fénelon, Telemach.

S sziklaodújából mindig uj raj tör előre
S nagy csapatokban száll a tavasz viruló mezejére:
S egy rajuk erre csapong, míg másik amarra özönlik:
Igy sorakoztanak ők a sebes járású hajóktól
Sátoraik mellől a bemélyedt part vonalában.« (I. II. 469.)

»S már a domb tetejét érzik vala, melynek az alján
Terjedt a város, s melyről elejökbe vetődtek
A tornyok. Bámul Aeneas a nagy, az ékes
Alkotmányra, holott kalibák állottanak hajdan;
A kapukat s kirakott utczákat nézi. csudálja.
Néki hevült a nép: egy részük kőfalat állít . . .
Mint törekednek, elő nyárban a tarka mezőkön
A méhek, mikoronn a rajt munkára kihozzák,
Vagy megsűrítik folyadékony mézöket és uj
Édességekkel tágítják lépjök odúit
Vagy leveszik terhét a megjötteknek, avagy tölt
Kassoktól elzaklatják a lajha heréket;
Forr a munka s jeles szaggal kedveskedik a méz.« (Ae I. 418.)

»Délest vala már, hogy felkaptak a hátra:
Látszott is Etellak, Etele nagy sátra.
Mint ha ki méheshez közelít távunnan,
Szálingani egyes bogarat lát onnan,
Azután mind sűrűbb a repesők rajja,
Czikkázik a táncza és zümmög a zajja;
Bong a tele kaptár; ki be a nyíláson
Sok ezer fényes hát hentereg egymáson:
Úgy hemzseg az ember sűrűje, zajossa,
A mint közeledik Etele várossa.« (B. H. X. 66.)

A hogy a méhrajok kizúdulnak az odujukból a tarka mezőre, úgy tódultak a görögök ki a gyűlésből. Ez Homeros hasonlata. Vergiliusé pedig: a hogy a méhraj készíti a mezőn és hordja be a kasba mézét, úgy serénykedtek a városépítők. Tehát két különböző kép. Arany János ugyanahhoz a helyzethez fűzte hasonlatát, leírván egy dombról a városra nyíló kilátást. Már a kidolgozásban önálló, sőt meghaladja mesterét. Vergilius kiváló formaérzéke és szerkesztő képessége valami kiirthatlan sematizáló hajlammal párosul, akarva nem akarva elvont fogalmakat és tipusokat alkot. Ebben a hasonlatban is csupa gondolt részletek vannak, a munka különféle nemei. Arany képzeletünkhöz szól, előadása külső érzékeinkre hat. Hogy czikázik a méhek táncza, hogy egymás hátán henteregnek, azt mind látni kellett; hogy a kisebb raj zümmög és bong a tele kaptár, az a hang finom megkülönböztetése. A hasonlat első vázlatszerű megfogalmazásában ott van már ez a két érzéki vonás:

»Az épületek közt, valamint a méhraj,
Sürög-forog a nép, van mindenféle zaj.« (E. D. I. 9.)

Észre kell venni azután a leírás fokozatosságát, a magában szállingó méhtől a kaptár nyílásában összegabalyodott tömegig. Egy műfogás teszi azt lehetővé, a melylyel Arany gyakrabban él.

A leírást elbeszéléssé változtatja, közeledő személyhez kapcsolva, mintha csak Lessing Laokoonjának tételeit valósítaná meg a gyakorlatban.

Hasonló törekvés mutatkozik más alkalommal is Arany átdolgozásában:

»Már itt a teucrok sietősb munkának erednek . . .
Mint mikor a munkáshangyák gabonára vetődvén,
Rabláshoz fognak s tartván a téli napoktól
Nagy szorgalmasan megrakják csűrjüket; indul
A feketés sereg a szántóföldekre s füvek közt
Szűk helyekre viszi zsákmányát; egy része kövérebb
Magra találván, azt vállával előre taszítja,
Más rész másokat hajt s a késlekedőket hevíti;
Forr az egész ösvény szanaszét a hamarja dologtól.« (Ae. IV. 402.)

»Mint hangyacsoport, mely kiered fészkéből,
Zsákmányra elébb küld csak néhányat kémül,
Azután mind többen lakói a bojnak,
Egymás tetején is, oda-vissza folynak:
Úgy népesedett meg Budaszállás útja,
Fel is, le is a hún szüntelen azt futja.« (B, H. XI. 78.)

Megvan a kép Camoens Luziádájában és Horatius satiráiban, a hol hagyományos módon kissé színtelen elvontsággal a hagyományos hangyaszorgalmat tolmácsolja. A Zrínyiászban és Dante Purgatoriumában kisebb genreképpé alakítva találjuk föl: hogyan viselkednek, ha két apró állat találkozik útjában, vagy ha megbolygatják őket. Ezek már élesszemű megfigyelések, a minthogy Arany leírása is érdekes adalék a hangyák természetrajzához. Az ilyesmit nem lehet kigondolni, azt látni kell, magányos sétákon meglesni. Buda Halála verseit olvasva, szinte magunk előtt látjuk a természet szemléletébe mélyedő költőt, a debreczeni diákot, a ki naphosszat elbarangolt a Nagy erdőn és ha olvasni a fűbe telepedett, »nem olvasott, csak egy mohlepte csertőn a mikrokosmost, sürge hangyabolyt órákig nézte, a mint föl- s lefolyt.« Az olvasmány hatása azért meglátszik a hasonlaton, közvetlen irodalmi forrása mégis csak Vergilius. Tőle való az alapképzet: a zsákmányra, rablásra induló hangyacsoport és ugyanolyan a helyzet: az úton szétszórt emberek. Az elrendezésben van valami az előző énekbeli méh-hasonlat fokozatosságából. Két ellendarab ez, ott Etellak, itt Budaszállás képe. Az ellentétet már az első alkalommal előkészítette Arany:

»Budaszállás ahhoz, gondolom én, semmi,
A hogy itt a népség jönni szok és menni.« (B. H. X. 68.)

Érdekes néha végigkövetni egy-egy hasonlatot a fejlődésében. Homeros óta, háromezer év alatt sok kézen megfordultak és nagy változáson estek át az eredeti minták, úgy hogy némelyikre alig lehet már ráismerni. A hasonlatnak majd az alakja, majd a jelen-

tése változik; hol bővül, hol fogy. A költő öntudatosan átformál egy régi szöveget a maga czélja és tehetsége szerint, mintegy fitogtatva az utánzásban is erejét és önállóságát, vagy öntudatlan ráemlékezésképpen él a lelkében egy merész szókép és újjá teremti a nélkül, hogy megsejtette volna magában az idegen hatást. Egy-két jelből mégis ki lehet deríteni az összefüggést, sőt nagyobb sorozatban a fejlődés folytonosságát és határozott irányát.

»Mintha Notos s Euros versengnek a hegyszorosokban,
Hogy megrengessék mély rengetegét a vadonnak,
Lombozatos bükkfát, kőrist s nyúlóshajú somfát,
S messzenyuló galyukat nagy zajjal verdesik össze,
S törledező águk recsegése kihallik a mélyből:
Igy harczolt az achiv s dardán egymásra rohanva.« (J. XVI. 76.)

»Összetolulnak a danausok, s ránk rontanak Ajax,
A két Atrides s tigris-szoptatta dolopsok:
Mint mikor a nekiháborodott szelek harczra kikelvén,
Összvecsap Eurussal Zephyr és Notus; harsog az erdő,
S háromhegyű szigonyos Nereus tajtékjait hányja,
S a buzogó tengert mind felforgatja tövéből.« (Ae. II. 447.)

»Halk remegő hangja, siránkozó jajja,
Fojtott zokogása, panaszos sohajja,
A seregnek, a mely sír s örül egy végben
Kelt zsongó zsibongást a levegő égben.
Mint sűrű erdőben, ha szél csapott rája,
Hangja kél, sír, süvölt lombja, koronája.
S mint a tenger, mikor sziklát ví, vagy partot,
Tajtékhabja zúg-búg, rekedt torka harsog.« (M. J. III. 6.)

»Mint mikor az fölszél Késmárkból kiszakad,
Ama sűrű fenyős erdő közben akad,
Támaszt zúgást nagyot, nem reked s nem lankad,
Hajol előtte lágy, és kemény ág szakad:
Ilyen nagy zöndülés esék ő közikbe,
Mert felforr az haragos vér mindenikbe.« (Sz. V. V. 37.)

»Mint szellő, ha fogan vak déli melegben,
Piczi pöhöly elsőbb, út kis pora lebben,
Majd a berek szélin leveli a nyárnak
Tánczot ezüst hassal, nesztelenül járnak:
. . . Honnan kicsi szellő, ég vándora jöttél?
Vagy lábom előtt csak egyszerre születtél?
Lehelleted arczom még érzeni tompa:
Ott vagy azért, látlak, hogy fürdöl a porba;
S már zizzen az erdő, fodorul a víz is,
Hosszú haja árnyát lendíti a fűz is,
Már lombokat lóbál, már ágat is ingat,
Már egy egész karcsu fiatal bólingat:
Zúg itt is, amott is a liget és megdűl,
Szennyes az ég boltja szapora fellegtől,
Kardját hüvelyéből rántja egy-egy villám,
Zengeni, úgy tetszik, moraját is hallám:
Hír támad, azonkép a hunok szállásin,
Tompa beszéd, bor közt, nagyok áldomásin.« (B. H. XI. 49.)

Homeros nagyszerű képben a csata tomboló zaját akarja érezteti. A mély szakadékban ellenkező irányú szelektől paskolt erdő az egymásra rohanó sorokat jelzi, a töredező ágak recsegése az összeroppanó pajzsokat és lándzsákat. Vergilius kifejezéseiben nincs ily hatalmas lendület. Avval, hogy a szelek számát megkétszerezi és egy másik homerosi hasonlattal (I. IX. 4.) megpótolja a régit, semmiképpen se emeli a hatást. Tasso átveszi a kettős képet, kihagyja a mythologiai elnevezéseket és a maga szokásos formájába szorítja, előrebocsátván az értelmét és befejezvén antapodosis nélkül. Mintha valamiképpen hiányos, suta volna így minden nagyobb hasonlata. Zrínyi előadása színesebb, Arany János a »hazai helyszínt« dicséri benne. A kép színezésén inkább Homeros hatása érzik, abban is, hogy visszaállítja az eredeti egységét, de a comparatumot Tassótól vette. Tasso újítása volt az, hogy félelmes csatazaj helyett csak a tömeg fölriadó zúgását tette a hasonlat tárgyának. Arany János a Zrinyi szövegéből kikapta ezt a szót: zendülés, arról szól ő is, egyébként önálló az előadása. Buda Halálának a legnagyobb s egyúttal legszebb hasonlata ez. A zivatar előjelei bámulatosan hű megfigyelésben és művészien elrendezett fokozatosságban tűnnek föl: tova száll egy pehely, az út pora, megmozdul a nyárfa levele, a fűz hosszú haja, hajlong a lomb, az ág, a fiatal fa, megdűl a liget, míg végtére föllobban az első villám, távoli morajtól kisérve. A változatos képekhez hozzájárul a nyelv hangutánzó ereje és a vers zenei hatása.

Mind e vonásokon kívül egyéb is van Arany János hasonlatában, a mi külön említésre méltó. A tárgya ugyanis kívül esik már azon a körön, mely a homerosi hagyományra és általában az epicus gyakorlatra oly jellemző. Arany itt már nem szól látható, vagy hallható jelenségről, a tömeg mozgásáról és zajongásáról, mint Homeros, Vergilius, Tasso és Zrínyi, hanem egy lázadás terjedéséről, a hasonlata tehát félig-meddig elvont értelmű. Ez az eset pedig gyakran ismétlődik. A régi epicus hasonlatot át kellett alakítani, érzéki jelentését megváltoztatni, Buda Halála tartalmához, lelki motivumaihoz viszonyítani, hogy hasznát lehessen venni. Ez úton új költői párhuzamok, a régieknél finomabb jelentésárnyalatok keletkeznek.

»Mintha vizek tükrét fodrozza Zephyr fuvalatja,
S lengedezésétől borzongva sötétlik a tenger:
Igy mozdult a mezőn az achiv, meg a trójai hadsor.« (I. VII. 63.)

»Mint mikor morajos parton hab csapkod a habra,
Mert zúgó Zephyros sűrűebben tolja előbbre:
Kezdetben csak a messze vizen tornyozza magasra,
Mígnem utóbb a köves parton bömböl szakadozva
S fölver a sziklafokig s tajtékhabokat vet a partra:
Oly sürüen tódult a görög csapat is hadakozni.« (I. IV. 422.)

»Miként a kóbor villám, a véres szablya járt,
Nem tudta senki a czélt, nem maga sem Zoárd,
De mint vihar szelére a meglapult habok,
Úgy támadának élre a nyugvó csapatok.« (M. D. II. 2.)

»S indul az ádáz kard, mintha tüzes villám;
Karikáit a hír hányja mikép hullám.« (B. H. IV. 2.)

»Megtorlik a többi futtába halálán,
Mint parti sörényes habok egymás vállán.« (B. H. VIII. 53.)

»Erre, miként tóba, ha nehéz kő loccsan,
Pillanatig nagy zaj, csend álla be mostan,
Pillanatig habját a sokaság verte:
Azután: menjünk mind, riad ezerszerte.« (B. H. X. 7.)

»Mély birodalmába hét ágra betörvén,
Omlik hada, mint ár, kavarog, mint örvény.« (B. H. XII. 11.)

E hasonlatok közös tárgya még mindig a tömeg. A homerosi hasonlatok lényegén nem sok változás esett, Arany csak átstilisálta őket, metaphoricus tömörséggel jobban kiemelve a szükséges részleteket. Határozottan különválik így minden kép: az élre állított habok, a tovaterjedő karikák, az egymásra futó parti hullámok, a nehéz kő locscsanása nyomán támadt vízrengés, a kavargó örvény.

Buda Halálára jellemzőbb a hasonlatnak egy másik, szintén többször előforduló tipusa, melyben a kép már nem szemléletre, hanem fogalomra illeszkedett: a víz árja ott Etele növekvő hatalmát jelenti. Minthogy tömegekre támaszkodik a hatalom, könnyen érthető a jelentés megváltozása. Az átalakításban jó példával elöljárt Fénelon. Egyik tanulmányában említette is Arany a »jó« Fénelont, s hogy ismerte és fölhasználta a művét, arról főkép Buda Halálának egyik nagy jelenete tanuskodik, melyben majdnem szóról-szóra híven követte.[1] Az ismeretes régi hasonlat így

[1] »A kutyák egy roppant nagy és dühös vadkant kergettek; hosszú sörtéje durva és fölborzolva, mint megannyi dárda, . . . a legbátrabb vadászok, míg üldözték, féltek közelíteni hozzá. Antiope száguldva, mint a szél, nem retteg őt közelről megtámadni; kopját hajít rá, mely lapoczkája fölött sebzi meg. A dühös állatnak kicsordul a vére, a mitől még inkább felbőszül; az ellen fordul, a ki megsebezte. Most Antiope lova reszketni kezd és visszahőköl; a szörnyű vadkan ráveti magát, a nehéz gépekhez hasonlóan, melyek megrengetik a legerősebb városok falait. A paripa megtántorodik és ledobban; Antiope a földön találja magát és képtelen kikerülni a reá agyarkodó vadkan végzetes dőfését. De Telemach, veszélyben látva Antiopét, máris leszállott lováról. Gyorsabban, mint a villám, odaveti magát az elesett paripa és a vadkan közé, a mely visszatér kiomló véréért boszút állani; kezében hosszú kopját tart és beledöfi majdnem egészen a borzasztó állat oldalába, mely bősz dühében ott lerogy.« (T. XXII.)

»Dámvadat ejthetne s gímet Buda könnyen; Szégyelli Eteltől, hogy azokra menjen, Előbbi szavának érezte fulánkját: Viszi bölény hadra jó fegyvere lángját. Szemben kopiát hajt nagy bika bölényre, Mely legelül száguld, borzadva sörénye, De mámorosan lát, reszket is a jobbja: Szarva' paizsáról

hangzik Fénelon fogalmazásában: »Ha a királyok hozzászoknak ahhoz, hogy ne ismerjenek többé más törvényt, mint a maguk korlátlan akaratját, . . . ki fog határt szabni ennek a folyamnak? Csak egy hirtelen és erőszakos lázadás tudja visszaszorítani rendes medrébe ezt a kiáradt hatalmat.« (T. XXII.) Fénelonnak érdekében volt az epicus hasonlatok ilyen értelmű átalakítása, mivel műve tanító czélzattal készült, elmélkedésnek a királyi hatalomról XIV. Lajos unokája számára. A hatalom Buda Halálának is állandó motivuma, s így Arany többször hasznát vehette a Fénelon újításának.

»Józan okos mérték. Ez folyamok partja,
Mely rohanó tettek árját visszatartja.« (B. H. I. 15.)

»Két összefolyó víz háborogva indul,
Míg színbe verődik, ám csöndes azontúl.« (B. H. I. 17.)

»Hatalmom telijét ím hát ma kiöntöm,
Etele öcsémet királyul köszöntöm.
Két víz rokon árja így lészen egyenlő.« (B. H. I. 22.)

»Ketten uralkodtok, ő annyi, miként te,
No hát ne legyen több, vigyázz elejénte;
Színig ugyan tartja folyamot is partja;
De ha nő egy ujjnyit, messze kicsap rajta.« (B. H. II. 36.)

»Ki méri egyenlőn omló vizek árját?
Péczére ki szabja levegő határát?
Az menjen, uralmot, birodalmot osszon.« (B. H. III. 27.)

»Hatalom, mint a víz, vagy apad, vagy árad,
Soha középszerben tespedve nem állhat.« (B. H. VII. 39.)

Hogyan keletkeztek e változatok jelentésüknek finom árnyalatkülönbségeivel? Talán a Fénelon adta eszmét elemezve, új vonatkozására bukkant Arany János és képzeletének páratlan jelenítő erejével új szóképet teremtett hozzá; vagy a víz hullámjátéka fölidézte készülő művének valamely jelenetét: ki tudná megmondani, hogy a gondolatra szemléltető formát keresett-e a költő, vagy a természet jelenségei mögött látta az új eszméket? A művészi alakításban az értelemnek, vagy a képzeletnek volt-e nagyobb része? Annyi bizonyos, hogy a hasonlatok nem oly keresetlenül egyszerűek itten, mint a Toldiban, kiérzik belőlük az öntudatos műgond.

csattan le a kopja. Megbőszült a vadfaj — egyenest Budának! Ontja meleg bélit szögsárga lovának, Ledobban a pára, túl-félre zuhanván, Buda király czombját terhe alá nyomván. Óh, ha nekem volna most *egy* szavam ollyan, Melylyel ez *egy* perczet röviden rajzoljam! Etele jól látá Buda nagy veszélyét, Legközelebb is volt, hogy nyujtsa segélyét . . . Még jókor a bátyját megvédeni ért el, Tiporni az állat most akará térddel, Miután vérszagtól az egekre síván, Érlelte a boszút, melyet állni kíván. Egy kopjadöféssel a bika lerogygyant, Feketén a vére nagy erővel bugyant.« (B. H. VIII. 42.)

Általában nem ritka eset az, hogy egy hasonlat többször szerepel Buda Halálában. A csoportok összetartozását könnyű felismerni, de igen bajos a különféle változatok közt eligazodni; kivált ha nagy számmal merülnek föl rokon classicus tropusok, megannyi forrás, közvetve vagy közvetlenül. A töméntelen sok vonatkozás útvesztőjéből csak bonyodalmas következtetések fonalán lehet szabadulni. Ha a régi irodalomból előkerülő változatok egymással összehasonlítva nagyobb eltérést mutatnak, mint egyenként Buda Halála szövege mellé állítva, akkor valószínű, hogy Arany János több mintát vett alapul és nem egyből teremtett újakat. Az alább olvasható idézetek úgy vannak csoportosítva, hogy Arany szövege mellé mindjárt odakerüljön a legközelebb rokon classicus változat.

»De a fiatalság, mely harczra szokatlan,
Békés Buda évin nőtt fel tanulatlan,
Mint büszke *csikó-mén, ha ereszti jászol*,
Tör, ront, szalad, ugrál, ide-oda gázol.« (B. H. IV. 8.)

»Turnus is ég . . . s villogva leszállván
A fellegvárból ragyogott el messze. Kividul
Ábrázatja; s reményeihen már győz is a harczon,
Mint mikor *a ménló leszakasztván láncait, elfut*
Unalmas jászlójától, s a síkra kikapván,
Vagy zsíros legelőre szalad s a kanczasereghez
Adja magát; vagy az ismert víz öblébe sietvén
Fürdeni, fel-felugrik nagy pajkoskodva, magassan
Tartja fejét és büszke nyakán lóbálja serényét. (Ae. XI. 486.)

»Én a sokaságot bírni tudom békén,
Te, mint *hadi ménló kürtre riad* fékén.« (B. H. I. 24.)

»Mint vad *csataló*, kit győzedelmes fegyver
Harczok, dicsőséges mezejéről elver, . . .
Hogyha *kürtszó hallik*, aczél ha csillámlik,
Gazdáját áhitja, száguldva seregbe,
Hadbarohanókkal rohanni szeretne, —
Igy a hős gyerek is.« (M. J. XVI. 28.)

»Nem vádlom öcsédet, szíve hozzád hajló:
De nyugtalan, ádáz, mint harczi szilaj ló:
Az is megural, ha bátran *töri féked*;
De ha kezed gyönge, nekivadul s véged.« (B. H. II. 27.)

»Gonosz egy ló a tett: fölveszi gazdáját,
Hagyja előbb *fékkel igazítni* száját;
De neki bogárzik minden kicsiségre:
Viszi tűznek, víznek, lehajítva végre.« (B. H. I. 14.)

»Szilaj paripához hasonlóan, mely csak egy ember hangját és kezét ismeri, azét, ki *megfékezni birja*, Telemach, nemes hévvel tele, csak az egyetlen Mentor által tartható vissza.« (T. XVI.)

Nehány egyező vonás alapján kétségtelenül megállapítható itt három különböző tipus: a jászol mellől legelőjére szabadult

mén, a kürtszóra fölriadó csataló, a szilaj paripa, melyet gazdája nem bír megfékezni. A képpel együtt természetesen módosult a hasonlat jelentése. Homeros, a párhuzam megteremtője, még csak hősének a daliás tartására gondolt, Vergilius és Tasso szintén a mozdulatok hasonlóságára, Fénelon és Arany ellenben a lelki tartalom kifejezésére törekednek. Az epicus hasonlatok fejlődésének ez a rendes útiránya.

Valamint az e fajta hasonlatok változott értelmük miatt már nem mondhatók jellemzően epicus hasonlatoknak, úgy jó részük eredet tekintetében sem. Helylyel-közzel oly példák tűnnek föl, melyek Aranynak másnemű olvasmányaiból származnak. A simile bennük, az epicus hagyományoktól eltérően nem természeti kép. Sajátságos, hogy e reminiscentiák szintúgy a classicus irodalomban gyökereznek.

»Tévelygőt szívesen ki útba igazít,
Saját mécsén gyujt másnak is világot;
Az nem veszt fényéből s a másik is lobog.«
(Cicero, A Kötelességekről, ford. Csengeri, l. XVI.)

»Megoszták a hatalmat, a méltóság jelét,
Buda király öccsének átengedé felét;
Nem gondolá, hogy azzal saját fényének árt,
Mint láng, ha gyúl a lángról, nem tészen abba kárt.« (M. D. I. 7.)

»Nem gondolom azzal fénynek apadását:
Egy fáklya tüzéről ha gyujtani mását;
Atyafi osztályban láng nem fogy a lánggal,
Sőt ragyog a kettő még telyesb világgal.« (B. H. I. 22.)

»De szándokát az égi akarat
Lobbantja, mint gyúl lángban a zsarat.« (M. J. I. 18.)

»Igy lassan melegebb bizalomra zsendül,
Valamint a holt szén gerjed eleventül.« (B. H. VII. 45.)

Egyező vonás Cicero és Arany szövegében a tagadó formula: »az nem veszt fényéből«, »nem tészen abba kárt«, »láng nem fogy a lángról«; továbbá a hasonlat rokon themája: »atyafi osztály«, »barátok közt minden közös«. A Tasso és Arany közti kölcsönhatás megint másban nyilvánul, ott már nem két lobogó fáklya a példa, hanem a »zsarat«, »holt szén«, comparatum pedig az érzés és akarat föléledése.[1]

S végül még egy szokatlanul merész hasonlat, mely szintén nem epicus eredetű:

»Száll vidoran míg a szirt
Széttöri, emberi üdv hajója,
Még ki félve, jó korán,
Jól kimért dobással egy

[1] Az idevágó adatok egy részét Tolnai Vilmos közölte először a Magyar Nyelv 1908. évi 6. és 1910. évi 1. és 3. füzetében.

Részt a kincsből elvetett:
Háza vészbe nem sülyed,
Bár kesergi bú-baját
S nem merül el a hajó.«
(Aischylos, Agamemnon, ford. Csengeri, 995.)

»Örülsz, hogy ez osztály atyafijóságból —
Ne hidd! mivel esett hülye gyarlóságból;
Mint a hajós (mondják), ha támad a vihar,
Engeszteli önként becses marháival.
Megfogyatád önként hatalmad egészét,
Hogy a fele árán megváltsd fele részét.« (B. H. II. 28.)

Lehet, hogy nem Aischylos tragédiájából ismerte Arany a hasonlatot, hanem Keménynek Zord Idő című regényéből. Martinuzzi kérdezi ottan, hogy »az ország egy részét, a legtermékenyebb megyéket feláldozzuk-e?« S erre így felel Izabella: »Alkalmasint, de van eset, midőn a hajóból drága kincseket vetnek ki az egész megmentéséért.« (4. k. 258. l.) Arany János csak úgy találomra, képzeletből kiegészítette a hasonlatot avval az értelmezéssel, hogy a hajós engeszteli a vihart kincseivel, áldoz a tenger istenének, vagy a gonosz szellemeknek. A classicus irodalomban csak annyi az értelme, hogy a rakomány egy részét tengerbe kell hányni, ha a hajó szirtre futott és könnyebb teherrel még kiszabadulhat a veszedelmes helyzetéből.

Forrásadalékok.

A 164. laphoz, öldöklés — aratók: B. H. X. 113; E. D. I. 29; Toldi Estéje I. 28. — *A 165. laphoz, néptömeg — méhraj;* Ae. II. 430; VI. 706; XII. 587; Cicero, A Kötelességekről I. 44; Dante, A Pokol, XVI. 1; A Paradicsom XXXI. 7; Schiller, Az Orleansi Szűz, Prolog 215; Petőfi, Szülőföldemen; B. H. II. 22; M. D. I. 8; Utolsó dolgozat, I. 20; Toldi szerelme, IV. 94; VI. 16. — *A 166. laphoz, néptömeg — hangyák:* Apollonius, Argonauták, III. 130; Horatius satirái, I. könyv, I. 29; P. XXVI. 31; A Luziáda, II. 23; Sz. V. VI. 65; Keveháza 27. — *A 167. laphoz, néptömeg zúgása — vihar:* I. XI. 296; XIV. 394; M. J. X. 36; B. H. IX. 22; XII. 51; Keveháza 31. — *A 168—170. laphoz, föllartóztathatlan roham — vízár:* I. II. 144; 207; 394; 493; IV. 453; V. 86; IX. 4; 304; XI. 492; XIII. 794; XVI. 618; XVII. 262; Ae. II. 303; 495; M. J. I. 74; XII. 47; Sz. V. X. 64; B. H. IV. 35. — *A 171. laphoz, harczvágy — ménló:* J. VI. 506; XV. 265; Aischylos, Heten Thebae Ellen 378; Ariosto, Őrjöngő Loránt, XLV. 71; M. J. IX. 75; T. III; Toldi III. 1; Toldi szerelme III. 63; B. H. II. 19. — *A 172. laphoz, javak megosztása — fáklya:* Petrarca, Sonettek, XXXIII; P. XXI. 94; Ariosto, Őrjöngő Loránt, XI. 47; Edda, Hávamál 56; Pázmány, Prédikációk 1636, 98. l., Kölcsey Kazinczyhoz; Arany, Letészem A Lantot. — *A 172—3. laphoz, áldozat félelemből — hajós viharban:* Herodotos és Schiller, Polycrates gyűrűje; Cicero, A Kötelességekről, III. 23.

Néptömeg — madarak: »Van úgy, az egész nép, mint vert had, elomlik, Száguldva mezőben szanaszét iramlik, De mikép nagy foltja sereges madárnak, Mind sorba verődnek, mielőtt leszállnak.« (B. H. IV. 28.) »S mint a daruk, a Nil partján telelvén, Majd össze-összegyűlnek nagy csoportba, Majd sorba mennek, gyorsabb szárnyra kelvén: Úgy mind e nép.« (P. XXIV. 64.) A Paradicsom, XXI. 34; M. J. XX. 2; Ae. I. 393; Georgicon, IV. 473. — *Nép — falevél:* »Mint őszi fuvalmon fa levele sárgul, Nesztelen itt-ott már leválik az ágrul: Úgy sápad el egy-egy s szótlan tovahímlik, Iszonyún e látás, ha elébe rémlik.«

(B. H. XI. 94.) »Mindenféle tömött sokaság a partra tolongott, . . . oly sürüen, mint egy vadon erdőn, A dértől csipett falevél halmokra lehullong Ágairól.« (Ae. VI. 305.) I. II. 459; 800; III. 2; VI. 146; Bachylides, V. 64; Sophocles, Oedipus 175. Petőfi, Hull a levél a virágról; Petőfi, János vitéz IV; Népdal, Kidült a fa mandulástul. — *Hatalom megsemmisülése — zuhanó kő:* »És hogy tetejéről, a kő, ha megindul, Le az aljig oztán nem áll meg azontúl, No hát eleinte szemesen ügyeljed.« (B. H. II. 37.) »A kegyencz egész dölyfe úgy zuhant alá, mint egy szikla, mely leválik meredek hegy tetejéről.« (T. XIV.) Sz. V. III. 78; IV. 3; M. J. XVIII. 82; Ae. XII. 684; I. XIII. 137; Petőfi, A Helység Kalapácsa III; B. H. VII. 19; XI. 92. T. XXI. — *Gondba merült férfi — fa viharban:* »Ide-oda lelkét úgy verdesi baj, gond, Mint hegy tetején fa szél mèntibe hajlong«. (B. H. I. 12.) »S mint mikoronn a néki dühödt szelek erre meg arra Ostrom alá veszik a vaskos tölgyet, helyéből Elforgatni czepelkedvén, recseg ennek az ága, Törzsöke reng és zöld haja hull . . . Szint olykép, minden részről csapdostatik e nagy Férfi szünet nélkül kísértő szókkal: epeszti Kínzó búja belül.« (Ae. IV. 440.) I. XII. 131. — *Megszeppent ember — gyermek az anyjánál:* »Este, miként gyermek búvik az anyjához, Csüggedve imígy szól hites asszonyához.« (B. H. X. 51) »Teukros meg szanaszét nézett a csaták gomolyában S egy-egy hőst lelövött, ki ha lelkét vesztve leroggyant: visszavonult Ajashoz, akár anyjához a gyermek.« (I. VIII. 269.) — *Fegyvert forgató hős — pásztor a botjával:* »Most valamint hajcsár botja nehéz fáját, Zúdítá Etele örvös buzogányát.« (B. H. VIII. 54.) »Most, hogy hadkeverő Polypeites fogta a gömböt, Mint mikor a pásztor gajmós botját tovadobja.« (I. XXIII. 845.) — *Csillagfény — őrtüzek:* »Csillagok a földön csillámlani szüntek, Zárva le minden szem, tüzek is eltüntek.« (B. H. VIII. 75.) »Ők meg azért büszkén ültek le a harczi sorokban Hosszú egész éjjel; sürün lobogának a lángok, Mint az egek boltján az ezüstös hold közelében Sok csillag tüze ég, ha szellőtől mentes az égbolt.« (I. VIII. 555.) Arany, Bolond Istók, I. 107. — *Aggastyán hangja — tücsöké:* »Engem a nagy vénség tart egyedül búra . . . Mint tücsöké pusztán gyenge szavam zümmög.« (B. H. II. 31.) Ültek a népvének valamennyen a Skali kapuknál, Vénségök révén már nem szálltak ki csatákra. Ám jelesen szóltak, valamint erdőbeli tücskök, Melyek a fán ülvén, liliomhangon csicseregnek.« (I. III. 148.)

Loisch János.

MÁNDI MÁRTON ISTVÁN PÖRE.

(Befejező közlemény.)

Növelte a helyzet kényességét az a megalázásszámbamenő superintendentialis határozat, mely a Kengyel Lajos bizonyítvány-ügyét a professoratusra nézve nagyon hátrányosan intézte el s Márton Istvánt hathatós védelmébe vette.

Sinai és tanártársai méltán félthették tekintélyüket az ifjuság előtt, mely csak azt látta, hogy egyik társuk kemény vádakat vág tanárai szemébe, tudatosan megsérti az iskolai fegyelmet, ellenfelei mindent elkövetnek eltávoztatására és ő mégis bennmarad az iskola falai között, sőt felsőbbsége kénytelen őt mindazon jótéteményekben részeltetni, melyekben a többiek részesülnek. Hogy ezt a helyzetet mennyiben idézte elő, vagy legalább az ügy elmérgesítéséhez mennyiben járult hozzá maga Sinai is, valamint, hogy Márton bennmaradásának mennyiben volt oka külső, világi tényezők közbenjárása, az nem jön itt számításba. A helyzet, akármint veszszük is, nagyon káros és bomlasztó hatású volt az iskolai fegyelemre. Ha pedig Márton még azt is ki tudta vinni, hogy primariussá lesz, a professoratus az eddiginél is ferdébb helyzetbe sodródik.

Hogy ennek elejét vegye, a professoratus megbízta Sinait, hogy a tanári kar nevében részletesen megokolt memorandumot terjeszszen a főcurator Rhédey Ferencz elébe. Sinai ezt ki is dolgozta. Felelve a Sup. Consistorium határozatára, kifejtette a tanári kar álláspontját a Kengyel-ügyre, de főleg teljes részletességgel Márton Istvánra vonatkozólag. Ezt a beadványt, mint e pör egyik legérdekesebb documentumát, szintén szószerinti alakjában közlöm.

Tekintetes Consiliarius és Superintendentialis Saecularis Fő Curator Úr.[1]

A Piskolton tartatott Superintendentialis Gyűlés[2] vége-

[1] Eredeti fogalmazás, Sinai kezeírása. A Nemzeti Múzeum kézirattárában, Fol Hung. 912. sz. a.

[2] Az első fogalmazás innen egy darabon ki van húzva s a kézirat margójára van írva a jóval rövidebb helyesbített szöveg. A kihúzott rész a következő: ... a mellynek tsak a hírét hallánk vala ez előtt, hogy a végzésit megküldeni kivánta az Ur Tiszt. Superintendens Uramnak illy nagy erőtlenségibe, köszönettel vettük. A melléjek ragasztott

zésinek megküldését köszönettel vettük. A melléjek ragasztott levélbe panaszolkodik arról az Ur ellenünk, hogy két felőlrül is értette, hogy mi Márton nevű tanítványunknak historiájába ártatlan létére beavatkozni nem restellettük. Nem iródik ugyan meg név szerint, hogy kik légyenek azok a kettők, a kiktől valamit értett az Ur: mi mindazáltal ugy vetünk hozzá, hogy az egy Kengyel Lajos nevű nemes ifjutul tölt ki mind a két rendbeli delatio, az első ugyan az általunk számára készített Testimonialis Levelet, mellynek valami Copiáját vitte el, mutatván be, a második pedig szóval azt mondván be, a mit vagy egyikönknek, vagy másikónknak a szájából privatim kaphatott ki. Az elsőben az Urról, Tek. Fő Curator Urról egy szó emlékezet sintsen. A másodikba ha bé hozta is az urat Kengyel Lajos, fel lehetett volna felőlle tenni, hogy minthogy érdeme felett való testimonialist, a mitsodást kivánt volna, nem adhattunk nekie, igazat nem kiván mondni ellenünk, vagy ha mi igazat mond is, meg elegyíti azt ollyakkal, a melyek nem ugy voltak. Azt is fel lehetett volna tanálni, hogy azokat, a mellyeket beszéllett Kengyel Lajos, senki ő reája nem bízta, hogy beszéllyen mindezekről. Mind ezekből meg tetszik, hogy mi bé nem vittük a Márton István deák Historiájába az Urat, és hogy ha Kengyel Lajos által magát abba be hagyta vitettetni, az nékünk nem tulajdoníttatódhatik. Tanátsossabb lenne vala azért az indulatoskodásokra ki nem fakadni, és azokat az *(sok és kéméletlen)* [1] imputatiokat s subsumtiokat, mellyeket mind közönségessen egyik Collegánk ugymint Tiszt. Sinai Miklós Uram ellen irásába tészen az Ur, ok nélkül nem tenni s nem tselekedni.

Az egész dolog T. Sinai Miklós Uram declaratioja szerint is igy folyt közöttünk. Kengyel Lajos a midőn a tudva lévő Testimonialist sollicitalná, akkor közlötte a Professoratussal Collegank Szathmári István Uram Tek. Pogány Lajos Nemes Máramaros Vármegye Fő Notariusa ebben a materiában hozzája

levél eleiből, mihellyt azt olvasánk, vettük észre, hogy azon gyűlés alkalmatosságával meghagyta az Ur magát indíttatni, és osztán álmélkodásra és fájdalomra fakadt ki, és azonnal kételkedni kezdénk felőlle, ha vallyon azok a lépések, a mellyek illyen indulatoskodásba tétettek, egyenes lépések é. Mert mi ugyan, ámbár ollyan gyenge emberek a mitsodásoknak tartatunk, a reánk tartozó dolgoknak follytatásába, arra szorgalmatossan figyelmezni szoktunk, a mit tanátsul ád Severinus Boetius, ama régi értelmes világi Ur, a Philosophia Vigasztalása nevü könyvének első szakassza végén:

Tu quoque si vis — Pelle timorem,
Lumine claro — Spemque fugato,
Cernere verum, — Nec dolor adsit,
Tramite recto — Nubila mens est
Carpere callem, — Vinctaque frenis
Gaudia pelle, — Haec ubi regnant.

Arról panaszolkodik, tudniillik az Ur ellenünk, hogy . . .

[1] Kihúzva.

küldött levelét. Abba a Testimonialis kérésén kívül az is volt, hogy az Ötsét Kengyel Lajost azért is viszi el innen az Universitasba, mivel jó privatus praeceptorát (Márton Istvánt) meg nem nyerhette a Professoratustól és hogy Tek. Fő Curator Ur mellette tett interpositioja sem használhatott nékie semmit ebbe. Lássa a Professoratus, mire mégyen illyen tselekedetével. Azért ugyan jót felőlle és a Collegium felől a jó emberek nem mondanak s a többi. Méltatlan orczázásnak tartván a Professoratus Pogány Lajos urnak ezen levelét, a mellyet e mai nap is resentiscal : mindazáltal a kért Testimonialis dolgához hozzá szóllott és egyik közzülünk ezt mondotta, hogy semmi Testimoniumot Kengyel Lajosnak nem ad, a ki azon kívül, hogy az utolsó esztendőbe semmi Letzkéjét nem járta, még is szidalmazta ő kegyelmét. Másodiknak közzülünk e volt az értelme, hogy íródjék az Urnak Pogány Lajos Urnak és informáltassék az egész dologról. Harmadik közzülünk így értett, hogy az Urnak Pogány Lajos Urnak írni már késő, a ki hamar hozott itélete által keresztül ment a dolgon, hanem magának Kengyel Lajos ifjúnak, a kinek helytelen delatioibul láttatik ezeket említett Pogány Lajos Ur írni, meg kellene mondani, a mellyekben hibázott itt tanulásának idején, és hogy a Testimonialist is ezek szerint és a mint érdemli, ugy kell kiadni. Ebbe meg is állapodott a Professoratus és egyikőnk Kengyel Lajosnak szèmébe meg mondotta, melly igen nagyott hibázott abba, a midőn a Professorok tanításit el hagyván, Márton Istvánhoz, ahoz a rosz erköltsü és a Collegiumba lévő Disciplinát fel forgató emberhez adta magát : mert a mitsodás erköltsü a Praeceptor, ollyat szokott be szívni a tanítvány s a többi. Ekkor mondotta Kengyel Lajos, hogy javallották néki Márton Istvánt, és hogy az Ur Tekintetes Fő Curator Ur irtt is a Professoratusnak mellette. Akkor mondotta a fel tett Collegánk előtte : Kár volt írni egy ollyan rosz ember mellett, a ki több excessusi között ennek a Collegiumnak Disciplináját fel forgatta. A Venerabilis Superintendentia, a szomszédbeli nemesség, az ide való magistratussal együtt a Professoratust ennek a Disciplinának fel tartásába eleitől fogva manutenealták, mert külömben ez a Collegium eddig fel nem állhatott volna. Most közel van hozzá, hogy némelly illyen engedetlen és független iffjak által, mint Márton István, támadás és pártütés légyen a Professorok ellen. Ha az lészen, meg fogjuk mondani Ő Felségének, mi az oka. Vagynak ennek a Collegiumnak bizonyos Canoni és Törvényi, a mellyek szerint kell a Disciplinanak fel tartattatni és ezeknek fel forgatásával a Tek. Fő Curator Ur interpositiojának sem lehet hellyt adni. Bár tsak azon nagy érdemű Ur, a mikor ittben gyakran megfordult, egy szóval kérdezett volna meg bennünket Márton István felől ; vagy tekintette volna meg azokat, a mellyek bé vagynak irva felőlle az Oskolai Szék Actai közzé, tudjuk, nem

intercedalt volna egy szóval is mellette. Ezek igy lévén, mi által nem láttyuk, miben sértetődhetett volna meg az Ur Tek. Fő Curator Uram. Mert azt ugyan el nem hitethettyük magunkkal, hogy az Ur azt kivánná tőllünk, hogy ha istentelen s praeceptoraihoz engedetlen, pártos és excessusaiból kijobbulni nem kivánó, vagyis incorrigibilis deák ifju mellett interponállya magát, mi annak is hellyt adjunk. Már pedig illyen mindenekben Márton István, a mint a következő leirásból nyilván ki tetszik :

1-mo. Ez ezelőtt nyoltz vagy kilentz esztendővel Ketskemétről, a hol deákotska volt, nem jött el tisztességessen. Mert ő ott Tiszt. Gozon István Rector és Sárközy János Curator Urakat nyelvével meg rágalmazván, ugy büntetődött meg, hogy le huzattatott publice, meg tsapattatott és minden Testi monialis nélkül küldődött el. Mi veténk közbe magunkat a ketskemétiek előtt és ugy szerzénk nékie Testimonialist. Meg is fizetett nékünk érette : mert

2-do. ad diem 10 Junii Anno 1780 mind az Oskolai Székben lévő primarius deák ifjakat, mind a Professorokat egyenkint trágár nyelvével tsufossan meg megmartzongolta. Melly gonosságáért publice le húzattatván, meg tsapattatott és az oskolából ki vettetett. Igérvén mindazonáltal meg jobbulását valami egy holnap mulva bé vétettetett a Collegiumba ; de Reversalisra, és hogy 20 legénnyel alább vetődjék a gradusába, és a meg sértett feleket meg kövesse. Lásd sub A. Extractum Protocolli Collegii sub numero *7-mo* et NB De ez által is nem jobbult, mert

3-tio. a mult 1784-dik esztendőben mense Julio a melly támadás Szalai István által gliscalt vala a Collegiumban,[1] annak is egyik fuvója és gerjesztője volt Márton István. Annak elnyomására, a midőn össze hivta volna a Professoratus akkor itt benn a városon jelen lévő Tiszt. Superintendens, Tek. Fő Curator és a városban lévő Curator Urakat, azok előtt reája sült, hogy Senator Nemz. Hathvani Mihály Uram előtt azt mondotta, hogy nem a Superintendentia, nem is a Curator Urak előtt kellene a Professoroknak a Collegium fundátióiról és capitálisairól számolni : hanem ő előttök, a gregaria iuventus[2] előtt, ők tudnának arról számot venni, a mikor az Ur Frater István[3] Curator Uram még ezt a verset mondotta Márton Istvánra :

Sordida facta pecus totum corrumpit ovile.

[1] A jegyzőkönyvekben nincsen nyoma.

[2] Mártonnak ez a gondolata nem olyan lehetetlen, mint első tekintetre látszik. A XVII. század folyamán az iskola vagyonát csakugyan maga az ifjuság, a *Coetus Amplissimus* kezelte. — L. a debr. ref. főgimn. 1894—95. évi Értesítőjét. 13. l.

[3] Mint meghivott tag szerepelt a Sedes 1784. decz. 14-iki rendkívüli gyűlésén.

Ez az egész motus a V. Superintendentia által abba hagyatván

4-to. Márton István nagyobb szarvat emelt és ugyan azon 1784-dik esztendőben november holnapjában azt kezdette camarás társai és azon házba lakó esküdt deák előtt hintegetni, hogy abba a könyörgés formulájába, mellyet a deákok az Auditoriumba elmondanak, jó lelki esmérettel ő nem mondhattya, *a mint serény Tanítóinknak, ugy szintén kegyes patronusinknak velünk való dajkálkodások,* mert sem a Tanítók nem serények a tanításba, sem a Benefactorok, a kik az innepi Beneficiumot meg vonták a deákoktól, nem kegyesek *(és nem Isten félők)* és ő meg mondotta előre, hogy ha ő lészen a Praeco, el haggya azokat az Epithetumokat. A minthogy el is hagyta, a mikor azzá tétetődött és ditsekedett osztán vele, *megmondottam* — úgy mond — *hogy el hagyom s el is hagytam.* Mindezekért ad diem 4-tum Decembris Anni 1784 az Oskolai Székre citáltatván, meg vallotta a vétket, a melly obiicialtatott vala nékie, egyszersmind az egész Oskolai Szék előtt minden tisztelet és függés nélkül viselte magát, a Professorokról pedig motskosan s hamisan ezeket is mondotta, hogy T. Hatvani István Uram őtet akasztófára valónak ítélte, a többi pedig őtet Tek. Fő Curator Ur előtt, mint valami sceleratust, ugy festette le és ugy demigrálta. Akkor mindezekért s azért is, hogy a Contrascribával perelt és annak szavát nem fogadta, az oskolai törvények szerint sententia hozattatott ellene, hogy mint Professor és Curator urakat rágalmazó és az officialisoknak engedetlen vakmerő ember vesszővel verettessék meg és végképpen a Collegiumból küldettessék el. De akkor ugyan tsak ki nem mondódott ellene ez a sententia. Lásd sub A. Acta Sessionis II-dae ad diem 4. Decembris Anni 1784.

5-to. Ad diem 11-mam Decembris A. 1784 elő vétetődvén az Oskolai Székben a Márton István dolga, és a minap ellene hozattatott sententia ki mondatódván, rész szerint, a mellyeket az előbbeni Szék előtt meg vallott vala, vissza kezdette mondani, rész szerint némellyek ellen a Primariusok közzül kezdett szállani, hogy nem esméri meg azoknak bíróságát és más módon is sok felé tsillintsápozott. Midőn meg mondódott pedig nekie, hogy a ki mondott sententianak eleget kell tenni s a togát legelőször is le kell tenni, megmondotta kereken, hogy *sem a togát le nem tészi, sem a sententiának alája nem adja magát,* s ez meg is leve: mert utollyára re infecta el oszlék az Oskolai Szék. Illyen engedetlenséget sőt vakmerőséget deákba nem tapasztaltunk, nem is hallottunk, hogy lett volna valaha ebbe a Collegiumba. Igy forgatá fel Marton István a Collegium törvény. szerint való Disciplinát. Liásd sub A. Acta 11-mae Decembris

6-to. Nem hagyhatván ugyan tsak a Disciplinát fel fordulni a Professoratus, az itt hellyben lévő Curator Urakat is öszve

hívta a Collegiumba ad diem 14. Decembris A. 1784. Akkor meg kérdődvén Márton István, miért nem engedelmeskedett volna a minap reája ki mondott sententianak? Publice mindenek hallattára ezt felelte: *quia, inquit, in isto Deliberato multa false, quin et perfide sunt scripta.* Hogy sürgetődött, hogy a Sententiának eleget kell tenni, akkor apellált, hol Tek. Fő Curator Urra, hol a Superintendentiára. Jóllehet szokatlan dolog volt az Oskolai Székről Superintendentiára vagy másuvá apellálni: mindazonáltal bizonyos restrictioval az is megengedődött nékie. De ugy, hogy ki mennyen a Collegiumból a toga letétele után és ugy kövesse az apellatat a V. Superintendentia előtt, a melly ha őtet absolválni nem fogná, hát az Oskolai Szék a Sententiába kimondott büntetést nékie ugyan tsak fogná infligálni. Igy ki olvasódott valami nehezen a Collegiumból Márton István, de büntetés nélkül és a Disciplinának nagy meg tsonkulása által. Lásd sub A. Acta diei 14. Dec.

7-mo. Márton István az Apellatajaról a Superintendentiára lemondott és folyamodott az Oskolai Szék könyörületességéhez ad diem 18. Decembris A. 1784. Akkor azt válaszolta nékie az Oskolai Szék, hogy még a közelebb hozott Sententiának sem tett eleget, mert a Collegiumból ki sem ment. Mennyen ki hát elébb s úgy instállyon. Azt meg tselekedvén, következő héten ismét instalt ad diem 24 Decembris A. 1784. Erre az instantiájára és mivel Tek. Fő Curator Ur is levele által érette intercedalt, maga is igérte menyre földre meg jobbulását, be vétetődött Márton István, de ezekkel a conditiokkal, 1-*o* hogy adjon magáról Reversalist, 2-*do* a megsértett feleket publice alázatosan megkövesse, 3-*tio* tíz legényekkel a gradussáról alább le vettettessék, 4-*to* a jövő tavaszon valamelly mesterségre innen a Collegiumból ki mennyen. Mert idővel a Primáriusságra következvén, ő ennek a Collegiumnak Disciplináját fentartani alkalmatlan. Lásd sub A. Acta ad diem 24 Decembris.

8. Illyen rendkivül való könyörületességéből az Oskolai Széknek be vétetvén Márton István, semmivel sem lett sem jobbá, sem engedelmesebbé. Mert ő ezen 1785. esztendőnek első holnapjain, a két nemes iffjakkal együtt, a kiket a Professoratus hire nélkül tanított és a kiket a Professoratus letzkéitől el idegenített, azon kötelőzködött tsak hamar, hogy ő a kis Auditoriumba tehessen azoknak collatiot. E végre az Urhoz Tekintetes Fő Curator Urhoz, mikor be jövetelét meg sajdította, le járt és annak meg nyerését ott sürgette. Arról ott vett-e valami jó választ, vagy nem, mi azt nem tudjuk, elég az, hogy mi előnkbe die 26 Januarii A. 1785 ezt az irást adta bé, a mellyet az Oskolai Székek végezési extractusa után sub B. adnectalunk.[1] A mellyből ugy tartyuk, hogy ki nézheti minden, hogy felemelt fővel kevéllykedik és insultál a Professoratusnak Márton István.

[1] Ennek a beadványnak sehol sincs nyoma.

9-mo. Oskola mesterségre sem ment el a tavaszon, a melly conditio alatt be vevődött vala. A Püspöki mesterséget kináltuk és úszoltuk őtet tovább két hétnél, de azt meg vetette makatsul és még ki szökött a Collegiumból, mikorra gondolta, hogy erről a dologról szóllani fogunk véle. Ekkor tájban ujra requiralta ellenünk Tekintetes Fő Curator Urat és azon kérte, efficiállya, hogy minden büntetés nélkül maradhasson. Más felől az emlitett nemes urfiakkal azzal fenyegetett bennünket, hogy a Felséges Consilium előtt repraesentáltat bennünket, a miért nem engedjük oda nékiek collatiora a kis Auditoriumot. Jut is eszünkbe, hogy volt ollyan forma a Tek. Fő Curator Ur levelébe, mellyet küldött hozzánk, hogy aligha mi meg nem érdemellyük az ollyan repraesentatiot.[1]

11-mo. Azt már nem is említtyük, hogy most legközelebb a tanitványi előadásába mitsoda tsalárdságban tapasztaltatott, azt sem, hogy ő hirek s engedelmek nélkül a Professoroknak hogy szedi fel a tanitványokat, azt sem, hogy minden tartalék nélkül lévén már a Collegiumba, hogy barangol magánossan fel s alá a városon, mert ezek ki tetszenek az Oskolai Szék Actaiból ad diem 5 Julii A. 1785.

11-mo. A Piscolti Gyülésre is Kengyel Lajos tanitványától a melly levelet küldött, rakva volt hellytelen és hazug expositioval, a mennyire tudjuk.

Ezeket kivántuk papirosra tenni rész szerint hogy válaszollyunk az Ur hozzánk botsátott levelére, rész szerint, hogy a Márton István dolgába szükséges informatiot adjunk, mellyekkel maradunk Tek. Consiliarius és Fő Curator Urnak Debretzenben et. 15 Julii A. 1785.

igaz kötelességü szolgái
a Reformátusok Debretzeni Collegiumának Rectori.

Hogy ez a fogalmazás így ment volna el a főcuratorhoz, a mint megiródott, nem valószínű. A kihúzások mellett is bőven maradtak még benne olyan mondások, melyek Rhédey érzékenységét méltán sérthették. Valószínűbb, hogy a professoratus alapos simítás után juttatta a levelet rendeltetése helyére. Hogy mikor s mily mértékű simításokkal, nem tudjuk. A memorandumnak egyetlen nyoma Sinainak véletlen szerencséből megmaradt kéziratos fogalmazványa.

Az előterjesztés lényegében azonban a simítás után is ugyanaz maradhatott. Egyrészt panasz a superintendentiának a professoratusra nézve sérelmes és az iskolai fegyelmet veszélyeztető magatartása miatt, másrészt előszámlálása Márton István a tanárok tekintélyét és az iskola rendjét megbontó tetteinek jellemzése az ő »pártos és incorrigibilis« viselkedésének,

[1] L. Rhédey föntebb közölt levelének megfelelő helyét.

mely miatt — a professoratus véleménye szerint — egyáltalán nem érdemli meg, hogy a superintendentia és a főgondnok pártfogásukba vegyék.

A méltatlankodás és keserüség maradt bizonyára a memorandum végleges alakjának alaphangja. Méltatlankodás a miatt, hogy a superintendentia, a környékbeli nemesség és a város vezetősége, melyek az iskolai rend fenntartásában a tanári karnak eddig kezére jártak, most íme megnehezítik a professoratus helyzetét az ifjusággal szemben és maguktartásával az ifjuság pártütését segítik elő tanáraik ellen.

Nagyon jellemző dolog, hogy mivel fenyegeti meg őket Sinai. »Ha az (t. i. pártütés) lészen, meg fogjuk mondani Ő Felségének, mi az oka.« Sinai mindenkor kegyében állott az udvarnak. Udvari összeköttetései segítségével sikerült később 1790-ben sok akadályt gördíteni Domokosék törekvései elébe, a kik a nevezetes 26. articulus megalkotásánál sok nehézségbe ütköztek Sinainak az udvari cancelláriához beadott s a papi érdekeket védelmező reflexiói miatt.[1] Ellenfeleivel szemben támaszát az udvarnál kereste, melynek élete végéig odaadó híve volt. Kitetszik ez számos feljegyzéséből. Csakis a lelke mélyéből fakadó őszinte érzés irathatta vele pl. a saját maga számára készített, tehát egészen bizalmas jellegű napjári jegyzeteiben egy audientia után II. Lipót királyról és családjáról: Vivat et prosperetur Augustissima tota sua Domus! Viszont természetesen Domokos és a világi urak szemében Sinait ez az összeköttetés még gyülöltebbé tette.

Mártonnal szemben egész bűnlajstrommal áll elő a tanári kar. A felsorolt adatok többnyire rövid summázásai az iskolai törvényszék jegyzőkönyvei alapján már mondottaknak. Elejétől végig az egész memorandum Mártonnal szemben nagyon ellenséges hangú. Mindenütt mint rossz erkölcsű, pártos, istentelen, engedetlen, excessusiból megjobbulni nem akaró ifjut emlegeti. Egyéb bűnét azonban sem felemlíteni, sem bizonyítani nem tudja, mint hogy »a Collegiumnak Disciplináját felforgatta«.

Ha az egész pör anyagát végigtekintjük, csakugyan nem is találunk olyan adatot, mely Mártont *rossz erkölcsünek* mutatta volna be. Egyetlen jellembe vágó dolog talán az az eljárása, hogy a diáktisztviselőknek két hasonló nevű tanítványát testvérekül dictálta be. De ez is bátran elmehet sokszor előforduló diákcsínyszámba, maga a Sedes sem tekintette egyébnek. A tanári kart nem is ez bántotta, hanem vakmerő daczossága, melylyel iskolai föllebbvalóival a maga igazának védelmére szembeszállott. Erős akarat, daczos elszántság, a gondolatszabadság rajongó tisztelete jellemzik Mártonnak a Sedes előtti föllépését. Azonban Sinai maga is olyan szilárd akaratú, erős

[1] Keresztesi Naplója. 327. l.

egyéniség volt, mint Márton István. Hamarosan félre is dobta volna útjából, ha Mártonnak a körülmények alakulása háta mögé nem állítja a szintén erős, mondhatni zsarnoki egyéniségű Domokos Lajost s vele a világi urak pártjának támogatását.

Sinai csakis ennek a tudatában szánta rá magát a Mártonnal való békés megegyezésre, hogy t. i. benn maradhat a collegiumban, de csak addig, míg alkalmas rectoratus nem akad, akkor azután távozzék szép szerével. Mert — mint a memorandumban nyiltan ki is fejezi — Márton most a primariusságra következik, már pedig ő »a Collegiumnak Disciplináját fenntartani alkalmatlan«.

Itt van a pör további fejleményeinek és csattanó befejező szakaszának ütköző pontja.

Emlékezhetünk rá, hogy a superintendentia piskolti jún. 29-iki gyűlése, melyben a Kengyel Lajos kérvényével kapcsolatban esett szó Márton Istvánról, a rá vonatkozó határozat utolsó pontjában felhívta a tanárokat, hogy »Mártont a többi tanulótársai sorában s bizonyos jótétemények élvezetében hagyják meg addig is, míg ügyét a curatoratus legközelebb ujra elő nem veszi s határozni nem fog benne«.

Sinainak s tanártársainak alkalmazkodniok kellett a superintendentia teljes határozottsággal kifejezett kívánságához. Nem bolygatni az ügyet addig, míg a curatoratus a dologban végleges határozatot nem hoz. A curatoratus, mely a főiskolának bizonyos tekintetben fölöttes hatósága s a superintendentiához föllebbviteli foruma volt, nem sokáig késett a határozattal. Három héttel azután, hogy a piskolti gyülés az ügy végleges rendezésével megbízta, július 22-én már határozatot hozott. A végzést átküldötte az iskolai széknek, mely azt aug. 20-iki ülésén bemutatta, de érdemlegesen nem foglalkozott vele, hanem elhalasztotta egyik november havi gyűlésére, mikor a téli félév megkezdődésével tagjai teljes számban együtt lesznek. A curatoratust e gyűlésen nem maga a főgondnok, Rhédey, hanem az egyik helyi gondnok képviselte. A gyűlés egyébként, a jegyzőkönyv tanusága szerint, így folyt le.

Az iskolai törvényszék rendes gyűlése 1785 nov. 19-én.

Nagytekintetű Rhédey Ferencz főgondnok úr megbízásából az iskolai szék ülésén megjelent tekintetes nemes *Szombati István* úr, a főiskola helyi gondnoka, hogy végrehajtsa a Curatoratusnak Márton István ügyében hozott, több lapra terjedő határozatát,[1] melynek rövid tartalma a következő volt :

[1] E határozatnak egész terjedelmében meg kellett lennie a Curatoratus üléseinek jegyzőkönyvében a debr. ref. egyház levéltárában. A tárgymutató még mint meglevőt jelzi. Sajnos azonban, e jegyzőkönyv 1762—1787-ig terjedő igen értékes része a levéltár utolsó átköltözése alkalmával elveszett.

A curatoratus 1785 julius 22-én tartott gyűlésén Márton István togatus deák ügyében ezt a határozatot hozta:

mivel Márton István nem átallotta indulatainak, mint a hogy a Curatoratus szine előtt megvallotta, az iskolai nyilvános könyörgés alkalmával kifejezést adni, továbbá rosszakaratú ferdítésnek nevezni az iskolai szék jegyzőkönyvében foglaltakat, a nemes ifjak nevelésének e főiskolában való elhanyagolását hánytorgatni, általában hányaveti módon beszélni az iskolai szék szine előtt; mindezekért hozzájárul az iskolai széknek 1784 decz. 24-én és 1785 julius 5-én hozott határozatához, melylyel Mártont két ízben a gradusban lejebb tette, a maga részéről azon hozzáadással, hogy nevezett Márton a nagytiszteletű professor urakat s magát az iskolai széket az egyik helyi gondnok jelenlétében megkövesse. Három hó elteltével azonban helyezzék vissza arra a helyre a gradusban, melyben azelőtt volt, közben pedig az esetleges iskolai jótéteményektől se tiltsák el.

(E határozat bemutattatott az iskolai szék 1785 aug. 20-iki gyűlésén.)

Márton István e rendelkezéshez képest bocsánatot is kért a Sedes jelen gyűlésén két professor, nevezetesen Varjas János és Sinai Miklós, valamint az iskolai szék összes székülő tagjai jelenlétében (az egy Vitéz József primarius nem volt jelen, mert még október hónapban Nagyváradra ment irnoknak a királyi biztos úr meghívása folytán). De hogy — a rendelkezés szerint — régi helyét a gradusban visszanyerhesse, annak akadályai vannak. Első sorban az, hogy a sorban utána következő öt ifju már primariusi tisztségben van, nevezetesen *Kovács József*,[1] a poetai classis, *Báthori István* a syntaxista classis tanítója, továbbá *Vitéz József*, *Naszályi János* és *Szép György*, a növendékek ételkezelője (alumnorum dispensator). Ezeknek egy tisztségben nem levő diákot elébe tenni nem lehet. Primariusi tisztséget pedig a többek közt Márton csak azért sem viselhet, mert a szokott vizsgát még le nem tette. E kötelezettség alól senkit nem lehet feloldani a primariusi tisztségre emelendők közül. Igy rendeli azt a tanulók erkölcseiről szóló törvény XXXV. szakasza és az 1749 febr. 18-ról kelt statutum.[2] Ez ügyben megkérdeztetvén a két távollevő professor: főtiszteletű superintendes és professor P. Szathmári István,[3] valamint Hatvani István is, egyértelmüleg azt felelték, hogy a törvény és statutum rendelkezésétől nem szabad eltérni a primarius tételben, hanem azt mindenkor előzze meg a kivánt vizsga.

[1] Csokonai tanítója éppen ez időtájt.

[2] A törvényszakaszt l. Békefi i. m. 132—133., lapjain. A statutum nem található meg Békefinél.

[3] 1785. okt. 11-én választották püspökké, azonban tanári állásáról nem mondott le, a professorságot viselte haláláig mint püspök is.

Igy tehát az iskolai szék Márton Istvánt a gradusban hat ifjúval hátrább tette, közvetlenül Szép György, az utolsó primariusi tisztségben levő ifju mögé. Régi helyét azonban megkaphatja, ha letévén a kivánt vizsgát primariussá választják és ha oly kiválónak mutatkozik, hogy az iskolai szék tagjai őt egyező szavazatukkal méltónak fogják tartani arra, hogy oly derék, feddhetetlen életű és ismert készültségű öt ifjúnak elébe tegyék.

Az iskolai szék határozata tehát nem fedte teljesen a curatoratus rendelkezését, mely három hónap leteltével Mártonnak a gradusban elfoglalt régi helyére való visszatételét kivánta. A megokolás érdekes világot vet a collegiumi togatus ifjuság s kivált a diáktisztviselők gondolkozására. A *gradus*, az ifjaknak érdem szerinti sorrendje, nagy szerepet játszott a collegium belső életében. A togatusok helye az érdemsorban vagy a tanulásban tanusított előmenetel, vagy pedig a diákközösségnek más úton-módon (a kántusban vagy a tüzoltó csapatban) teljesített szolgálat alapján, de mindig szigorú mérlegelés szerint jutott ki. A gradus azonban nem pusztán arra volt jó, hogy az ifjak becsvágyát sarkalja, érdemeik alapján állapítván meg köztük a sorrendet, hanem egyszersmind mérték volt az iskolai nagyszámu jótétemények kiosztásában. A ki elől állott a gradusban, több és értékesebb jótéteményben részesült, mint a hátulálló. Az *electio* alkalmával, mikor a karácsonyi, húsvéti és pünkösti legatusi küldetéseket osztották ki, természetszerüleg a gradus elején levők foglalták le maguknak a legjobb jövedelmü legatiokat.

Ezért kelthetett a Sedes tagjai közt nagy visszatetszést a curatoratus kívánsága, hogy Mártont, mint egyszerű diákot most már primariusságban levő diáktársai elébe tegyék. A Sedes e kívánságot — udvarias hangon ugyan — de megtagadta. Hogy azonban a curatoratus valamiképen meg ne sértődjék, a kérés megtagadásának élét azzal tompította, hogy Márton rögtöni visszahelyezését az iskolai törvénybe ütközőnek jelentette ki. Márton, ha visszahelyeznék a gradusban előbbi helyére, öt primariusi tisztségben levő társa elébe kerülne, holott ő maga nem primarius. Előbb tehát primariussá kell lennie, ahhoz meg a primariusi vizsga letétele szükséges. Tegye le a vizsgát, legyen primariussá, akkor majd visszakaphatja a gradusban elfoglalt régi helyét »ha oly kiválónak mutatkozik, hogy az iskolai szék tagjai őt egyező szavazatukkal méltónak fogják tartani arra, hogy oly derék, feddhetetlen életű és ismert készültségű öt ifjúnak elébe tegyék«.

Erre azonban várhatott Márton István!

Az iskolai szék voltaképen kijátszotta a curatoratus rendelkezését. Megigérte ugyan ennek teljesítését, de egyszersmind oly nehézségeket gördített Márton elébe, melyekkel előreláthatólag nem fog tudni megküzdeni. A Sedes határozata símán,

diplomatikus módon van megfogalmazva, mintegy viszonzásul azért az előzékenységért, melylyel a curatoratus Mártont rákényszerítette, hogy a professoroktól és a Sedes tagjaitól bocsánatot kérjen ; a kívánság lényegének, a gradusba való visszahelyezésnek teljesítése elől azonban ügyesen kitért.

Az iskolai szék czélzata e határozattal körülbelül az volt, hogy Mártonnal végre is megunassa ezt a végevárhatatlan huzavonát, remélte, hogy majd csak belefárad az eredménytelen küzdelembe, csöndben otthagyja a collegiumot s kimegy valahová rectoriára. Csakhogy nem számolt a Márton István daczos, akaratos egyéniségével, mely annál inkább feltüzelődött a Sedes ellen, mert érezte, hogy kijátszották, czélja elérésében ügyes módon megakasztották.

Azt tudta nagyon jól Márton, hogy rendes úton-módon sohasem, vagy legalább igen nehezen éri el a primariusságot. Érezte, hogy erre a feladatra az ő ereje nem elegendő. Itt vagy fel kell hagyni a további küzdelemmel, vagy megint régi patronusaihoz fordulni. Az előzőleg történtek után nem csodálkozhatunk rajta, hogy Márton az utóbbit választotta.

Elment Domokos Lajoshoz s elpanaszolta neki a Sedes határozatát, bizonyára kellő súlylyal emelve ki azt a nyilvánvaló dolgot, hogy az iskolai törvényszék szembehelyezkedett a curatoratussal, mikor a világos rendelkezésnek nem engedelmeskedett.

Domokos teljesen a magáévá tette a Márton ügyét. Hogy megkísérelte-e békés úton keresztülvinni a Sedesnél Márton primariusságát, azt nem tudjuk, adatunk rá nincs. Valószínű, hogy megtette, mert az elhatározó lépésre csak két hónappal a Sedes határozata után szánta rá magát. Ámde szemben találta magával Sinai, a professoratus és a Sedes merev ellenkezését.

Ekkor azután, különben is indulatos, erőszakos jellemű ember lévén, olyan dologra határozta el magát, a milyenre a főiskola történetében még nem volt példa. A főgondnok és két városi tisztviselő kíséretében behatolt a collegiumba és a tanárok s a diáktisztviselők nagyobb részének távollétében Mártonnal a senior kikényszerített segédkezése mellett letétette a primariusi vizsgát, az esküformát csonkítva vele elmondatta s így a szokásos formák teljes mellőzésével primariussá avatta. Az egészről a seniorral hirtelen rövid jegyzőkönyvet vétetett föl s az iskolai törvényszék rendes jegyzőkönyvébe beiratta.

Ez az erőszakos primariustétel Márton hosszadalmas ügyének utolsó és befejező szakasza. Az iskolai törvényszék jegyzőkönyve világos képet ad róla. A senior ugyanis — a téli félév kezdetétől *Báthori Gábor* — nem elégedett meg a Domokostól kikényszerített rövid és hirtelenében megfogalmazott jegyzőkönyv beiktatásával, hanem utóbb bejegyezte a nevezetes primariustétel egész lefolyásának részletes leírását is. Mindkét

jegyzőkönyv ott van a Sedes többi rendes jegyzőkönyvei sorában. Tanubizonyságuk szerint az eset, előbb a Domokos által beiratott jegyzőkönyv, azután a senior előadása alapján így történt.

Az iskolai törvényszék rendkívüli gyűlése 1786 január 17-én.

Tartatott a reformátusok debreczeni collegiumában. Jelen voltak : kis-rhédei *Rhédey Ferencz* consiliarius és a főiskola főgondnoka (curator supremus), *Domokos Lajos*, Debreczen város főbírája és a főiskola curatora, *Domokos Imre* városi aljegyző, *Fráter Pál* népszószóló (tribunus plebis), ellenben távol voltak : *Hatvani István*, *Varjas János* és *Sinai Miklós* professorok [1]; a Sedes tagjai közül a senioron kívül megjelentek : *Bodnár Nathanael*, *Szalai István*, *Kovács József*, *Szép György*, a többi primariusok hiányoztak.

Ezen gyűlés folyamán Márton István vizsgát tett a theologiából, a philosophia egyes részeiből és a szűkre mért időhöz képest a történelemből. Miután a gyűlés határozata szerint jó bizonyítványt kapott (ubi postquam bonum specimen dedisse iudicatus est) és mivel a curatoratus a lefokozás után eltelt időt beszámította, továbbá mert a curatoratustól az iránt megkérdezett senior és a jelenlevő primariusok azt erősítették, hogy azóta semmi hibát nem követett el, hogy a curatoratustól régebben hozott rendelkezésének is elég tétessék, Márton visszahelyeztetett a gradusban elfoglalt régi helyére. Azután fölvették a primariusok sorába és a szokott eskű letételével tisztségében meg is erősítették. Hozzátették még a tanárok által szem előtt tartandó azon rendelkezést, hogy Márton István részesüljön minden olyan jótéteményben, melyhez az ő tisztségében levő ifjunak joga van s bárminő ilyen jótéteménytől meg ne fosztassék. E határozatot a venerabilis superintendentiának is megjelentik.[2]

— — — — — — — — — — — — — —

E jegyzőkönyv bővebb megértéséhez tudni kell a következőket :

1786. január 17-én délutáni 5 órakor a főiskolába jöttek kis-rhédei Rhédey Ferencz, az iskola főcuratora, Domokos Lajos, a város főbírája, Fráter Pál népszószóló és Domokos Imre városi

[1] A margóra írt jegyzetben el van mondva, hogy a tanárokat és a Sedes többi tagjait, valamint a vizsgázandókat a gazda (oeconomus) még délelőtt értesítette, hogy d. u. 5 órára sedes-ülést kíván a curatoratus. 5 óra után, mikor a curatorok a főiskola épületében már megjelentek, újból értük küldtek. Egyedül a superintendenst nem értesítették, mint a kinek jelenléte nem volt feltétlenül szükséges (qui huic sessioni interesse necesse non erat).

[2] Eddig a jegyzőkönyv sietős, elhányt írással van írva, teli törléssel, javításokkal, helyenkint teljességgel olvashatatlanul, ezentúl azonban tiszta, törlés nélküli írással. Világosan látható, hogy a jegyzőkönyvet eddig azon sebtiben készítette a senior a curatorok parancsára. A többit később, átgondolva, emlékezetből, de nem sokkal az eset megtörténte után.

aljegyző. A nevezett urak a senior szobájába jöttek, a hol Rhédey Ferencz úr azt kérdezte a seniortól, hol vannak a professor urak. A senior azt felelte : ha otthon nincsenek, akkor nem tudja, hol lehetnek. De hiszen — mondta Rhédey — ki volt hirdetve s a professorok még délelőtt tudósítást kaptak róla, hogy úgy maguk, mint a primariusi tisztségre jelöltek a primariusokkal együtt ebben az órában megjelenjenek. A senior azt felelte, minderről nem tud semmit.

Ekkor meghagyták neki, hogy az iskolai gazda (oeconomus) útján úgy a professorokat, már mint Hatvani János, Varjas János és Sinai Miklós nagytiszteletű urakat, valamint a primariusokat és a jelölteket tüstént értesítse és hívja meg. A gazda elment s nemsokára azzal jött vissza, hogy Hatvani István házának kapuját zárva találta. Varjas és Sinai professorok azt üzenték, hogy a megjelenésben sürgős végezni valóik akadályozzák őket. Rhédey és Domokos Lajos urak ezt nagy méltatlankodással vették tudomásul. A másik küldött azzal a jelentéssel jött, hogy a primariusok négy kivételével fel nem találhatók. Erre kitört Domokos Lajos :

— Ez az egész összebeszélésből történt így. De tudják meg azok a primariusok, a kik elmaradtak, hogy sem a collegiumban bármilyen jótéteményre, sem rectorságra ne számítsanak !

A senior erősítgette, hogy itt semmiféle összebeszélés nem történt. Hiszen ők előzőleg semmiféle értesítést nem kaptak arról, hogy jelen legyenek. Hogy mi fog történni, azt nem is gyaníthatták. Soha eddig ilyen időtájt a primariusi tisztségre jelölteket vizsgáztatni nem szokták. A primariusok tanítványaik szüleinek látogatására mentek ki a városba, a kik ilyenkor, vásár idején, mindenfelől Debreczenbe jőnek.

Behívták tehát a megjelent négy primariust : Bodnár Nathanael, Szalai István, Kovács József és Szép György togatusokat. Mikor ezeknek is szemökre vetették, hogy a többiek összebeszélésből maradtak távol, Bodnár ugyanazt a magyarázatot adta, a mit kevéssel ezelőtt a seinor.

Mivel így a Sedes nem volt teljes, Rhédey Ferencz azt kérdezte, hát már most mi történjék ? Domokos azt mondta, hogy ez miben sem akadályoz szándékuk végrehajtásában.

Igy hát a hat jelölt közül, kik a gyűlésteremben várakoztak, előszólították Márton Istvánt, a kinek kedvéért kellett ily alkalmatlan időben megesnie az iskolai szék gyűlésének ; a többit elküldték. Ez megjelenvén a senior szobájában, felszólították a seniort, hogy adjon föl néki egy pár kérdést a theologiából. Ő ekkor ezt a kérdést intézte hozzá : fejtse ki Márton István Ádám bűnének beszámítása módját, vajjon azt közvetve, vagy közvetlenül, vagy pedig mindkét módon kell-e beszámítanunk ? (explicaret modum imputationis peccati Adamitici, an nempe illud mediate vel immediate, vel utroque modo imputetur ?)

De úgy látszik, hogy a theologusoknak a beszámításról szóló megkülönböztetéséről aligha hallott valamit. Mikor akadozva hebegett valamit, közbeszólt Domokos:

— Nem való az ilyen dolog keresztyén theologiába. Ki kellene küszöbölni onnan.

Rászólt a seniorra, adjon más kérdést. Ekkor a senior ezt kérdezte: fejtse ki Márton István Krisztus halála érdemének beszámítását és azt, hogy mily mértékű ennek kihatása (ut meriti mortis Christi imputationem Steph. Márton explicaret, et quam late illud extenderetur). De alig hogy elhangzott a kérdés, közbeszólt Domokos Lajos:

— Már megint az egyetemes és részleges kegyelem kérdésére terelődik a beszéd! Ezeket is ki kellene küszöbölni a theologiából, mint hiábavaló okvetetlenkedést! (quae pariter ex Theologia exterminanda essent tamquam Schulfuchs!)

Beszéd közben a definitiók is szóba kerültek, mire a senior ezt a kérdést intézte Mártonhoz: mint vélekedik arról a meghatározásról, melyet az Isten Mózesnek adott: *vagyok, a ki vagyok.*[1] Vajjon helyes eljárás-e ezt a meghatározást *azonosnak tartani*? (An illa recte se haberet, quum identica esse videretur?) Midőn Márton ezt megfejteni nem tudta, a senior maga akarván megfejteni, ezt mondta: nem minden *identica definitio* egyszersmind *ficulnea,*[2] mint például: majom a majom, ha arany ékszert visel is (non omnem definitionem identicam esse ficulneam, ut illa quoque est: Simia est Simia etiamsi aurea gestet insignia).

Erre Domokos Lajos úr megjegyezte, hogy nem jámbor dolog, ellenkezőleg kegyeletlenség a majmot szóba hozni olyankor, mikor az Istenről beszélünk. A senior, mikor látta, miként fogadják kérdéseit, nem kérdezett tovább, maga sem beszélt többet.

Áttértek már most a *ius naturalisra.* Arra a kérdésre, vajjon a többnejűség meg van-é engedve a természet jogán? Márton azt felelte: minden bizonnyal, ha valakinek módja van hozzá, hogy több feleséget és gyermeket tudjon eltartani, a mint hogy vannak is ilyen fejedelmek. Ezt a feleletet mindnyájan visszatetszőnek találták.

Majd a történelemből kapott kérdést: mely időben élt

[1] A biblia közönségesen ismert elbeszélése Mózes és az égő csipkebokorról. Mózes II. könyve. 3. rész. 14.

[2] Ficulneus, a, um = fügefából való. Ilyen jelentéssel már a classikus latinságban is előfordul. Itt azonban mint a scholastica philosophia egyik műszava szerepel; hogy mi a pontos jelentése, annak a középkori latinság szótárai segítségével sem tudtam nyomára jutni. Valószínűleg = *haszontalan, semmire se jó.* V. ö. Horiatiusnál: Olim truncus eram ficulnus, inutile lignum.

Berengár[1] s mi volt az ő hitbeli felfogása? De Márton sem az időt, melyben élt, nem tudta biztosan, sem pedig hitbeli felfogásáról beszámolni nem tudott. Majd *Bertram*-mal, majd meg másokkal tévesztette össze.

Ezek után Mártont visszaküldték a gyűlésterembe. Most azt a kérdést intézték a seniorhoz: vajjon azóta, hogy a tanulók érdemsorában hátrább helyezték, követett-é el Márton valamit? A senior azt felelte: jelenleg súlyos ügye van függőben; Pesten ugyanis az ottani egyetem tanárai előtt e főiskola professorainak tekintélyét s a róluk alkotott jó véleményt kárhoztatásaival csorbítani igyekezett és ócsárolta a főiskola rendtartását és tanítási módszerét. Domokos Lajos és Rhédey Ferencz urak erre azt kérdezték: rá vannak-é bizonyítva az ellene emelt vádak? A senior azt felelte, hogy rábizonyítva ugyan nincsenek, de erős meggyőződése szerint rá lehet bizonyítani őket. Akkor ez — mondották — nem vehető figyelembe. A többi primariusokat is kikérdezték a dolog felől. Az egyik közülök, Szalai István, azt mondotta: abból tűnik ki legjobban, követett-é el valamit, hogy volt-é megidézve a Sedes elé a jelzett idő óta. Ilyen idézés azonban nem történt.

Akkor előhozatták a seniorral az iskolai törvénykönyvet, melyben benne van a primariusok esküformája is. Mártont közben behívták. Domokos Lajos úr most elővette a névsort és a seniorral visszahelyeztette Mártont az érdemsorban elfoglalt régi helyére. Ennek végeztével ráparancsoltak a seniorra, hogy olvassa fel Márton előtt az eskümintát. Hiába szegült ellene minden erejéből, hiába szabadkozott, a rákényszerített feladat alól nem szabadulhatott. Megmutatta Domokosnak az esküforma következő helyét: *Én . . . a primariusoktól választott és a nagytekintetű tanár uraktól annak kijelentett* stb. (Ego . . . Primariis electus et a Clarissimis Professoribus declaratus etc.) Domokos úr ezt a helyet egyszerűen kihagyatta. A senior tehát így olvasta fel Márton előtt az eskümintát. Ennek megtörténtével felszólították Mártont, hogy foglalja el helyét a Sedesben. Azután a történteket a seniorral a fönt elsorolt urak jelenlétében jegyzőkönyvbe vétették. Ez röviden följegyezte, kik voltak jelen s hogy a primariusok (már mint a jelenlevő néhányan) Mártont megválasztották. Azután felolvasta a jegyzőkönyvet, melyből egyes részeket Domokos Lajos úr saját kezével kitörölt, sokat pedig szóról-szóra való leírásra a seniornak tollba mondottak. Mikor ezzel is készen voltak, Rhédey Ferencz úr figyel-

[1] Toursi scholastikus bölcsész (1000—1088.). Az átlényegülés tanát már rationalista gondolkozással magyarázta, hogy a kenyér és bor csak jele Kr. testének és vérének. — *Bertram*, más néven *Ratrammus* (megh. 868-ban) benedekrendi szerzetes. De corpore et sanguine Domini cz. művéből sokszor merítették érveiket a reformátorok az átlényegülést illetőleg.

mébe ajánlotta Mártonnak, hogy ha a professor urak neki tanítványt vagy másféle jótéteményt nem juttatnak, csak jelentkezzék a helybeli curatoratusnál. Végül, már az estéli imádkozás után, fél kilencz óra tájban eltávoztak.

Hitelesen jegyzőkönyvbe vette 1786. január 21-én Báthori Gábor főiskolai senior.

*

Ezzel a csattanóval befejezést is nyert Márton pörösködéseinek sorozata. Most már csakugyan nem maradhatott tovább a főiskola falai között. Tanárai haragját és gyűlöletét a primariustétellel végképen fejére vonta, sőt most már diáktársai haragját is maga ellen zúdította. E primariustétel így mindenképen súlyos eredményekkel járt. Egyrészt napvilágra lobbantotta Domokos és Sinai között a hamu alatt lappangott gyűlölködés üszkét s ezzel a világiak s egyháziak harczának fontos és következéseiben is jelentős epizódjává lett, másrészt döntő fordulatot adott Márton élete folyásának.

Márton István belátta, hogy élete a főiskolában tarthatatlanná vált. Talán még bevárta a vége felé járó félév teljes befejezését, de a nyári félév megkezdését már semmi esetre sem. 1786 márczius elején elfogadta a hajdunánásiak meghívását s kiment rectoriára. Neve sem a Sedes jegyzőkönyveiben, sem másutt a főiskola hivatalos irataiban többé elő nem fordul.

Itt egy kis kitéréssel helyre kell igazítanom Szabó Károly Mártonról írt életrajzának egy tévedését. Mártonnak Debreczenből való távozását Szabó Károly egészen mással okolja meg, mint a miről a föntebbi jegyzőkönyvek szólnak.

Szerinte Mártonnak a legatio-ügyben való állásfoglalása miatt kellett távoznia Debreczenből. »Debreczenben töltött évei alatt történt, — írja Szabó Károly — hogy legfelsőbb királyi parancs által eltiltattak a tanulók a szokásos ünnepi követségbe menéstől, mely alkalommal a szegényebb sorsuak jótékony segélyben részesültek. E segélytől azonnal elestek. E miatt több szegény tanuló, a különben alapítványokban gazdag Debreczenben, nem tudott megélni. Az ifjuság több ízben folyamodott az iskolai előljárósághoz bőkezűbb segélyezés végett; mi mindannyiszor kedvetlen összeütközéssel végződött. Utoljára a tanári karral ellenkezésben levő Domokos Lajos, iskolai felügyelő lépett a tanulók pártjára, midőn az újból kérelmező ifjak szószólójául a tüzes, általánosan tisztelt Márton István választatott meg Szalaival együtt. Az ügy a tanulók részére dőlt el. A mily öröm szállta meg Mártonunkat a dolog szerencsés kifejlésével, oly nagy lőn fájdalma tanárainak iránta elhidegülése tapasztaltakor. S midőn megtudta, hogy több Domokos-pártiak részéről nem annyira az igazság, mint szenvedély volt a vezető: a becsületét szerető és őrizö ifjura oly mélyen leverőleg hatottak a lefolyt

események, hogy többé nem tudott megbántott professorai előtt maradni.«

Ez a magyarázat merőben tévedésen alapszik. II. Józsefnek az a rendelkezése u. i., melylyel a togatusokat eltiltotta a legatióktól, Márton távozása előtt három esztendővel, 1783-ban történt. Az ifjuság csakugyan fel is zúdult ellene s lehet, hogy Márton István volt az elégületlenek szószólója. E miatt azonban nem kerülhetett ellenkezésbe tanáraival, mert ezek szintén az ifjuság álláspontján voltak s maguk is mindent megtettek a protestáns autonomiát sértő rendelet visszavonására, a mint hogy törekvésüket siker koronázta.

De meg a Sedes előtt folyt pörök teljesen megvilágítják a helyzetet, mely miatt Mártonnak távoznia kellett, de nem úgy, mint Szabó Károly írja, hogy »a debreczeni főiskolától és *kegyelt* tanáraitól elérzékenyült szívvel vált meg 1786 martius elején«.[1]

Röviden áttekintve már most a pörösködések anyagán, látnivaló, hogy voltaképen három különálló pör folyt Márton ellen debreczeni időzése alatt.

Első pöre rövid, a Sedes egyetlen 1780 jún. 10-iki ülését foglalja le. A vád : a felsőbbséggel szemben tanusított tiszteletlenség és hogy szabadságot vesz magának mások tettei megítélésére. A büntetés : megvesszőzés és eltávolítás. Másfél hónap mulva azonban recipiálják.

A második pör hosszadalmasan húzódik. Magában foglalja a Sedes 1784 decz. 4., 11., 14., 18. és 24-én tartott gyűléseit. A vád kettős : megszegte a köteles engedelmességet és tiszteletet az egyik iskolai tisztviselővel, a contrascribával szemben és megsértette az iskola tanárait és patronusait, az esti imádságból kihagyván a *serény* és *kegyes* jelzőket. A Sedes ülései folyamán is diáktól szokatlan hangon és vakmerőséggel bírálta az iskola intézményeit és tanárait. A büntetés : a Sedes véleménye szerint kizárás lett volna, azonban Márton hatalmas pártfogói közbenjárására csupán a sértettek megkövetése és tíz ifjuval való degradálás az érdemsorban.

A harmadik pör megint rövid, az 1785. júl. 5-iki gyűlésre szorítkozik. A vád : hogy két egyforma nevű tanítványát csalárdul testvéreknek jelentette be, hogy tanárai engedelme nélkül vállalt tanítóságot, és hogy a városban engedelem nélkül kóborolni szokott. A büntetés : öt ifjuval hátrább tétel a gradusban.

Még két gyűlést tart a Sedes Márton ügyében. Az egyik (1785 nov. 19-iki) beszámol a curatoratusnak a második pörben hozott ítéletet illető jóváhagyó végzésével. Márton megköveti tanárait és a Sedest. Végül az utolsó, szabálytalanul egybehívott és megtartott gyűlés (1786 jan. 17) az erőszakos primariustétellel fejezi be a Mártonnal foglalkozó gyűlések sorozatát.

[1] Szabó K. i. m. 15. l.

E pörök részletesen tárgyalt anyaga s a velük kapcsolatos levelek és iratok míg egyrészt érdekesen világítják meg a főiskola ezen korbeli fegyelmi életének képét, másrészt fontos adalékokkal szolgálnak Márton István collegiumi tanulmányait, philosophiai nézeteinek kialakulását, tanárai és diáktársaihoz való viszonyát s jellemének kifejlődését illetőleg. Irodalomtörténeti szempontból ezek az adalékok a legfontosabbak.

Az iskolai studiumokat természetesen éppen úgy el kellett végeznie, mint a többieknek. A bölcselet körében tehát iskolai tanulmányaiból egyebet nem ismerhetett volna meg, mint a scholastica philosophiának a ref. főiskolákban kifejlődött német, egy alkalmazott bölcselettanfélét, melyet nem is tekintettek külön tudománynak, hanem a theologia segédtudományának. Hatvani István — a ki a valóságban egyáltalán nem volt az a legendás, bűbájos varázsló, a milyennek a néphit feltüntette; nagyon is pedáns, szigorú tanár volt — Márton philosophia-professora, a scholasticus bölcselet híve volt. Tankönyvet is írt tanítványai használatára: Introductio ad principia philosophiae solidioris (Debr. 1757). Száraz iskolai bölcselkedést tanult tehát Márton az iskolában. Nem csoda, hogy lelke nem elégedett meg vele. Szorgalmasan búvárkodott a könyvtárban. Ott azután magántanulmányai elvezették a Wolff bölcseletéhez, mely az e korbeli rationalista rendszerek között a legnépszerűbb volt Európa szerte. Ez a gondolatrendszer már sokkal inkább megfelelt az ő bírálni, bonczolgatni szerető elméjének. Az a szabad szellem, melylyel Wolff a dogmák korlátlan uralma helyébe valami természetvallás-félét igyekezik ültetni s elnéző mosollyal síklik át a tételes vallás olyan dogmái fölött, melyek a józan ész hideg világítását meg nem állják és elhitetésüket csupán tekintélyek szavára alapozzák s így nehezednek rá az emberi szellem szabad röptére, a Wolffiana philosophia e szabadabb szelleme nagy gyönyörüséggel töltötte el Márton lelkét és mintegy a szabad gondolat hősévé emelte Mártont saját maga előtt, mikor nemcsak az iskolai tanulmányokat, hanem az iskolai rendet is bírálgatni kezdte.

Az orthodox theologia és philosophia aprólékoskodó részletkérdéseibe nem is merült bele. Sajnálta a fáradságot a Wolff szerint is haszontalan munkától. Ezért nem tudott felelni a primariustétel alkalmával a senior kérdéseire, olyan ismeretek köréből, melyek a franczia felvilágosodás embere, Domokos előtt is »exterminanda sunt, tamquam Schulfuchs!« Ellenben a német felvilágosodás könnyen áttekinthető, világos, észszerű okfejtésre támaszkodó bölcselete teljesen megnyerte tetszését. Ez a rationalista gondolkozás adta szájába a seniornak a ius naturalisból adott kérdésére a többnejüség jogosultságáról azt a »mindnyájuknak visszatetsző« feleletet, hogy a többnejüség minden bizonnyal meg van engedve a természet jogán, ha valakinek

módja van hozzá, hogy több feleséget és gyermeket tudjon eltartani.

Általában gondolkozásának az az iránya, mely őt inkább gyakorlati kérdések bírálatára, nem pedig általános elméleti tételek vitatására sarkalja, szintén a rationalista gondolkodáson alapul. E világnézet a hit igazságai s a theologia legfontosabbaknak tartott kérdései (pl. Isten léte, az eredendő bűn stb.) mellett hallgatagon és közönyösen síklik el, annál nagyobb kedvvel mélyed el az olyan kérdésekben, melyek az egyént, az egyén boldogságát közelről érdeklik, a hasznosság és czélszerüség lévén mindennek megítélésénél legfőbb szempontja. Nem véletlen dolog, hogy e világnézet virágzása korában és hatása alatt lépnek fel a nagy paedagogusok: Basedow és Pestalozzi. És nem véletlenség, hanem a Wolff-féle gyakorlati szellem hatásának eredménye Mártonnális, hogy az ütköző pontok, melyek miatt Márton tanáraival szembekerült, nem elméleti, hanem gyakorlati jellegüek. A nemes ifjak nevelésének elhanyagolásával vádolja őket. Gyakorlati haszonra törő szellemének, mely őt később az ország egyik legnagyobb iskolaszervezőjévé, a pápai főiskola ujjászervezőjévé tette, megalapozása és kialakulása tehát a debreczeni évek során a bibliothecában folytatott magánstudiumaira vezethető vissza,.

A Wolff philosophiája volt az átmenet Kant tanulmányozására. Biztosan nem tudni, de nagyon valószínű, hogy már tanulókorában megösmerkedett a nagy német gondolkodó munkáival. Az azonban a pör folyamán kétségtelenül kiviláglik, hogy későbbi nagy Kant-vitái során vele több ízben szembekerült szívós ellenfele, Budai Ferencz és a közötte támadt ellenszenv még a főiskola falai között keletkezett s ottani érintkezésük alatt gyökerezett meg.

Budai, mint láttuk, tagja volt az iskolai törvényszéknek s mint ilyen, részt vett azokon a gyűléseken, melyek Mártont több ízben elítélték s melyeken Márton a gyűlés székülő tagjait sokszor megbántotta gúnyos szavaival, sőt egy ízben perfidiával vádolta meg szemtől-szembe őket. Nem csoda, ha e miatt nagyon ellenségessé vált az addig talán bajtársi viszony, mely közte és diáktársai között fennállhatott. Budaival sem volt eleitől kezdve ellenséges lábon. Kitetszik ez a pör folyamán idézett, Sárváryhoz intézett leveléből, melyben azt írja, hogy »Budainak nyiltan megmondották, hogy engem, mint felforgató természetű embert, hagyjon cserben«. Tehát előbb jó barátságban állhattak egymással.

Mártonnak 1796-ban megjelent első művére: »Keresztyén theologusi morál, vagy is erkölcstudomány«, melyben a Kant bölcselete alapján tárgyalta az erkölcstani kérdéseket, öt évvel később névtelenül egy gúnyos, személyeskedő, kíméletlenül támadó bírálat jelent meg ezzel a czímmel: »A Kant szerént

való philosophiának rostálgatása levelekben. Magyarra fordítva s jegyzésekkel bővítve. Posony, 1801.« A bírálat szerzője Budai Ferencz volt. Voltaképen e munka a Kant bölcseletét bíráló fordítás, csupán a jegyzésekben eredeti.[1] Ezekben epés kifakadá sokkal támad neki Mártonnak s a többi között elnevezi Pápa legolcsóbb lazzaronijának. Érdekes, hogy a sok mocskolódó, személyeskedő megjegyzés között szemére lobbantja Mártonnak azt a vádat is, melyet — még a kifejezésben is egyezően — annak idején a Sedes ülésén vágtak a szemébe, hogy t. i. *magát bírói tekintélyül tolja föl.*

Ez a »rostálgatás« nagyon népszerű lett mihamar, különösen református papi körökben, a hol a Kant bölcselete és magyarországi lelkes hirdetője, Márton, egyáltalán nem talált szíves fogadtatásra. Budai bizonyára tudta, hogy műve népszerüségre számíthat s hogy ezt a népszerüséget megszerezheti tisztán munkája Kant-ellenességével. Mártont személyében támadnia nem volt okvetetlenül szükséges, hogy e népszerüséget elérje. Mégis a jegyzések telvék a Márton személye ellen irányzott sebző csipkelődéssel. Másként ennek okát nem adhatjuk, mint hogy Budait megrögzött személyes ellenszenv ösztökélte a Márton elleni támadásra. Hogy az ellenszenv honnan támadt, annak a Sedes gyűlési jegyzőkönyvei elegendő magyarázatát adják. S ennyiben szintén irodalomtörténeti jelentőségüek, hogy az irodalmunkban lezajlott elkeseredett polemiák egyikének belső rugói közé bepillantást engednek.

Értékes adalékokkal szolgálnak e mellett Márton jellemének fejlődéséhez is. E jellem alapvonása a büszke, daczos szókimondás, mely miatt már Kecskeméten is, mint »deákocskának« meggyűlt a baja iskolai felsőbbségével. A debreczeni főiskolán sem akadt voltaképen más miatt baja, mint hogy mindenkivel szemben »az ítélkezés szabadságát vette magának«. Szorgalmas, kiváló tehetségű ifju volt. Tehetségét, arravalóságát, a tanításban való ügyességét is elösmerte mindenki, tanítványai, diáktársai, tanárai egyaránt. Mint kiváló tehetségű ifju elnyerte volna a primariusságot, seniora is lehetett volna a főiskolának, s mint ilyen mehetett volna azután külföldi akadémiákra, — egy esetben. Ha jellemében meglett volna az alkalmazkodási képesség. De ez hiányzott nála. Érezte erejét, szelleme felsőbbségét s nem akarta semmi áron alárendelni meggyőződését mások irányításának. A *gondolatszabadság* lelkesítette s öntött beléje olyan önbizalmat, a milyent az iskola szigorú rendje meg nem tűrhetett. Több ízben is hangsúlyozta a Sedes előtt, hogy »neki bárhol is szabadságában áll gondolatait nyilvánosságra hozni«. Nagyon jellemző az 1784. decz. 14-iki Sedes-ülésen tett nyilatkozata, melyben felkérte az iskolai széket, hogy ügye tár-

[1] Szabó K. i. m. 48—49. l.

gyalása közben a vizsgálódás és meggyőződés útját kövesse, ne pedig a tekintélyét, »a mint azt szent vallásunk is követeli«. Büszke, önérzetes nyilatkozatai annál nagyobb lelki szilárdságról tesznek tanubizonyságot, mert hiszen földhöz ragadt, szegény diák volt, a kinek a megélhetése függött attól, hogy föllebbvalóinak kedvében járjon. Jellemének, gondolkozásának ez az alapvonása mindvégig megmaradt. 1822-ben kiadni szándékozott, de a censura miatt kéziratban maradt gyakorlati bölcseletében, egyházi jellegű férfiutól szokatlan merészséggel, még a vallási dogmák tekintélyével szemben is azt hirdeti, hogy »mindenki lelkiösmeretére van bízva,hogy az ő belső erkölcsvallási gondolkodásmódja összeegyezzen másokéval, vagy sem«.

Sajátságos dolog, hogy a gyakorlatban mégis mennyire eltért elméleti alapfelfogásától. A legnagyobb forradalmárokból lesznek a legnagyobb zsarnokok. Kicsiben a Márton egyéniségének fejlődése is igazolja ezt a tételt.

Ő, a ki a debreczeni főiskolán a szabad gondolat és az egyéni vélemény tiszteletben tartásának zászlóvivője, apostola, mint a pápai főiskola újjászervezője, mikor a hatalom és tekintély másokkal szemben az ő kezében van, ellenmondást nem tűrő, mások egyéniségét eltipró zsarnoknak mutatkozik. Szabó Károly jegyzi föl róla,[1] hogy míg a magánérintkezésben úgy tanítványaival, mint másokkal szemben szelíd, nyájas, kellemes ember volt, addigi hivatalos teendőiben, különösen az iskolai fegyelem dolgában kérlelhetetlen, merev szigoruságot tanusított. »A főiskolai törvények szorosan kiszabták — írja Szabó Károly — különösen az iskola épületében lakó tanulókra nézve, a ruházat módját, a felső ruhák barna színét, mik tógából álltak a bennlakóknál. A ruházatról eltávolíttattak a paszomántok, megszüntettek a divatos mántsétos és tászlis ingek. Eltiltatott a magányos járás. Esküdt ellensége maradt mindig a nagy hajnak, esőtlen időbeni köpenyviselésnek, barátja az egyszerüségnek, tisztaságnak.« Szóval, ha valaki oly merészen támadt volna az iskolai fegyelem ellen, mint ő maga annak idején, az aligha menekült volna a megtorlás elől olyan enyhe büntetéssel, mint ő a debreczeni főiskolán.

Az erős, nagy egyéniségek ereje van ebben az ellentmondásban. Ő újonnan szervezte a teljesen leromlott pápai főiskolát. Nem tehette ezt másként, mint vasfegyelemmel és aczélkemény akaraterővel, mely a megszokás, a kényelemszeretet ezer útjába vetett akadályát kímélet nélkül dobta félre. Önzetlenül a köz javát nézte, nem pedig a maga kényelmét és boldogulását. Hogy ezzel a minden ellenvéleményt letipró viselkedésével ellentétbe jut a saját ifjúkorával, azzal mitsem törődött. A közérdek önzetlen szolgálata volt ifjuságában is, férfikorában is vezérlő gondolata.

[1] I. m. 36. l.

Ebben élete harmonikus volt mindvégig. Iskolai fölebbvalóival, mint láttuk, sokszor összeütközései voltak, de sohasem jellemgyöngeségből folyó hibái miatt. A *rosszerkölcsű* jelző — a mit Sinai említ memorandumában — nem is vonatkozhatott másra, mint engedetlen s tekintélyt el nem ismerő voltára.

Ám abban meg nyilvánvalóan az iskolai felsőbbség részén volt az igazság, hogy ha az olyan bírálgatásokat és viselkedést, a milyent Márton tanusított, elnézik és teljesen megtorlás nélkül hagyják, összeomlanak az iskolai rend és fegyelem korlátai, melyek nélkül pedig olyan nagyszámú tanulósereg együttlakása és rendben tartása csakugyan keresztülvihetetlen, mint a milyen Márton idejében otthonra talált a debreczeni collegium falai között.

Márton pöre tíz évvel előzte meg a Csokonai ösmeretes collegiumi pörét, mely igen sok vonásban megegyezik vele. Indítékai körülbelül ugyanazok: fegyelemsértés, az iskolai rendszabályok áthágása és a felsőbbség iránti tiszteletlenség. Háttere pedig — a mire Csokonai életírói eddig figyelemmel nem igen voltak — teljességgel azonos a Márton-pörnek az előzőkben megvilágított hátterével, úgy hogy Csokonai pöre igazában meg sem érthető a Márton-ügy indító okainak és lefolyásának ösmerete nélkül, mert hiszen Csokonai mögött is ugyanaz a Domokos és pártja áll, a ki Mártont is segítette, vele szemben, ha nem is Sinai, de leghívebb embere, Szilágyi Gábor, a ki a collegiumban a Sinai-féle papi párt legerősebb oszlopa volt.

Mindkét pör, úgy a Mártoné, mint a Csokonaié annak adják bizonyítékát, hogy az átlagemberek számára készült intézmények, a milyen a debreczeni collegium volt s a milyennek kellett is lennie, a kiemelkedő, önálló egyéniségeket meg nem bírják. Vagy az intézmények keretei roppannak össze, vagy az egyéniség törik bele a korlátok Procrustes-ágyába. Márton egész pöre az átlagon felül emelkedő egyéniség küzdelme volt a nagy tömeg használatára készült s annak meg is felelő korlátok ellen. Mihelyt ez az egyéniség, mely a debreczeni főiskolában a korlátok feszegetésében merült ki, tehát romboló munkát végzett, mihelyt ez az energia Pápán szabadon érvényesülhetett, a legértékesebb alkotó munkában adta ki erejét. De milyen munkában? Ugyanolyan, az egyéniséget fegyelmi béklyók közé szorító korlátok emelésében, melyek Debreczenben őt a felsőbbség elleni lázadásra kényszerítették.

Ez ennek a pörnek utolsó, de talán legérdekesebb tanulsága.

Csűrös Ferencz.

ADATTÁR.

VALKOVSZKY JÁNOS, BÁRDOSY JÁNOS ÉS FEKETE IMRE EGY-EGY LEVELE KAZINCZY FERENCZHEZ.

E levelek a *sárospataki ref. főiskolai könyvtár* kézirattárában őrzött s Dayka Gábornak Kazinczytól összegyüjtött kéziratait magában foglaló, ívrét-alakú, sárga színű bibula-táblás kötetben (ezért neve: sárga kötet) találhatók, melynek Somosi János főiskolai főkönyvtárnok által írott címe: »*Újhelyi DAJKA GÁBOR | maradvány Papirosai. | Néhai Tekint. Kazinczi Kazinczy Ferencz Úr' | kézirati Gyűjteményéből | a S. Pataki Ref. Anya Oskola Könyvtárába | jött | Méltóságos Szendrői Gróf Török Sófia | Asszony' a' tisztelt Birtokos Úr Özvegye' | ajándékából*«.

A Valkovszky levele kísérőlevele annak a 10 darab Daykakéziratnak, melyet Kazinczy fölhívására (»Irtam — úgymond a Dayka versei előtt közölt életrajzban — mindenfelé, valahol gyaníthattam, hogy papirosai, levelei lehetnek . . .«) Kritsfalusi György ungvári gymn. tanár küldött Kazinczynak; a Bárdosyé és Feketéé pedig egyenes válasz Kazinczynak 1805. aug. 17-én a Daykára vonatkozó adatok összegyüjtése ügyében hozzájuk írott levelére. A Bárdosy válaszából kitűnik, hogy Kazinczy 13 kérdést tett fel levelében Bárdosynak, melyekre a kérdezett egyenkint, legjobb tudomása szerint írta meg a feleletet. A Fekete válasza nagyon értékes, mert az a mai napig egyetlen forrás a Dayka ungvári működéséről és halála körülményeiről. Bár e levelek főbb adatait Dayka életírói: Kazinczy és Abafi Lajos fölhasználták, mégis szükségesnek tartjuk, hogy ezek egész terjedelmükben kiadassanak s majd a Kazinczy levelezésének pótkötetébe is besoroztassanak. Abafi azért nem adta ki ezeket a Bodnár Antaléival együtt a Függelékben, mert latin szövegűek. (Dayka G. költem. XLI. lap.) A Bárdosy és Fekete levele után közlöm Kazinczynak e levelek alapján készített jegyzeteit.

I. Valkovszky János Kazinczy Ferenczhez.

Varad. 1a Maji 1805.

Spectabilis, ac Perillustris Domine,
Domine mihi singulariter colende!

Dominus Georgius Kritsfalusi, in Gymnasio Regio Unghvarinensi Humaniorum Literarum Professor, scriptorum Domini pie defuncti Gabrielis Dayka decem fragmenta, occasione nundinarum nunc proxime praeterito festo Georgii celebratarum, eo fine transmisit, ut eadem Spectabili Dv̄ræ consignarem; eo praeterea addito, se Literas ad D. Georgium Kovalik, olim Unghvarini, nunc Comaromii Humaniorum Professorem, ut is, si quædam ex MSS. Domini Dayka forte haberet, transmittere, data opportunitate, vellet, jam expedivisse, quæ, si advenerint, eadem ad me promoturum. Quare et hæc decem fragmenta, quæ jam pro manibus habeo, Spectabili Dv̄ræ nunc transmitto, et omnem, quæ deinceps se forte offeret Spectabili Dv̄ræ mecum serviendi promptitudinem contestandi occasionem, lubentissimo semper arripiam animo.

Cui ceteroquin favori, Amicisque affectibus commendatus sum
Spectabilis Dv̄ræ

ad obsequia paratus
Joan: Valkovszky mp.
Philos: Professor.

[8r. alakú levélpapiros első lapjára írva. *A sárga kötet.* 25. lapja.]

II. Bárdosy János Kazinczy Ferenczhez.

Spectabilis ac Perillustris Domine,
mihi singulariter colendissime!

In ordine ad quæstiones, respectu Gabrielis olim Dayka mihi sub 17ª præteriti Mensis Aug. propositas, lubens respondeo, et qui-i dem:

Ad 1, Dominum Gabrielem Dayka de Ujhely, Excelso Consilio Regio sub 7ª Januarii 1792 Nro 99 intimante, pro Leutschoviens Lingvae ac Literaturæ Hungaricæ Professore per suam Cæsareo-Regiam et Apostolicam Majestatem clementer ita resolutum, ut annuos, donec in futuris Regni Comitiis certa perennisque mensura Salariorum authoritate Regia definiatur, 350 florenos e Fundo Studiorum percipiat, ipse autem reliqui omnes præfatæ Lingvæ ac Literaturæ Magistri, pro re nata etiam ad altiores Cathedras et altiora Stipendia suo tempore gradum facturi, tanquam Seminarium Professorum Gymnasialium considerentur, die 10ª Martii advenisse, at sequenti mox die in Oratiorio Gymnasii universæ Juventuti præsentatum, suoque modo per me, præsentibus Dominis Professoribus ad Stationem hanc introductum, eleganter accommodata oratione respondisse, atque ita communi cum jubilo et applausu exceptum fuisse.

SZEGED

Ad 2) et 3) Multiplex in Juvene 22 annorum eruditio, ingens, magno talento respondens, industria, continua Librorum lectio, præter latinam octo lingvarum Hungaricae, Germanicæ, Gallicæ, Italicæ, Slavicæ perfecta, Anglicæ vero Graecæ ac Hebraicæ supra mediocritatem notitia, moderatio, affabilitas, mansvetudo et excellens eloquentia merebantur utique, ut toto Professoralis officii sui, plena cum statisfactione gesti, tempore ab omnibus jure meritoque suspiceretur ; Amititiam tamen suam et cultum paucis attribuit, inter quos præter me Gymnasii Directorem suosque Collegas, Spectabilis Dominus Ludovicus Almásy de Filitz, J. Comitatus Scepus. Vice-Notarius, cultioris ingenii Vir et magnus Orator ; Perillustris porro Dominus olim Ignatius Aichner de Bosbach Liberæ Regiæque Civitatis hujus Consul, ob lingvæ Italicæ commercium ; denique Spectabilis Domina Elisabetha Bosznyák, Ludovici olim Glatzinger Cæsareo-Regii, pensione donati, Locumtenentis Vidua, subinde vero Caroli condam Tőke de Csepánfalva, Cæsareo-Regii Capitanei, Consors et Scientiarum cultrix, præcipue censendi sunt. In eo amicis et cultoribus suis nunquam satis dolendus, quod cum suo Leutschoviam adventu in tale hospitium impegerit, in quo mensibus quatuor vixdum elapsis circumventus, ac pollicitis dives, ut barbara Francisco-Wagneriana (Edit. Tyrnaviæ 1750) phrasi utar, *vulnus a tergo accepit,* in lethale transiturum. Nondum enim ab accepto ejusmodi vulnere medius annus abiverat, quum habitationem et convictum insolentis ac imperiosi hospitis mutare coactus, diuturnam sibi paulo post febrim acutam concivisset ; ex qua ægre admodum servare potuit, Cathedra ejusdem Hungarica per Dominum Volfgangum Kiss, Grammaticarum Classium Professorem, ultra menses quatuor suppleri debente.

Domino interim Joanne Pracháry, II. Gramatices Classis Professore, 10ma Junii 1793 in primarium Liberae Regiæque Civitatis Judicem electo, ac resignatione Cathedræ suæ per J. Superiorem Regiam Cassoviensem Studiorum Directionem honorifice acceptata, eidem Reverendum olim Patrem Hubertum Dluholutzky Conventualem ex Ordine Minorum S. Francisci Religiosum, emeritum scilicet Humaniorum Scholarum Professorem, officiose requisitum, provisorie surrogavi. Quia vero Gabrieli Dayka optime constiterit, Cathedræ supplendæ munus Professorem Hungaricum respicere, idem sibi convaluisse visus, 15ta Julii tam respectu suæ continuandæ, quam alterius Cathedræ supplendae semet apud me insinuaverat. Quum autem ex debilitate sermonis, titubante incessu, et exhausta corporis ac formae constitutione convictus fuerim, eundem necdum ita comparatum esse, ut vel propriam conscendere, tanto minus alienam supplere Cathedram potuisset, collaudato convalescentis zelo, ad capescendam ulteriorem adhuc octiduanam quietem relegavi. Octiduo nondum elabente, iterum se stiterat ; literario igitur consessu, num ad utramque Cathedram citra novum valetudinis periculum tute admitti possit, 26ta Julii celebrato, vota

omnium eo reciderunt: Praelaudatae Cassoviensi Regiae Studiorum Directioni repraesentandum esse, Dominum Gabrielem Dajka *(így)* neque actu ita sibi restitutum haberi, ut tam Gramaticis quam Hungaricis Praelectionibus sufficere valeat, eo res recidit, ut idem suam quidem Hungaricam continuare coeperit, Gramaticam vero Cathedram, anno scholastico alioquin ad finem vergente, praefatus P. Dluholutzky erga Remunerationem, subinde altius impetratam, suppleverit.

In Concursu porro, erga benigno-gratiosum Excelsi Consilii Regii sub 5ta Julii 1793 et N° 14642 Intimatum, ratione hujatis Gramaticarum Classium Cathedræ per I. Cassoviensem Regiam Superiorum Studiorum Directionem sub 16ta ejusdem pro 11a 7bris circulariter divulgato, memoratus Gabriel Dajka *(így)* me, velut Locali Directore, præsente, eminenter substitit, ut adeo sua Majestas Sacrma, Excelso Consilio Regio sub 29. 8bris Nro 25696 benigno-gratiose intimante, prædictam I. Gramatices Classis Cathedram eidem clementissime contulerit.

Ad 4) In Concursu pro vacante Ungvárini II. Humanitatis Cathedra, per Excelsum Consilium Regium sub 12. Junii 1795 Nro 11889 benigno-gratiose ordinato, ac per J. Cassoviensem Regiam Superiorum Studiorum Directionem pro 19a 7bris a. e. circulariter divulgato, Gabriel Dajka *(így)* palmam concurrentibus denuo præripuit, atque ita hinc 13. 9bris 1795 ad II. Humanitatem Ungvárini docendam communi desiderio sui relicto, transivit.

Ad 5) Comicis, ex Italia oriundis, Leutschoviæ aliquo tempore commorantibus, Gabriel Dajka certum Epigramma Italico idiomate tanta cum approbatione confecit, ut pro nativo Italo et insigni Poeta haberetur. Ita etiam occasione quadam Dominis Volfgango Kiss, Gramaticarum, et Mathiæ Hirholtzer, Elementario Classium Professoribus, distinctam Hungaricorum versuum, sibi dictandorum, materiam assignantibus, priori quidem hexametros, huic vero elegiacos versus Hungaricos in suo Cubili obambulando tanta cum facilitate uno eodemque tempore dictabat, ut vix suffecerint scribere.

Ad 6) Accludo Dajkaianos, in Coronationem modernæ Cæsaræ, ac Caesareo-Regiae Majestatis Francisci II; nec non in mortem meae olim consortis editos hujatibus typis versus; eo insuper adjecto, denatum Gabrielem Dajka, plura ejusmodi poematia conscripsisse, ac noto cuidam suo Pestinum fine impressionis transposita nec recepisse, neque divulgata vidisse.

Ad 7) Nullam Versuum: *Gyújts fáklyákat Hymen* etc. Leutschoviæ notitiam, prout neque illius *Klára* inire potui.

Ad 8) Poemation meum Latinum *Salve magnanimae Soboles Augusta Theresae* etc. per Gabrielem Dajka, ut observo, in Hungaricum verti coeptum: *Idvez légy méltó Phoenixe Theresa porának* etc. num ad umbilicum deduxerit, ignoro.

Ad 9) Matricula copulatorum Parochialis Ecclesiae Liberae Regiaeque Civitatis Leutschoviensis ad S. Jacobum Majorem testa-

tur : Gabrielem Dajka de Ujhely cum Susanna Reich anno 1792 die 12. Augusti, testibus Ignatio Halbsch et Martino Szimak, hujatibus Civibus ab Adm. Reverendo Domino Loci Parocho Volfgango Kren copulatum fuisse. Susanna haec erat filia Joannis olim Reich, hujatis Civis et pupillaris Cassae Inspectoris.

Ad 10) Duas habuit proles femellas, primis vitae suae mensibus mortuas.

Ad 11) Vidua Gabriele Dajkaiana Ungvarino Leutschoviam redux, levato semel pro semper ex benigna Resolutione Regia, per Excelsum Consilium sub 14. Febr. 1797 Nro 2884 intimata, annui maritalis Salarii florenorum 450 Grationali, postquam duobus fere annis ad secunda vota nusquam expeteretur, se Pestinum inter Comicos recepisse, hinc vero Posonium pro Gubernatrice divitis cujusdam Judaei filiarum transivisse fidedigne refertur.

Ad 12) Gabriel Dajka collectiones meas, de Rebus Hunnorum Asiatico-Europaeorum conscriptas, diligenter volvebat, et nonnulla sibi, excerpta faciebat. Notabiliora Operis hujus objecta in Supplemento Analectorum Terrae Scepusiensis anno 1802 hujatibus typis edito, ac diserte in ejusdem Notis sparsim continentur.

Ad 13) Gabriel Dajka, Hungaricus adhuc Professor, Vocabularium, in consequentiam praescriptae *Institutionum Lingvae Hungaricae adumbrationis,* ac diserte pagina 20a contenta inviationis, mihi die 20a Augusti 1793 substraverat, quod medio J. Districtualis Regiae Superioris Studiorum Directionis Excelso Consilio Regio repraesentatum est. Materiam quoque Grammaticae Hungaricae in usum Discipulorum suorum synoptice conscriptam et ordine, ut videtur, sat systematico deductam, quam nempe Dominus Professor Michael Fekete, in Hungarica ejus Cathedra successor, sibi descripserat, ea cum petitione advolvo, ut editionem reliquiarum Poëticarum et Biographiam Gabrielis Dajka, sub Spectabilis Dv̄rae calamo exsistentem, in duobus exemplaribus, uno quidem inter Acta Gymnasii, altero autem in mea Bibliotheca pro perenni Professoris hujus memoria asservandis, gratiose suo tempore largiri non dedignetur. Ceterum ulterioribus gratiis et favoribus jugiter devotus, constanti venerationis cultu persisto.

Spectabilis ac Perillustris Dv̄rae.

Leutschoviae 28. 7bris

1805.

Servus humillimus

Joannes Bárdosy,

ICottum Scep. ac Beregh. Tlae Judriae Assessor et Reg. Leutschov. Gymn. Director. mp.

Ivrét-alak, 2 levél. Kazinczy »*No 5.*« számmal látta el. A *sárga kötet* 31—34. lapja.

(Kazinczy a maga számára, Bárdosy e levele alapján, pontról-pontra haladva, a következő jegyzeteket készítette :)

„Bárdosy János Úr' levele.

1. Dayka Gábor a' Helytartó Tanácsnak 1792. Jan. 7d. költ Rendelése által Magy. Nyelv Professorának neveztetik-ki Lőcsére 350 f. fizetés mellett. 10d. Mart. azon eszt. oda ér, és 11dben béköszön.

2 Talentoma, tudománya, szorgalma, deák, magyar, német, franczia, olasz, tót nyelvek tudása, a' görögnek pedig és angolnak 's zsidónak is alkalmas értése, szelídsége, jámborsága, ékesen szollása dícsértetnek. Társasága ki volt. (Major Teokéné Asszonyhoz én ajánlottam volt levélben). A' házi gazdájával baja. Ennek gorombaságai más szállást fogadtatnak vele. E' miatt forró nyavalyába esik. Négy holnapig Kiss Farkas Gramm. Prof. suppleálja.

3. Pracháry János II. Gramm. Prof. 1793. 10. Jun. Város Bírájává választatik. Ennek helyébe Bárdosy Dloholuczky Hubert Minoritát surrogálja. D(ayka) neheztel ezért, mivel ez a' surrogatio a' M. Nyelv' Professorát illette, s' 15. Jul. sürgeti, hogy az néki adattatnék. Betegebb volt mint hogy azt néki megengedni lehetett volna.

Dayka Concursust tartván Bárdosi az I. Gramm. Cathedrára, *eminenter subsistit,* (Bárdosynál: *substitit!)* 's ezt a' tanítói széket 29. 8br. 1793. költ parancs mellett elnyeri.

4. A' Helytartó Tanács 13. Nov. 1795. Daykát II. Human. Prof. küldi Ungvárra.

5. Az olasz színjátszók csudálják olaszúl írt versét. — Kis Farkas és Hirholczer Mátyás pedig álmélkodnak, hogy a' Daykának általok adott materiára *eggyszerre* hexametert és másféle verset olly könnyűséggel dictál a' szobában fel 's alá járván, hogy ezek alig győzték írni.

6. Daykának némelly darab verseit közli, 's mondja, hogy Dayka nyomtatás végett leküldötte Pestre valamelly Ismerőséhez verseinek csomóját ; de azok meg nem jelentek nyomtatásban, és Dayka őket kézírásban sem kapta vissza.

> Ezt a' csomót Virág Benedek, a' Poéta, ajándékban küldötte nekem, midőn nem is álmodtam többé, hogy valaha megkaphassam. Veres kordoványba áll a' nyomtatás alá készített kézírás autographiai gyüjteményemben. *(Jelenleg a Magyar Tud. Akadémia könyvtárában.)* Virág ismérte Daykához vonszó hajlandóságaimat, s' látta a' Versekben, hogy Dayka is szeretett engem, 's úgy ítélte, hogy jobb kezekben nem teheti-le a becses ereklyét.

7. Kinek íratott a' *Gyújts fáklyákat* etc. és ki az a' *Klára,* Lőcsén senki nem tudja.

8. Elvégezte e Dayka a' Bárdosy Poemationjának lefordítását: Salve magnanimæ soboles aug. Theresæ, nem tudja.

9. Matricularis jegyzés a' Dayka lakodalmi napja felől.

10. Daykának két lyánykája kevés holnapokig élt.

11. Az özvegy Ungvárról haza érvén, felvette a' 450 f. grationalist, 's két esztendeig sem kérettetvén férjhez azután, Pestre ment a' Theatralistáknál venni szolgálatot. Onnan Pozsonyba ment eggy gazdag zsidónak gyermekeit nevelni.

12. Bárdosinak gyüjteményeit, de Reb. Hunnorum Asiatico-Europaeorum szorgalommal forgatta, 's excerpálgatta.

13. Magyar Vocabulariumot írt, 's béadta. Az ő M. Nyelvbeli Prof. successora, Prof. Fekete Mihály Úr, az ő Grammaticáját leírta, 's azt velem közli Bárdosy Úr.

14. Kér, hogy két exemplárt a' verseiből 's Biographiájából, ha azok kijövendenek, neki és a' Gymnasiumnak küldjek.« (A sárga kötet 15—16. lapjain.)

III. Fekete Imre Kazinczyhoz.

Spectabilis, Perillustris, ac Generose Domine,
Domine mihi Singulariter Colendissime!

Perlectis aestimatissimis, die 17ª Augusti a. l. ad me dimissis Spectabilis Dv̄rae Literis, cum observaverim ad puncta, intuitu defuncti Gabrielis Dayka Biographiae proposita, me adaequate haud respondere posse; Spect. Dominum Joannem Bárdosy, R. Leutschoviensis Gymnasii Directorem Epistola mea illico adivi, et rogavi, ut, cum illic nostri olim Dayka uberior esse possit notitia, in enucleandis rebus ejusdem socium conatum suum addere velit. Neque denegavit Vir bonus operam suam: ex data enim ad me in Copia die 28ª 7bris Descriptione, eademque, ut Idem innuit, ad Spectabilem quoque Dv̄ram transmissa, Questiones, Professorem quondam Dayka respicientes, usque ad ejus Unghvarinum adventum, exhaustas esse observo. Restat igitur mihi res Daykaianas unice Unghvarinenses continuare, quae ita se habent.

Gabriel Dayka Anno 1795. die 20ª Xbris cum Conjuge sua Susanna Reich, Leutschovia Unghvarinum, valetudine sane, in corpore a natura alioquin gracili, non firma adpulit, et vix capta modica quiete, ne altius assignanda novae Cathedrae annua solutio, vel tantillum retardetur, die 21ª Xbris in munus 2-dae Humanitatis Professoris, Solennitate in hujusmodi Actibus usitata, per me, qua Localem Directorem, publice inductus est. Cum autem et itinere hyberno contractus, et viribus non firmis fuerit, ut magis semet recolligere valeat, Praelectionibus aliquot novum Professorem, ipso etiam illas in schola audiente, sublevavi.

Post peractum dein, cum plena ejus laude, meo autem liquidiori solatio, quod, ut ut junior adhuc, summam tamen, in ipso scholam hanc docendi principio, spem de se praebuerit, primum semestrale examen, tussi pectus urgeri, viribus deficere, corpusculo exhauriri coepit. Licet autem nulli operae per celeberrimos medicos nostros parcitum fuerit, ut aut valetudo infirmi restituatur, aut saltem vis morbi mitigetur; cum nihilominus aegritudo adeo pertinax fuerit, ut omnem operam luserit; et sponte sua, et svasu aliorum, nequid intentatum relinqueretur, 26ª Julii anno 1796. tentandae valetudinis suae recuperandae causa, cum Consorte sua, Cassoviam discessit. Hic, praeter Medicam Curam, accessit illi multiplex etiam a sua Illustritate L. B. Mauritio a Sahlhausen, Literarii Districtus Cassoviensis Superiore Directore Regio, aliisque Collegis, et amicis suis consolatio. Sed pertinacia morbi omnia pervincente, Unghvarinum redux, etsi novis hic iterum curis morti eripi tentatus fuisset, 20ª Octobris 1796. ex Phthisi, placide exspiravit: die altera tali, qualis autumnalibus feriis a Scholasticis fieri potuit, sollennitate, dicta per A. R. D. Joannem Sándrovics Exhortatorem Gymnasii, in Ecclesia, praesente mortui Corpore, eleganti, more suo, funebri

oratione, ac Elegiola mea distributa, in qua plura de eo adjuncta reperiri possunt,[1] in communi Caemeterio, ad Calvariae montem sito, reliquos inter fideles, cum summo illorum, quibus notus fuerat, dolore, tumulatus est.

Memorata funebris Oratio, cum Carminibus, ad Suam Excellentiam Episcopum Munkacsiensem Andream Bacsinszky, item ad me conceptis, quibus, dum aegrotare incepisset, svasu Medici, lenissimum illud Serednyense vinum Cantabat, et petebat, ita disparuerunt aut in scriniis abstrusa sunt, ut inveniri non possint.

Tumulus defuncti, ob majorem ibidem sepultorum copiam, ac terram aggestam, imbribus complanatam jam nunc distingvi haud potest.

Speciales, et plures amicos, ob brevitatem vitae, quam hic vixit, et afflictam valetudinem, sibi comparandi occasione privatus est.

DD. Georgius Kovalik, eo tempore apud nos Iae Humanitatis et Georgius Kritsfalusi Lingvae Hungaricae Professores, familiarius, et frequentius cum eo agebant. Quorum alter et aegrotantem, et dein mortuum supplevit.

Discipulos dilexit omnes, quemadmodum hi quoque vicissim, et ex merito, praeclarum Magistrum suum. Reliquos inter tamen eos, qui se distinxerunt, uti erant V. G. Joannes Valko(v)szky jam nunc in Regia M. Varadinensi Academia Professor; Alexander Lőley, actu J. Comitatus de Ungh Vice-Fiscalis Adnecto hic studiosae Juventutis anni ejusdem Typis expressam Classificationem.[2]

Cum Dayka noster ante Professoratum suum Agriae inter Clerum Juniorem susceptus fuerit; probabile est, Literas suas baptismales eo secum pertulisse, ac ibidem reliquisse.

Fuit Gabriel, dum per valetudinem licuit, constanter solers, industrius, laboris amicus, in officiosis accuratus, imo aeger quoque, quantum infirmitas admiserat, studiis suis occupatus. Fuit explicationis clarae, et ordinatae, quam domi probe recoctam, in Schola sua proposuit. Fuit indole modesta, pacis, ac subordinationis amans, a quibus abduci posse, non videbatur.

Mirum igitur non est, quod his virtutibus in omnium, quibus cum brevi tempore apud nos agebat, animos sese insinuaverit. His addi potest Religio quoque ejus non dubia.

[1] Fekete emez elégiája ma is megvan a *sárga kötet*-ben (közvetlenül Fekete fenti levele után), és pedig egy, a szerző által sajátkezűleg írt példányban *(E. F.* aláírással) s a Magyar Mercurius (1796. XCVIII. szám) példányában, mely alá, miután névtelenül jelent meg, Kazinczy odaírta: »*Emericus Fekete, Director Localis*«.

[2] Az ungvári kir. gymnasiumi ifjuságnak eme Kassán, 1796-ban nyomtatott s két ívrét-levélből álló Classificatioja ma is megvan a *sárga kötet*-ben (a Fekete Elégiája után). Az »In Schola II. Humanitatis« czím után Kazinczy odajegyezte: »*Sub. Gabr. Dayka.*«

Atque his, dum breviter quidem, sed genuine Spectabilis Dv̄rae Amico desiderio satisfecisse me arbritrarer, pretiosis favoribus pleno cum Cultu devotus, persevero Unghvarini. Die 5ta Octobris 1805.

Spectabilis ac Perillustris Dv̄rae

humillimus servus
Emericus Fekete mp.
R. Unghvar. Gymnasii Director.

(Ivrét-alak, 2 levél. Kazinczy az első lapon »*No 6.*« sorszámmal látta el. A kötet 35—38. lapja.)

(Kazinczynak e levél alapján készített jegyzetei :)

»Ungvári Gymnasiumbeli Loc. Dir. Fekete Imre Úr levele.

1. Dayka 1795. 21. Xbr. beköszön mint Prof. II. Humanitatis (Rhetor). Egéssége változó volt, midőn az előtt való nap oda ért.

2. 1796. 26. Jul. feleségestűl eggyütt Kassára mégyen magát gyógyítatni.

3. 1796. 20. Octobr. *ex Phthisi* megholt. 21. eltemettetett a' közöns. temetőben, ad Calvariae montem.

4. Versekben kért szerednyei bort a' Püspöktől. Azok a' versek nem találtatnak.

5. Sírját már többé senki sem ismeri.

6. Barátjai Kovalik György I. Hum. és Kritsfalusi György M.-Nyelv. Professorok voltak.

7. Közönségesen szerettetett tanítványai által. Illyen vala Valkovszky János Váradi Prof., Alex. Löley Ungváron. V. Fiscális.

8. Fekete Úrnak versei a' Dayka halálára 's az ungvári Gymnasiumbeli Ifjak' nevei 1796. (Dayka alatt 30. tanítv. Első Valkovszky).« (A sárga kötet 19. lapján.)

HARSÁNYI ISTVÁN.

HORVÁTH ISTVÁNNAK MINDEN NAPRA SZOLGÁLÓ JEGYZŐKÖNYVE 1805. ESZT.

(Második közlemény.)

II. KÖTETBŐL.

Öszve vagyon itt írva a' nyájasság a' Tudományt illető dolgokkal: de híven megtartatik mégis az igazság után való törekedés, mellyben áll az emberi iparkodásnak majdnem legnemesebb része.

Horváth.

Május.

1. Napa. Nem derekas üdővel ajánlyja magát Május holnapunk. Most, mikor, kiki a' Zöldtérségekre sétálni, óhajtana, iszonyú szélfergetegek gátolják a' kivánságra gyúlt szíveknek vágyaikat. Nyoltzad félórakor magam is, mivel eluntam hon hallgatni a' süvöltő zúgást, Révai Miklós szomszédomhoz fordúltam. Olvasta előttem Méltóságos Mártonfi József Erdélyi Püspöknek levelét, mellyben Barátának jelenti: hogy Észrevételeket készített vala Grammatikájára. Örültön örültünk mind a' ketten ezen Jó hazafiúnak iparkodásain. Vajha igy művelkednének más Püspök

Társai. Régi panasz közöttünk, hogy a' tehetős Egyházi Igazgatók viszsza élnek kezökre által adatott Javaikkal. Tiz órakor végök szakadván oskolai letzkéimnek, Virág Benedekemhöz siettem. Tanatsoltam neki hathatós szavakkal az 1494-iki királyi adó Lajstromának lefordittatását. Gondolóra vette a dolgot. Olvastam előtte kedves Horvath Andoromnak józan gondolatokkal megterhelt levelét is. Bátorított lángosan engemet, hogy viszontag bátorítsam, buzdítsam, ösztönözzem nagyreményű Andoromat. Édes foglalatosság leszen ez szemem előtt ha egy kevés üdőt nyerhetek. Délutáni letzkéim végökkel Markovits János drága Barátommal sétálni föl ballagtunk a' Duna hída mellett lévő sétaló helre.

2. Kilentz órakor Virág Benedeket meglátogattam a' hozzám jövő Ferentzy Jantsimmal. Beszélettünk neki némelly történeteket Nagy Tiszt. Katona István Úrnak megtiltatott könyvéből. Szivesen hallgatta szavainkat mindaddig, még végre fölhevülvén előszedte illy tzimű kézirásban lévő munkátskáját: »A' XVIII századnak Emlékezete Magyar Országban.« — Olvasta és kérdezte róla való részre nem hajló itéletünket. Mi igen beleszerettünk még egészen el nem készült Munkájába, kértük azért: hogy végig kidolgozván tenné általá ösmeretesebbé Rákotzynak szomorú viszontagságait. Reá allott. — Tizenegy órakor szokásunk ellen ebédeltünk. Nálunk evett valam Frantz . . . . nevű kapistranus Barát Frater, ki több esztendőktől fogva Segrestyés a' volt Paulinus Atyáknak templomokban. Szerzetessége előtt Varga legénykedett sokáig, még végre beleszeretvén a' lomha tunyaságba eszéhöz hasonló barát tsuhába öltözött inkább, hogysem a kaptafát mozgatta. Ez mindenképen elhitette Potyondival és a' többi házbeliekkel, hogy a' Budai Kapisztranus Barát Atyáknál saját keze irása őriztetik a' gonosz ördögnek. Sohajton sóhajtotta látni Potyondy Ráfaelünk ezen ördögi jelet: de föllül halladták sohájtásait az enyeim. Esedeztem tehát buzgón előtte, hogy engemet illy ritkaság látástól meg ne gátolna: mert kivántam vala fontosabban megvizsgálni alattomban az Ostobaságnak vak balga, hiú hirdetményét. — Közös kotsira ültünk valamennyien, és a' Fráter társaságában Budára hajtattunk az emlitettem Barátokhoz. . . . . Mihelyt jöttünknek okárúl szót ejteni kezdettünk, azonnal fölugrott közűlök egy jóformán kotyagos, és megmutatta az irást. Ebből állott egyik lapon: »Ich Josef Milossi unterschreibe mich auf Fufzig Jahr.« A papiroskának másik lapán pedig ezen szavak fordúltak elő: »Ich Chatarina Majerin unterschreibe mich auf Fufzig Jahr.« Mosolyogtam alattomban, mikor látám, hogy az ördög Németűl, nem pedig Magyarúl, írt vala még ezelőtt 30 esztendőkkel.

3. Ha jól hallottam Szülőimtől, ma 21 esztendeje világra jöttömnek. Hosszú üdők! behamar elfolyátok ti, és engemet a' tsötsömős gyermekből Ifiúi korba tevétek. Már boldogúl 21 esztendőket megéltem! Soha sem kivántam eddig valamit, hogy azt meg ne nyertem volna: mert soha sem kivántam ollyast, a' millyest meg nem nyerhettem vólna. Illyen leszen-e ezután is természetem? Boldog szelek hordozták eddig életemnek hajóját: mitsodás szélvészek és förgetegek rongálják, ragadják azt további esztendeimben?

Junius.

1. Napán. Oskolámnak végével tíz órakor Kultsár István Urat megkerestem és több Tudós beszélgetéseink után illyetén környűlállással biró pötsétnyomónak levétetett mását adtam kezéhez: »VOIC KA PAGVS 1728.« Szándékom tselekedetem által arra törekedett: hogy megtudván Kultsár Úr Poka Teleki Kondé Józseftől, ha vallyon ezen pötsétnyomó a' Vajkaiaké volna e, azoknak, ha sajátok volna, viszsza ajándékoznám. Vettem én a pötsétnyomót 1 fl. a' mult 1804 Esztendőben, Octóber holnapnak 11dik napán Agárdon Székes Fehérvármegyében az Ürményi uraságnak Vörösmarti János nevű Ispányától, ki azt Édes Atyjától, kinek Házánál Fehérvárott a' földből kiásatott vala, haszonvételre elhozta. Első tekintésre valaki tüstént e' pötsét nyomót 1728-ból valónak mondhatja: de a régiségeknek ösmerője azt 1528-ból valónak lenni is vélheti annélkül, hogy nevetséget okozhasson. Mert 1.) Ha ezen pötsét nyomó valaha Vajka falué volt, a benne elő jövő homályos *o* bötű *á* helett régiebb üdőre teszi 1728-dik esztendőnél. Nehéz elhitetnem, hogy illy későn Vajkát Vojkának hivták volna. 2.) A' pötsét nyomón környűlirásán kivül láttatik egy mezételen leány, kinek jobb kezében kard vagyon, melynek hegyén áll a gutsmás török fő. Már 1728-dik esztendő körűl nem vala többé bajunk török szomszédunkkal: ellemben 1528dikban és előtte sokáig hartzoltanak velünk szomszéd törökeink. Jobban illik tehát erre is pötsét nyomónk 1528-dik esztendőre. 3.) Az 5 Arabiai szám XVI század elején Magyar hazánkban szakasztott úgy irattatott, mind a' 7. (hét) számunk. Legesleg először tanúltam eztet az Egri régi Magyar kézirásokból, mellyeket számomra kedves Vitkovits Miskám 1803-dik esztendőben saját kezeivel Egerben le írt. Igy fordúl ezekben p: o: Urnac Zenth nevebe kezdetic azzonunk Marianak halalarol valo zep predikacio 1725. másutt ismét: Olvastatik eg' igǫn zep pelda mel' igǫn io az zent Jeronimusnak aietatossagāt zolgalnia es kepet az zijzeknek cellaiokba tartania. Ezen darab igyen végződik: »Az kij irta eg' ave Mariat keer 1.726.« másutt ismét: Urnak nevebe kezdetik az dicǫsegǫs Zent Anna azzonnak elete 's. a 't. a' végén: 1726 's'at. Ezen régiségekről, hogy a XVI századból valók, bizonyos igazság. Ugyanis a' beszéd és irásnak moda szakasztott ollyan, millyen lenni szokott a' többi XVI. század elejére tartozó Magyar kéziratokban. Más az: Ezen gyüjtemény, Vitkovitsom bizonyítása szerént fehér kutyabőrben vagyon bekötve, és egyik tábláján a' könynek láthatóképen lehet olvasni a' bekötés esztendejét kinyomva ekképen: MDCXXVII: hogyan írhatták volna tehát azt 1725dikben, a' mit mar 1627 be köttettek birtosi? Azomban efféle leiratásáról 5. számunknak még bizonyosabbra vezérlet engemet azon régi Magyar kézirás, mellyet Winkler Mihál Pétsi kanonok Pesti Fő oskolai könyvtárunknak ajándékozott. Találkozik ebben egy lelen az esztendő szám igyen le írva: 1·7⁰8. Ezen esztendő számnak olvastatásában megnem egyeztek F T. Révai Miklós és Tek. Schwartner Márton Urak. Révai 1408-nak, Schwartner 1478-nak olvasta, és magyarázta. Közökbe jöttem véletlenűl, midőn folyt a' könyvtár épületében a' tudományos

pörlekedés. Én 1508-dik esztendőből valónak lenni mondottam a' kézirást és az Egri régiségekből akartam vitatni állításomat. A 'pár Tudósok föl sem fogták állításomat, és annak okát. Révai a' kézirást szállására kikérte haszonvételre: a' pörben pedig megmaradván mindegyik vélekedése mellett, semmi itélet tétel sem hozattatott. Mártius holnap 12-dikén 1804ben meglátogatván Révai Miklósomat, elővettem olvasás kedvéért az asztalán fekvő kéziratot; Forgattam és olvastam elől 's hátúl a' drága régiséget; és íme! a végén előfordúltak természeti rendök szerint számaink ekképen: 123 ✕ 7. 6. ∧ . 8. 9. ✕ . 11. 12. 13 1 ✕, 17, 16, 1 ∧, 18, 19, 2⁰. 21 22, 23 2 ≺ 27 26 2 ∧ 28 29 3⁰.

3. Hajnalkor bútsút vettünk Pap bátyámmal együtt ágyunkból, és kiadtuk mindfelé az Intézeteket. Nagy készülettel várta az egész helség a Törvényi vizsgálásra (Visitatio canonica) jövő Fehérvári Püspököt Milassin Miklóst, Harmintz többnyire nemes lakosok (nyoltzat kivéve a' többi mind Kálvinista volt) elejibe nyargaltak a' Fehérvári szőlőhegyekig; Kilentz valóságos katonák a' falú határánál őrt állván reája várakoztak; a többi népség rendbe szedve zászlójával a' falu vegén túl kisietett: Minden Uraság tisztek kotsikra ülvén jótova kihajtottak, hogy illendőképen fogadhassák. Nyoltz órakor eljött a' hasas, kövér, és jól meghizott Egyházi Pásztor a' falusi népségnek ahitatos sopánkodásai és fohászkodásai között néhány Papoknak Társaságokban. Legeslegelőször a' gyerkötzéket Batyám által kikérdeztette; azután mise végével bérmált; végre a' Bátyám szobájában a' Templom vagyonainak lajstromokat, és néhány kérdésekre való feleleteket elolvastatott magának. Kevés üdő elfolyása alatt elvégeztetett az egész vizsga: mellyet egy 60 fl drágább ebéd követett. Mihelyt megtelt a' has, azonnal megjelent Tiszt. Onody Sámuel Úr Püspök Úrnak tisztöletére, mert ebéd előtt nem igen örömest látja Püspök ő Excellenciája a' Vendégeket, és Tisztölet tevőket. Nékik beléptekor alattomban mintegy belől nevetkeztek; mások, kiknek kevesebb bódító szelet fúvott koponyájokba Papi állapotok, emberségesen fogadták. — Maga a' Püspök, noha nagy Kálvinista vadász, örömökkel fogadta vala őtet. kiben olly ritka emberiség lakék. Végezetre a' sereg papok Pátkai kanonika visitátiojokat néhány pohár kiürítésekkel nagyobb hitel kedvéért lepötsételték, és azután Zámoly szomszéd helségbe hajtottak hol estvélig vizsgálodásokat véghez akarák vala vinni.

8. Kevés idő mulva levél vételem után Virághoz sétáltam. Nála találtam épen a' bor Istenségnek szorgalmatos Ügyész költőjét (tréfa legyen a' mi tréfa) és született Tsapolóját Vitkovits Miskámat. Olvasta előttünk valami Egri költőnek szüleményeit, mellyeket a' szerző neki nyomtattatni által küldött. Ismét nevettem, mikor látám, hogy Benedek megváltoztatta az irásmódot annélkül hogy más nyelv hibáit megjobbított volna. Minek köll annyira tsupán magára a' külső ruházatra gondosnak lenni ott, hol szennyes, meg romlott, hibás a' belső test? Nyoltzadik század foly, tanítja ezen tapasztalásom, mióta Magyar Iróink szünet nélkül a' dióhéján rágódnak: hogyan léphettek volna belső tökélletességeihöz nyelvünknek? Most is inkább vetekednek az irásmódán, hogy sem a beszédnek és nyelvnek tisztaságán, hibátlanságán. Üdeje volna egy-

szer megokosodnunk. Mihelyest ez megesnék, tüstént egyező lehetne irásunk.

9. Alig kelhettem föl 10 órakor kinzó főfájásom miatt: akkor is nem más hová, hanem egyenesen Révaihoz mentem. Beszélgetéseink után ebédre nála marasztott, minthogy ezen a' napon szentelték föl 1778-dikban áldozó papnak.

13. Nyóltz órakor Misénk volt, kilentzed félórakor pedig Főoskolánk Zászlója alatt az Urnapi processióval városunkban föl 's alá járkáltunk majd 12 óráig. Az idén hatodszor valék jelen ezen ájtatosságon: de soha sem láttam együtt a' processio . . . annyi Ifjuságot jelen lenni mint ma. — Máskor részszerint tsekély számmal jöttek öszve; részszerint pedig mindjárt az első oltárnál hátramaradtak, vagy egészen elmentek az ájtatosságból. Gondolkodtam igazi okáról e' történetnek; nem egyébben ált, minthogy az idén katonák az ájtatosságon sem jelen nem voltak, sem nem lövöldöztek.

15. Tiz orakor Révai Miklóshoz mentem, és, mivel gyönge egészsége miatt 10 orakor hon tanítja hallgatóit, jelen voltam oktatásain. Midőn eltávoztak tanitványai ő irni kezdett, én Ihre János Lappó-szótárát olvassgattam. Nem esett keresésem minden haszon nélkül. Kéza Simon Történetes könyve I. Fejezetében így ir a többi között . . . . hungarice *Kerechet* appellantur, procreare pullos dignoscuntur. Kivántan kivántam vala már jó üdőtől fogva tudnom valami bizonyost ezen Kerechet nevű madarakról, mert mindég tsak abban állapodtam meg, hogy kölletett Kézának valami ollyas okának lennie, mellyért épen ezen madár nemet említette: de fáradságos keresgéléseimmel sem meszsze juthattam mind addig; még végre Ihre könyve előttem tiszta világosságot nem szerzett. Először e' Kerechet szónak értelmét nyelvünk rejtekeiből iparkodtam fejtegetnem; azomban ezen foglalatosságomban tsak a' szürkületig, nem pedig a nap fényig érhettem. Ébben állott egész vizsgálódásom: Mondani szokjuk némelly madarakról p: o: a' Gólyáról, hogy azok kerepülnek, midőn hangaikat halgatjuk, vagy kiirni akarjuk. Igy p: o: elő jő Révainál (Lásd Elegyes verseit III k. VIII Alagya) a' Golyáról:

> Fetske sereg kis agyag fészkét rakogatja tsevegve,
> S' ház fedelét gólyák már kerepelve ülik.

Bizonyos továbbá némelly Állatokról és Madarakról, hogy azokat hangoktól nevezzük: Igy p: o: hogy a' Fetske név a Fetske madárnak saját *Fets* hangából és *ke* kitsinyitő szavunkból eredett, annak elhitetésére nem sok böltselkedés kivántatik. Már e két észrevételeket szem előtt tartván a' Kerepűl szónak tagadhatatlanúl *Ker* az igazi gyökere, valamint *Térd-ep-űl* szavunknak *Térd* a' törzsöke. *Ker* tehát, mely ma zörgés nemét (strepitus) jelent, igazán némely madaraknak természeti hangok. Tegyük a *Ker* szóhoz a másik kitsinyitő Magyar szavat, leszen *Kerels*, valamint kőből követs, gub-ból (hoszszabbítva guba) gubats 's 'a t. Eképen tudjuk a' Kézánál előforduló szónak származását és igazi

értelmét. Ugy: de miképen mondatik, kérdezhetné valaki, a Kerets név Keretset-nek Kéza Simonnál? Szaporán meg felelünk erre, ha szemünket s ezzel együtt eszünket jól kinyitjuk. Kézának ezen sorai: »auesque Legerfalc quae Hungarice Kerechet apellantur« többes számban vagynak, nem lehet tehát a' Kerechet szó egyes számban, hanem többesben. Ha többes számban vagyon, szembetűnő igazság az, hogy itten akár a' Kiadó, akár a régi Iró *c* bötű helett *t* helheztetett, mert *Keretsek* minálunk a többes számbeli első eset, nem pedig Kerechet. Hogy *Kere*chet egyes számban nem lehet semmiképen, az is mutatja nyilván, hogy Magyar nyelvünkben az efféle öszveszerkesztés tudtomra egészen idegen. Azt mondja pedig Kéza érthetőleg, hogy Kerechet valóságos magyar szó. Mi Kitsinyitő szavak után *et* szavat soha sem teszünk Neveinkben. Ki hallott valahol efféle neveket az egyes szám első esetében, követset, gubatsat, fiatsat 's a' t? Hibás ezen szóban bizonyára a' Kiadás: sött nem tsak ez a példa, hanem más százak bizonyítják *c* bötű helett *t* bötünek tételét. Vajha már megszünnének gondatlan Diplomatikusaink a' *c* és *t*; u és n; v és r; bötűket föltserélgetni, 's vigyázatlanságok által uj homályosságot okozni! — Eddig mehettem anya nyelvünk belső természetéből. Nem tudtam még minő Madár lehet a' Kerets madár és minő okból említhette Kéza tsupán a' Kerets madarakat. Mindezekről eléggé tudósítottak Ihre János Lappó szótárának következendő sorai a' 138-dik lapon; »Kerats avis nomen, picus arboreus. Fingunt Lappones hanc avem fuisse Rusticam, quae cum salvatori petenti negasset panem, ablegata est in sylvas, ut sibi cibum ex arborum vermiculis quaereret«. Ezen sorok igen természétesen reá illenek Kéza Simon Kerets-ére. Ugyanis 1. Kéza szavai a' Keretseket egyenesen Lapponiába helheztetik. 2. A' Lappó szótár Ker-ats szinte úgy kitsinyitő szó, mint Kerets. 3. A' Kerats madarat Ihre leirása szerént mi ma Harkálynak hivjuk: erre pedig a' Kerets névnek föllebb előadtam igazi értelme mindenben reá illik. Eleget ker-ep-ől, midőn a fában férgeket keres, a Harkály. (Lasd Lud. Mitterpacher Compendium Historiae Naturalis Budae 1799 pag. 157). — 4. A' Lappóknál most is ösmeretes mesét tudhatták magyaraink, kik az effelékét ma is örömest beszélik gyermekeiknek: tudhatta Kéza Simon is, ki hasonlóképen örömest beszél könyvében efféle történetekről. Könnyű módon említhette tehát Kéza polgár Társainak a' Kerechet madarakat, midőn épen azoknak lakó helekről teve szavakat. Még egyet: Nem a' Kerets madártól vette e által vitetett értelemben mostani értelmét a' Keres ige? Talán, mert itten már bizonyosat mondani nem bátorkodom, Keres (quaero) igénk gyökeres értelmét a' *Ker* szótól nyerte; mivel zireg zörög p: o: fazékaival, ki a' konyha olmárjomába valamit keres szinte ugy, mint a' harkály, mikor a fa héja alatt férgeket keres.

16. Ha valaha Rómába jutván, valamint Potyondink úgy én is megtsókolnám az ottan bizonyos Szentegyházban imádás kedvéért kitetetett Kristus praeputiomát (Papi hitével pötsételte ennek valóságát többizben Potyondy Ráfaelem): nem tudom, mitsoda keresztyényi vak buzgóság forrása tsörögnetne és szakadhatna ki szivemből. — Tiz órakor Virág Benedekhöz mentem. Erős és megtzáfolhatatlan okokat hordottunk

elő egymásnak arról: hogy mindaddig, még Gymnasiumainkban Deák helett Magyar nyelven nem fogják tanulni Ifjaink minden szükséges tudományainkat, addig mindég tudatlan Ifjak fognak küldetni a' Főiskolákra, és száz Ifiak közűl, kikben másképen nagy ész lappang, alig fejtődzik tiz ki hasznára Hazájának. Vajha ezt sok tapasztalás ne bizonyítaná. Beszélgetésünk között igen megtetszett nekem Virág észrevétele, midőn ezeket mondotta: »Hidd el Kedves Ötsém! azért irnak Oskoláinkban annyi *Clamantest;* azért alusznak annyiszor oskola alatt a' gyermekek: mert nem értik, a' Deákúl dömmögő Mestert, vagy nem érzik, ha értik is, a' Deák tzifraságoknak erejöket 's hathatóságokat«.

17. Én valóban ritka belső gyönyörűséget tapasztalok abból: hogy iíjúkoromban két valóságos Remek leányoknak hazasságokat megénekeltem. Megösmeri kiki Pepiről: hogy Ürményi Jozefa valóságos Erköltsös, jó szívű, olvasott és nemes indulatú Leány; Nagy Annának kiválogatott szépségeit díszes erköltsösségeivel öszve kaptsolva érezik azon számtalan férfiak, kik őt láttokban elbámulva tsudálják díszeit.

19. Oskolai letzkéim után kimentem Heinrich József Inasommal azon helre, hol a' Nefelejts bokrokat találtuk a' napokban Markovits barátommal. Három jónagy tserép edényt megtöltöttünk földestöl kiásott Nefelejtsekkel: mellyeknek haza tzepeltetésük is Nefelejts leszen mind enen magam, mind inasom előtt. Izzadtunk hoszszas utunkban és kegyetlenűl meg fáradtunk. Estve sétáltam a' városban föl s alá sokáig. Azon ösmerős leánykáknak, kikkel öszve találkoztam, Nefelejtskéket osztogattam.

20. Haza érkezvén a' Theatromból az ágyomban szokásom szerént olvasgattam, és ma ugyan Pál jegyző munkáját vevém kezembe, midőn már Salustiusomból egy jó darabot keresztül fürkésztem. Olvastomban ma vevém legelőször eszembe, hogy az I., 47. 49. és 50. Fejezetben található *Ecilburgum szó* nem egyébb, hanem a' hibás olvasásnak idomtalan szüleménye a' valóságos *Etilburgum* szó helett. Atylát, történetiróinknak egyes meg egyezések szerént *Etel* vagy *Etil*nek hivták, ezen névhöz járúlt a' nemet *burg* (vár) és leve a' két szóból egy öszve szerkesztett: *Etelburg*, vagy *Etilburg*. A' Kéza Simonnál (III fej) előjövő *Echulburc* szavat *Ethulburg*-nak köll tehát szinte igy irni és *Ethölburg*-nak ki mondani. Thurótzi Jánosnak *Eczelburgja* is (I. K, XVII. fej) Ethelburg-gal vagyon hibásan föl tserélve. — Régi, 's talán szörnyű régi is, ez a hibás olvasás elannyira, hogy már talán üdősebb három, négy századnál. Vajha egyszer behoznák Diplomatikánkba vigyázatért azon tapasztalásomat, melly *u* és *n*; *c* és *t*; *v* és *r* bötüknek számos hibából történt föltseréltetésöket tárgyazza! — Nem mondhatnák akkor tudatlan iróink: quam horrida, aspera et cruda sunt hec Hungarorum nomina! A' tudatlanság fája: Echulburc nem tsuda ha goromba 's vad hangnak tetszik Etölburg vagy Etelburg helett.

21. Délutáni letzkék után Virággal beszélgettem hat óráig szállásán. Igazi Magyar hazafiuhoz illő buzgóság volt szokás szerént tárgya beszédünknek. Többnyire, midőn Ezen Férfiútól eljövök, mind én, mind ő megihletődést érezünk szivünkben. Derekasan tudjuk egymást biztatni,

bátorítani, buzdítani, jobb következendő reménynyel tudományos állapotunkra nézve táplálni.

23. Tizedfélkor Révaihoz mentem, kinél épen nála vala Kultsár István. — Hozzája vitte a' Jutalom kérdésekre adott feleleteket: hogy azokról meg mondaná ítéletét ő is, mint legértelmesebb bíró ezekre nézve. Révai egy néhanyat magánál fogott olvasás és megitélésért. — Vetsernye végével Vitkovits Miskámhoz által ballagdogáltam Budára. Épen menőfélben vala; de kapujában öszve akadtunk. Olvasta előttem egy »Tárkányi Remete« nevű Román munkájának kezdetét, mellyben ő a' józan Nevelésnek módát szándékozik előadni a' Román ruházat alatt. Szerentséltesse folytatásában Virgontz esze, józan gondolkodása, szorgalmatos munkássága!

24. Tíz órakor föl hajtottam vízben hánytató poromat. Tüstént lefeküdtem ezután ágyamba, és olvastam »Napoleon und Pitt« nevű könyvét Orvosunknak üdőtöltésül. Egy óráig haszontalan vártam a' Sz. Leokadia üdnepét; mert a' langyos víz italokra sem esett délelőtt gyomromban változás. Nyoltzad félkor Révai Miklósom szobájába kopogtam. Olvastam előtte kérésére a' Jutalom kérdésekre adatott feleletek körül Gróf Teleki munkáját. Véletlen ott találtam fölnyitni a' könyvet, hol a' ritka szorgalmú és ritka hazafiui szeretettől fényeskedő Méltóság azt beszéli; hogy azok, kik a' Zsidó, Arabs, Chaldeai 's 'at. Napkeleti nyelvekkel egyben hasonlítják nyelvünket, a' Literaturának semmi hasznot sem hajtanak. — Mit állíthatott volna inkább alkalmatossabban Gróf Teleky Lászlónk Révainak fölboszszúlására? Tüstént lemondott az olvasásról és ítéletmondásról: engemet pedig kért, hogy, által adván Kultsár Urnak, a' nála hagyatott feleleteket, menteném őt beteges állapota és sulyos dolgai által. — Kár, hogy Révaink az ellenkező vélekedéseket ritkán olvashatja békés tsenddel és meg nem ihletődés nélkül!

25. Délben hozzám jöve Turtsányi. Kért engemet, hogy koholnék valahogyan egy Sz. János képe alá bemetszeni való Magyar kötött beszédü aláirást; mert az édes anyja Irigyeinek megszégyenitésökre Nepomoki Sz. Jánosnak oszlopot szándékozik emeltetni valamellyik joszágán Nitra vármegyében. Én közönségesen ilyen költeményekbe nem örömest, vagy épen nem avatkozom a' Papokra hagynám ezen elméjökhöz illő tárgyat: azomban barátom kérésének engedni kész voltam annál inkább mennél örömestebb olvasnék fölső Tótosodott Vármegyéinknek minden helységeikben Magyar aláirásokat. Elmenetele után barátomnak tüstént bele kaptam a' reám bizott munkába és hevenyébe háromféle alairást is véstem.

26. Egész nap olvasgattam Révai Grammatikájának harmadik részét. Sok tanúlásra mélto dolog hever e maga nemében legeslegjobb munkának minden levelén. Alkotmányáról közönségesen közmondásommá vált: hogy azt a pokol kapuja, sött mag a' mennyország kapuja sem ronthatja el. Azomban nem állítom ezt az alkotmány némelly részeinek magyarázataikról: mert a valóságos magyarázatoknak föltaláltatásokra még több század segéde is fog talán megkivántatni. Hogy mind valóságos, értelmes magyar szavatskák azon rövid szótagok, mellyek a' származtatásban

gyökér magyar szavainkhoz járulnak: az bizony minden üdőben tagadhatatlan igazság leszen ollyan Magyar fő előtt, ki nem fél a gondolkodástól: ellenben, hogy p: o: a' *tsik-or-og*, vagy *tsav-ar-og* szóban mit jelentsenek igazán az *or*, meg *og* szótagok, azon bizonyára tovább is kell fejünket törnünk, több Hazafiaknak köll dolgozniok. Sok szótagotskáknak ugyan Révai maga is föl fürkészte már igazi értelmöket, és jelentésöket: de sokakéban tsak a' lehetőségig, némellyekében pedig tsak a' tsupa vélekedésig jutott. Lehetetlen egy embernek magának egész nyelvet újra mintegy teremteni: elég vala Révaitól az is, hogy ő jeget törvén velünk megösmertette nyelvünknek titkait, rejtekeit, kintses tulajdonságait, hogy megtanított okokon pedig itéletem szerént tzáfolhatatlan okokon épült böltselkedése bennünket nyelvünk tsodálatos alkotmányának (systema) ösmeretére. Valójában második építője marad örökké nyelvünknek Révai Miklósunk, kiről mi méltán bámulva s egyszersmind örűlve danolhatjuk:

Nyelvünk díszességét,
Tsudás ekességét
Sűrű homály rejtette;
Mihelest törvényét,
Titkos szövevényét
Népünk elfelejtette.

Századok fordultak,
Hasztalan koldúltak,
Napfényt sohájtásaink,
Révait nyertenek,
Ihol! tzélt értenek
Ezer óhajtásaink!

27. Tsötörtök lévén, mihelyest 11 orakor kijöttem a' Gazdálkodást tárgyazó letzkéből, Markovits János Barátom unszolásaira kivitettük magunkat a' Budai Sauvinkelbe (tisztában auwinkel) hogy a' drága természet szemlélésében gyönyörködtethessük fáradt érzékenységeinket, mellyeket iszonyúan gyötrenek az erőt majd nem föllül halladó kötelességek. Kiérvén azonnal ebédeltünk, azután pedig mind a' ketten nevünket, és szeretőnknek nevét égdörgés és villámlások között bemetszettük egy nem igen üdős fába, hogy holtunk után is maga a természet együdeig fön tartsa emlékezetét szeretetünknek. Föllül a fába szerettem Markovits Jánosom, alúl pedig én metszettem be bötüimet. Ihol! mind a' kettőnk munkájának képe:

E.T. TERÉZ
T.M HORVÁT. I.

Sok szúnyog tsipéseket szenvedtünk bötüzésünk alatt, de mind jó szívvel türette velünk a' kellemetes emlékezet.

28. Egy órakor utnak indultak Vál felé két kotsival Urfiaim, Potyondi Rafael, Schmid György, Földmérés tanitója, Stipsits Aloysius Emanuel a' Régiségek Tanitójok és Jankovits Antal Urfi oskolatársom. — Követtem őket én a harmadik kotsin ötödfélkor Schedius Lajos Aesthetika, Szüts István Böltselkedés Tanitója és Ifiu Schedius Károly társaságában. Három esztendőtől fogva minden esztendőben Péter és Pál napjára kivittük eprézni a' Tanítókat, kik magoknak üdőt vehettek. — Méltó lett volna nyomtatásra az a' tudományokat illető beszélgetés, melly közöttünk

folyt vala az egész út alatt. A nemzeti nyelv, a' Böltselkedés, az Aesthetika, a' Történetek, a' szabad meg józan gondolkodás hányszor szóban forogtak! Schedius kijelentette; hogy mihelest Szerdahelyi György meg halálozik, azonnal Magyarúl kiadja az Aesthetikát. Szüts, ha a' könyv rostalóktól nem kellene tartania Magyar Psychologia Empyricát szeretne készíteni 's a' t. — Nyoltz óra után Válba értünk, kezet tsókoltunk, azután tüstént vatsoráltunk. — Vatsora után Schediust hatalmasan bíztattam egy magyar tudós ujság elkezdetére arra a' módra, a' millyenre készülnek Az Annalen von Oesterreichischen Literatur und Kunst nevű tudós levelek. — Ajánlottam magam, Ferentzy, Vitkovits és többeknek segédöket. Igérte a' sikeresitést: bár beteljesítené.

30. Mind ebéd, mind vatsora alatt folyvást Magyar nyelvet tárgyazó kérdések tétettek vala föl Magyar szüvű Kegyes aszszonyunktól, ki nyelvünkhöz viseltető nemes indulatára nézve méltán minden egyébb fő Aszszonyok fölött megnyerheti a' ditsőség koszorúját. Ő Gyermekeit is többnyire ezen tekéntetre nézve úgy nevelte; hogy épen nem tarthatunk felőlök ollyast, a' mi gyakran meg esik, hogy valaha szégyenlék beszéleni hazai nyelvöket.

III. KÖTETBŐL.

Akármeddig élünk, semmit sem élünk, ha kiváltképen a' Haza számára nem élünk. Horváth

Augustus.

1 Napa. Kilentz órakor Eggenberger könyvárosi boltában valék, hol sokáig beszélgettem Bene Ferentz orvosi karbeli Tanitóval. Nagy bötsben tartom ezen korára nézve még Ifiu, tudományát szemlélve pedig Öregekkel vetekedő, Polgárnak szorgalmát. Édesen folytak el azon nagy számú órák, mellyeket tavali 1804 esztendőben Politia Medica és Medicina Forensisból adatott letzkéinek áldoztam. Kisugárlott tanitása módából naponként saját tökéletességére törekedő igyekezete: de naponként bimboztanak elmei tehetségeinkben is nemes igyekezetének teremtményes növényi. Mindég figyelem alatt tartotta érzékenységünket, tudta elménknek tudomány után vágyódó kivánságait böltsen kielégíteni. A' himlő oltás körül való fáradozásai késő Utóinknál tisztöletben tartatják emlékezetét: a' veszedelemből kiszabadúltak pedig édes érzések között áldani fogják Orvosoknak emberiségét. Örök ditséretére szolgál az is, hogy maga jó szántából a' Látszatos halálról tavai Magyar letzkéket adnia kezdett, midőn előbb a következendő írás által nyilván meghívta embertársait: »Jövő Vasárnap 10dik Juniusba az Orvosi oktatásoknak rendelt épületben elfognak kezdődni a' közönséges tanítások a' hirtelen halál ellen való segítségről, és a' látzatos halottaknak feltámasztásokról, és folytattatni fognak minden Vasárnap reggel hét órakor. Ezen tanításra megjelenhet, kiki az említett veszedelmekben forgó ember társának segedelmet nyújtani óhajt. Ex concessu Facultatis die 3io Junii celebrato

1804. Decanus. m. p. et Facultas Medica R. Sc, Universitatis Ung.« — Számos Ifiuság és sok jeles külömbféle rendű férfiu jelent meg oktatásaira. — Mindenkor fontosan, velősen, érzékenyen, világosan rajzolta előnkbe magát először a' látszatos nagy hertelen halált, azután pedig annak igazi okát, és végre az ellene való segítséget. Szavait, hogy annál inkább behatnának jó mélyen elménkbe Próbatételekkel érezhetőbbekké tette. Szóval: nagy iparkodását, szorgalmatosságát, tudományait még ellenségei sem tagadhatják meg tőle. Mit nem várhat még üdővel illyetén okos és dolgos tagaitól az emberiség, a' tudományi kar, és a mit legelőször köll vala említenem: a' Magyar Haza? — Délben hon nem ebédeltek Úrfiaim Potyondival: én gróf Battyányi István Urfinak azon kegyességét, mellyből hivatalos vendégévé akara tenni, meg köszönvén szokott asztalomnál végezém ebédemet. — Nem lehet dolgos embernek félnapot evésre szentelni: tanátsosabb tehát kerűlni vélekedésem és szokásom szerént a' vesztegetésre ingerlő alkalmatosságot.

Ötödfélkor bekopogott szoba Ajtomon ma már másodszor Atzél József Urfi. Hivott ismét az ugyneveztetett Város Erdejébe. Engedtem jó szivű kérésének és elmenvén hozzájok Ferentzy János barátommal, mint Nevelőjökkel, és velök az Atzél Urfiakkal kivitettük saját kotsijokon magunkat az említettem mulató helre. Hajókázásunk volt főmulatságunk, melly alatt kormányos hivatalt viseltem. Midőn jól meg fáradtunk Ferentzy bennünket derekas uzsonával vendégölt.

5. Oskolai letzkém után öszve számoltam a' papiros kontzoknak, mellyeket múlt 1804 Esztendőnek November holnapától kezdve máig beírtam, számokat és 18 kontzoknak, azaz 432 árkusoknak lenni bámulással tapasztaltam. Ennyi sok irás nem tsoda hogy vérhányóvá tette mellemet.

6. Negyed félórakor édes álom ébresztett föl hajnali nyugodalmam után, mivel nagy gyönyörködésemre, azt álmodtam, hogy Kedves Trézsim, meghallván beteges állapotomat, hozzám lejött volna Győrből látogatáskípen. Örömök, tsókok, ölelgetések között fogadtam a' kegyes leányt: de nem soká tarthatott vele beszélgetésem álmom félbeszakadása miatt.

September.

1. Napától fogva egész september nyoltzadikáig szünet nélkül pöreinben dolgoztam, hogy értvén már magam ezeket is velősen forgathassam. — Atyám egész leveles tár volt mindenkor ezekre nézve, ö tudta a' leghomályosabb dolgokat legvilágosabban. Méltán nagy tsapás volt erre nézve is váratlan halála, hogy ezen tsapást elmellőzzem nemzetségemről magam szántam reá magamat helette a' kifürkézésre. — Szerentsésen dolgoztam és mivel a' törvényt is értem, máris jóval meszsze elhalladtam szerelmes Atyámat. — A' Királyi Tábla üléseibe mindennap bejártam.

8. A' pompa után Ferentzyvel szálásomra tértem, ki Vitkovitsnak következendő vigasztaló verseit nyujtotta kezembe:

Budáról Pestre

September $\frac{4\text{-dikén}}{1805}$

Székesfehérvári
Horváth István
Baráttyának
Vitkovits Mihály
minden vigasztalást.

Téged nemessé jól nevelő Atyád
Gyászos kimúltán sírni, Egyetlenem!
Szünnyél meg: A' köz sorsnak Ő is
Már lefizette szabott adóját.

2. Jól járt! Nyavalgó Teste bilintseit
'S e' bal világnak meszsze kiáradott
Istentelenségít ezentúl
Nem nyögi lelki le tsüggedéssel.

3. Nem láttya kínnal: melly bajok üldözik
Kis életünket; mint tör az ember az
Emberre; mint árullya bérért
Nemzeti jussait és Hazáját.

4. Boldog, ki Illy sok tsúnya veszély elől
Korán elillant, 's kortsosodásra tért
Élők között nem tűr! — Ha így van
Szívbeli bánatidat felejtsd el.

5. Bár most keservvel látogat 'a kemény
Végzés, ma holnap kész örömöt derít
Rád. Illy vegyes valoztatással
Jár kel az Emberek állapottya.

Fölvidúltam Barátom sorain, mert ha egyebet nem tekintenék is (sokra vethetem pedig figyelmetességemet) már az a' legszelidebb emberiségből származó vigasztaló szándéka Barátomnak melly szívre ható iparkodás előttem! A' kőkeménységű embernek is köll illyen véletlen szívességre éreznie. Sokat vesztettem drága Atyám Kiholtában, sokat bírok még azomban illyetén nemes érzékenységű Barátaimban. Fölséges Barátság! igaz az: hogy birtokosidnál a' keserűséges szomorúság érzetekor is tudsz édes gerjedelmekkel kedveskedni. Tsupán te emelheted föl a' józan Okoskodásra a' letsüggedet elmét, és tűrhetővé teszed a' közönséges inséget. Megszűnöm, ah megszűnöm! ezentúl Drága Miskám! siratni örökre tőlem elvált Atyámat, és midőn kerülgetni fognak a' szívet emésztő bánatok, ezen érzékeny Dalod leszen erős vértem és paizsom a' reám ütni akaró keserűség ellen.

9. Délelőtt sokáig Révaival beszélgettem. Ettől Eggenberger könyves boltába jutván megvettem 2 fl. Práynak Epistolae Procerum Hungariae nevű könyvét. In 4to nyomtatta ki ekönyvet Revitzky József Úr a' Politziának Rendes Tanítója, és a' Kiralyi Táblának szám fölött való taga, azon alkalmatossággal, midőn fia Revitzky Ádám a' Bétsi Theresianumban (Pesten a' Filosofia I. esztendejében oskola társam vala $\frac{1799}{1800}$ esztendőben) az egész Törvényből Ferentz Tsászár oltalma alatt nyilván vetekedett. A' Tsászárhoz szóló ajánló levél, mellynek vége előttem igen utálatos Schedius tollából származott. Jó munka maga a' könyv, vagynak benne Verbőczyről némelly ujságok; vagynak igen sok eddig nem tudatott, de hiteles dolgok. — Tsak az kár, hogy a' kiadó fösvénysége a' Bétsi elosztogatásból megmaradott egynéhány nyomtatványokból az egész költséget ki akarná nyerni. — Mindezek után Virág-

hoz és Révaihoz mentünk. Ferentzy tőlök elbúcsúzott. Délután midőn Ferentzy hozzám eljött, nem sokára Vitkovits is meglátogatott. Megvendégöltem őket egy szörnyű nagy Tsányi Görög Dinnyével. Ettől-e, vagy mi mástól nem tudom, olly jó nevetséges kedvünk duzzant, hogy alig tudtuk vala már abba hagyni a' sok tréfás nevetést. Peretsenyi Nagy László és Tertina Mihály Tudós urak szolgaltottak vala okot ezen szerfölött való kedvünkre. Igérte tudni illik Ferentzy, hogy mihelest a' Váradi és Aradi tájokra eljut, azonnal véghöz viszi, hogy Vitkovits Peretsenyitől Lantótagot (?) nyerjen, Tertina közbenjárása által pedig Jénai, Göttingai, Római, Berlini, Prágai, Manheimi, Bonóniai 's a' t. Tudos Társaságoknak levelező Tagokká fölvétessék. Miskánk erősen szabodott, és köszönte igen igen kegyes és nyájas gondosságát Ferentzynek. Sokat nevettünk. Estve vatsora után ismét megjelent nálam Ferentzy. Adtam Néhány Okaimból gondviselése alá 12 nyomtatványokat, hogy azokat utában kiosztogatná ajándékúl. Barátságos tsókok közt hagyott el holnap Borosjenő felé (Aczél uraság jószága Arad Vármegyében) elinduló szivemfele, kinek én minden szerentsét kívánok utazásában.

14. Este felé sokáig beszélgettem Révaival. Napközben megvettem az ötsém számára Scheller, Bröder, Venk és Schmitson Deák Grammatikáját.

15. Mind délelőtt, mind délután Révaival nagy tanátskozásokat tartottunk a' Tiszta Magyarság szerzője Verseghy Úr felől. Mi fog következni, utóbb mutatja meg az üdő.

16—17—18. Mindég némely Gátsi posztó fabrikához tartozó irásokat fordítottam Németből Magyarra Schwartner és Schedius Uraknak kérésökre. Azomban mindennap sétáltam ebéd után Virággal; Meglátogattam mindennap Révait és Eggenberger könyves boltát.

22. Egész nap írtam és olvastam, kivévén azon egynéhány Délutáni órát, mellyet Virágnál költöttem. Ma érkezett Pestre Ürményi Ferentz Urfi Gallitziából. Estve bálba flangéroztam.

24. Ma reggel még ágyomban fektemben eme rövid de igen nagy háborodást okozó levelét vevém szomorúsággal küszködő kedves Édes Anyámnak:

Kedves Fiam!

A' Józsi fiamnak ezen Attestátumát a' Pető Urnak, mivel kívánta, add által kezéhöz. Ha pedig megszabadulsz Pestről, mentűl előbb lehet, látogass meg, hanem NB: Székesfehérvárott, és nem Pátkán; mert nagy szükségem vagyon reád. Egyéb eránt mindnyájan egészségesek vagyunk az Isten kegyességéből, tsakhogy nagy Keserűségben szenvedünk. Élj boldogúl addig is, még lát

Székesfehervarott
20 Sept. 1805 Édes Anyád Tompos Anna.

25. Reggel nyoltz órakor Nagyságos Pető Jakab királyi Tanátsoshoz siettem Horváth József szerettem ötsémnek Testimonium Scholastikumával, hogy neki megmutatván, és tőle, ki legnagyobb tehetségű a dologban, bölts tanátsot kérvén a' királyi Zsold megnyerésért ötsém számára esedezhetném e' napokban a Királyi Heltartó Tanáts előtt. Meg-

igérte hatalmas közbenjárását, és meghagyta, hogy esedező írást tennék föl.

27. Ma jókor föltettem a' királyi Zsold megnyerésért esedező irást Ötsém számára és nyoltz óra után Pető Urral közöltem. Jónak találta.

27. Innend Kultsár István úrhoz siettem, ki kért vala engemet, hogy ajanló levél által sürgetném Kerekes Jozefa Ezeredesnét, és esedezném magam is vele együtt a' jó szivű Aszszonyságnál, hogy Mihályi Ignátz káplár szolgálatot viselő Katona öttsét ajánlása által tetetné be férje által a' valóságos kaplári hivatalba. Megteszem Kultsár kérésére, mihelest ki tanulhatom az Ezredesné hollétét. Beszélette továbbá azt is Kultsár Úr, hogy szándékozik ismét illyen jutalom kérdést föltennie; Vagynak e' a' Magyar nyelvben Nyelvkülönösségek: (dialektusok) Ha vagynak, mellyek azok, és hányan találtatnak. Mit lehet haszonnal mindegyikből kivenni a' Nyelv tsinosítására nézve? — Egyenesen kifejeztem előtte itéletemet, hogy tudniillik ezen kérdésnek is igen tsekély haszna leszen, valamint az előbbenyinek, mellyet a' Magyar nyelv tsinosságának graditsáról föl tett vala a' mult esztendőben. Mind untalan sürgettem én ezen jutalom kérdést ditséretre méltó iparkodással föltevő urat, hogy tegyen efféle kérdést föl megoldozásúl: Mitsoda Kezdete és Eredete volt Magyar nyelvünknek; Millyen viszontagságokon ment által mind belső természetére, mind pedig az Ország dolgainak folytatatásokra nézve eredetétől kezdve egészen a' mostani üdőig? Az ollyan nem kevés ditsőségére szolgálna Hazájának, a' ki ezen föltételre illendően, fontosan és velősen meg felelne. Nyelvünk viszontagságai között, mellyeket a' régi történet iróknak Magyar szavaikból, az ők levelekből, és a' fön maradott néhány Magyar irásokból köllene megbizonyítani, nem fordúlna e' szükségképen elő a' Dialektusokról való gyönyörű kérdés is? Soha sem lehet böltsen, meg fogja utóbb a' tapasztalás mutatni, értekezni a nyelv beli különösségekről, ha tudva nints maga a' nyelvnek mindenféle története: Mert a' nyelvbeli különösségnek tudománya nem egyébb a' nyelv történetéről való kérdésnek némelly ágozatánál. Itélje meg akárki szabad lélekkel okoskodásom modát: látni fogja világosan hogy nem puszta képzelődésen épitett. De másképen is több haszon hárúlna Literaturánkra az utóbbi, hogy sem az előbbi kérdésből. Lássa Kultsár Ur mit akar inkább föltenni; Én hizelkedést nem kedvelő emberhez képest elejébe terjesztettem véleményemet. Dél intett haza a' példás Hazafiutól.

28. Öt órakor levelet irtam Sexárdra Horváth János Atyámfiához, mellyben tudtára adtam, hogy, ma ki indúlván Pestről, nem sok üdő múlva haza érkezem, és ha Fehérvárrá föl jövend, el megyek vele Győrre, a' nálam heverő királyi parantsolattal, familiám dolgai és levelei miatt.

October.

1. Elég üdőm levén az irásra ide irom ezen három esztendős Magyar Grammatikához tartozó véleményemet: Az *Utánna Magyar Utószóról észrevétel.* — Megtzáfolhatatlan igazság Révai Miklósnak Hazai nyelvünket tárgyazó uj alkotmányában azon mély belátásból

szereztetett állítás, melly Magyar Utószavainkat (postpositiones) eredetökre nézve valóságos Állatos neveknek (Nomina substantiva) lenni tanítja. Mert a' ki tsak egy kevéssé tud gondolkozni, tsekély fáradsága után könnyen észre veszi, hogy a' *Mellettem, helettem, után, végett, előtt* 's a' t Utószavak eme mostanában is szokásban levő állatos nevektől: *Mell* (pectus) *Hel* (locus), *ut* (vestigium), *vég* (finis) *el* (initium) 's a' t. származtak. Együgyüen élt ezekkel a' tisztöletet érdemlő régiség ugyan azon értelemben, mellyet gyökereik birtanak, mint igazi jelentő szavakkal: de üdő jártával, megfeledkezvén eredetökről a' gondatlan Maradék, más mellesleg való értelmeket, nyertenek. — Elannyira terjesztette pedig a' szokás a' későbbi vigyázatlanságot, hogy néha egészen más szavat teremtett az ugyan egy szóból, vagy sohasem hallatott származtatást hozott be a' tanulatlanok közé. Illyen egy pár példát akarok itten rövideden elő adnom olly megjegyzéssel, hogy az egész vélemény azomban nem egyébben, hanem a' föllebb említettem bölts állításon és magán az Irás módának kétségtelen történetein épül és állittatik. Fölvevén tehát talpkövűl e' két féle szükséges igazságokat, azt bátorkodom merészen vitatnom: hogy I.) Az *Utánna* Utószó meg nem külömböztethetik okosan az *Ut* állatos névtől. II.) Hogy az *Utánna* szó heltelenül és hibásan származtatott az *Ut* állatos névtől. Ha mind a két részét föltételemnek velősen megbizonyítom, kétségkivűl elérem azon hasznos tzélomat, melly arra iparkodik, hogy ezen kortsos fajzatot a' szeplőtlen nemzeti nyelvből tova ki üzze és hajtókálja. — Könnyű munkával elhitethetem minden okoknak engedővel föltételemnek előbbijét, mivel ez szó szaporitások nélkűl is elég valóságosan megvilágosíttathatik. — Az egész dolognak mivolta tsupán történetes észrevételtől függ. Ditső Magyar eleink hivebben keresvén a' hazai nyelv édességét, nagyobb részént j. bötű nélkűl ejtették ki a' birtokot jelentő szavakat harmadik személyökben, mivel utálták a' nyelvnek belső természetével parányi barátságban lévő lehelletes bötüket. Igen kevés régi magyarságott olvasott valaha az, ki ezt soha sem tapasztalta. Nem fordúl e' minduntalan már a' legrégiebb levelekben úgy, valamint a' XVI. századi magyar irásokban elő *hida, földe, pataka, váradа, taga, bota, emlékezete, uta, kuta* 's'at. mai j-vel megförtöztetett *hidja, földje, patakja, váradja, tagja, botja, emlékezetje, utja, kutja* lehellettel tetéztetett szavak helett? A' nyelvünkre 's országunk állapotára nézve szerentsétlen XVII század kedvelhette tsak meg az ilyen bárdolatlan hangokat, mellyek utóbb magában a' nyelvben is szörnyű zűrzavart szerzetek. Által értették böltsen régiebb századaink, hogy nem tsak az *utam -ad, -a; utunk-atok, utok*, hanem az *után* utó szó is *ut* állatos névtől eredett szakasztott ugy, mint *háta* harmadik személyi birtokból *on* szónak hozzája jöttével *hátán* (indorso) származott: de bezzeg föl nem érhette ezt aluszékony és tompa eszével a' XVII-ik századból való gondatlan Magyar férfiu. Mi természetes, ha eképen beszélni: *a' predikátzió vegén, a' ló hátán, a' beteg fülén, a' szarándok után* nem eléggé természetes? Mikor a meggörbedett vén Magyar Pór kedves fiát igyen szólította: *Az eke után siess, A' jó ember után művelkedjél, az ország után járj*, nem akart

egyebet mondani gyermekének, mint azt, a' mit, ha Deákúl (Latinúl) tudott volna; imígy ejtett volna ki: in vestigio seu via aratri propera, In vestigio seu via Probi hominis labora, in via Regia incede. Nem derekasan fejezte ki belső gondolatát? In vestigio seu via aratri properare nem annyit teszen e, a' mennyit jelent post aratrum properare 's a' t. Ilyen fölséges környűlírásokkal él mindenütt tsodálkozást 's bámulást okozó drága Nemzeti vagyonunk. Szükséges azomban kérdeznem: hogyan felejthette el a' későbbi mindennapi szokás az *uta* és *után* szónak ugyan egy közös eredetét? A' meg változtatott vad és durva irásmoddal szaporán betsúszott ez a feledékenység. Míg az együgyüebb *után* irásmód mellett szorgalmatosan megmaradtak eleink, és az *utján*, vagy *uttyán* ujjabb hangokat be nem fogadták; addig kiki tudhatta és által érthette, hogy az *uta* (most uttya, vagy utja) szóhoz, melly harmadik személybeli egyes számhoz tartozó birtokot teve, hozzája járult vala az *on* az *an* (Latinúl praepositio *in*) utó szó, és igy lett *uta-an*, öszve forva: *után*. Mihelest azomban Magyar Atyáink fölfogták, az *utja* 's *uttya* irásmódokat és az *uta* irás mód egészen kiavúlt; a vizsgálodó ész, megvetvén többnyire mai szokásként a' régi könyveket meg üdősebb irásokat, ki nem találhatá a' Nyelv történetének ösmérete nélkül az *után* szónak igazi eredét. Mi lett a' tudatlanságnak következése? Nem egyébb, hanem a' két ugyan a Törzsöktől származó kiejtés az egyes Atyafiság helett idegennek tartatott egymásra nézve. Föntmaradott mindazonáltal a' tudatlanabbak nyelvökön a' régi *után* szó is, noha a' Tanultabbak az *után* helett *uttyán* vagy *utján*-nal kezdettek élniök. Zűrzavar erede a' nemzeti nyelvben a' kétféle szokásból üdő jártával, mellyett hogy el hárintanának a' nyelv természetére nézve homályos itélettel biró Magyar irók, megkülömbözteték eredetökre és jelentésökre nézve az ugyan egy szavakat. Az *után* szó *utószóvá* tétetett: az *utján* vagy *uttyán* kortsos kiejtés, melly jobban tetszett otromba fülöknek. Állatos név maradott. Hibás volt kétség kivül a' félre tsapó külömbség tétel, mert eképen az egyik tetemes hiba a' másikat szülte. — De ellenvetésül szolgálhatna mindazok ellen valamiket itten az *Után* szónak szarmaztatásáról enen vélekedésem szerént előadtam, halhatatlan érdemű Tanitómnak Révai Miklósnak tanitása, ki a Magyar Grammatikájának első Darabában a — lapon ezen *Után* szavat az *utó* és *on* vagy *an* szavakból eredetnek lenni beszéli. Örök hálaadás a' Nagy férfiúnak! Én mindazonáltal nem esküdvén Mesterem szavára hanem győző okaira, itten e drága polgárnak itélete után nem gondolkodhatom. — Mást tanít itten az Analogia, mellytől saját Rendszabályai szerént nem tanátsos szaporán elpártolni. Mindenekben megegyez az *után* szó a' *Végén, Hátán, haján, nyakán, fodrán* szavakkal, mellyek a' *vége, háta, haja, nyaka, fodra* szavaktól erednek: miért ne származnék tehát az *után* és az *Uta* birtokos harmadik személytől? Továbbá még az is nyomja Tanítom vélekedését, hogy a' ragaszték alkalmaztatja magánhangzóját a' Gyökérhöz, nem 'a Gyökér a' ragasztékhoz; e' szerént pedig az *utó* és *on* vagy *an* szavakból nem *után*, hanem után kerülne ki. Lássa tehát Révaim, e dologról mikép itéljen: — én nyomai után okoskodom ihol! ottan is, hol

vele egyet nem tartok. Még azt mondhatná valamelly ingerkedő az előbbi ellenvetésen kivűl, hogy az *után* kiejtés egyenlő Analogiát tart talán a *bundán, tsigán, szénán* szavakkal. Ez a' feneketlen mondás sem dönthetné el mindazon által épitésemet. Vagynak, tagadhatatlan dolog az, nyelvünkben magánhangzóra kimenő szavak, mellyek minden személy nélkül magokhoz veszik az *on* vagy *an* kimenetelt, vagynak ollyan szavakis, mellyek részszerént most mind magánhangzóval, majd magánhangzó nélkül is (p: o *méh* vagy *méhe, parázs* vagy *parázsa, pof* vagy *pofa)* végződnek, részszerént pedig mostanában magánhangzón mennek ki, noha hajdan mássalhangzón (és viszontag) végződtek; de mindenképen meg vizsgálván az *után* szavat, az illyenfélékhöz nem számláltathatik. Ugyanis mivel az *Ut* szó nem magánhangzóra végződik, és az *Után* szóban harmadik személy lappang (ez a' régi könyvekben előforduló példákból untig kitetszik) a' *Bunda, széna, tsiga* 's a' t. ollyatán szavakkal egy Analógiát nem tarthat; azt pedig, hogy ma vagy hajdan *Uta* és *Ut* egyenlőképen lettek volna szokásban, senki nem vélheti, ha eszébe juttatja, hogy az *uta* szónak semmi nyomdoka sintsen akár a' régi, akár a Mostani magyarságban. Egy szó mint száz: áll, és nem oknélkűl áll föltételemnek előbbije, mellyet azért is előre köllött vala botsátanom, mivel a következendő rész fólyadéka az előbbenyinek. — Nem lehet kétségbe hozni föltételemnek második részét is, mert az igen világos rendszabásából foly a' józan okosságnak. Egy kiejtés sem heles a' nyelvekben, ha az a' nyelvek természetökkel és a' Logikai egybekaptsolás rendével ellenkezik. Már, ha az után szóban jelen vagyon a harmadik személy, *Utánna* heles származású kifejezés nem lehet. Hol ejti ki kétszer ugyan egy kiejtésben az ugyan egy személyt a' Magyar nyelv? Ilyen példát haszontalan keresünk valami Analogiában. *Után* ennyit teszen Latinul: in via ejus, *Utánna* pedig ennyit: in via ejus ejus; ugy de megegyez e' az ejus ejus a' Magyar nyelv természetével? Irtóztató hiba ez, azomban még enncl is szönyűebb fényeskedik a' többi személyekben. *Utánnad* Latinul igazán azt jelenti: in via ejus tui; *utánnam* in via ejus mei, *utánnunk*, in via ejus nostrum; *utánnatok* in via ejus vestrum; *utánnok* in via ejus erorum; Nintsenek ezek a' Logikai egybenkaptsolás rende ellen? A' ki így beszél, soha sem fejezi ki azt, a' mit kiejteni szándékozik, nem is volna tulajdonképen egyébbnek jele, ha a' szokásnak régisége nem óltalmazná, az efféle beszéd, mint a' megbomlott hiú és álmodozó emberi észnek. Midőn *Utánnunk*-kal élünk, nem akarjuk mondani, *in via ejus nostrum*, hanem *in via nostrum*. Ezt pedig nem fejezi ki *Utánnunk*, hanem *Utunkon*, Miért nem ragaszkodunk inkább az igazi kifejezésekhez? *Uton, utadon, utamon, utokon, utatokon, utunkon* valóságos hibátlan származások, mellyeket maga szerzett a' nyelv, nem pedig a' durva tudatlanság, ezekkel éljünk tehát, mint heles nem amazokkal, mint heltelen származásokkal. Igen kivánja ezt a' nemzeti nyelvnek tisztasága, melly az illyen kortsos álmodozásoktól magára nem kevés szennyet vonhatna. — Ezeknek utókon nem volna egyéb hátra, mint néhány példáknak előszámláltatások, mellyek historica fide is megbizonyitanák, hogy folyvást

szokásban volt az *uta* szó hajdan a' mai *utja* és *uttya* helett. Ha Diplomatikai Jegyzéseim és Excerpta fusiora libris Ungaricis seculi XVI nevű kéziratom velem volnának, a XI századtól fogva a XVII-ig hozhatnék elő bizonyító helyeket. Azomban kiki elhiheti Magyar parolámra is a' dolognak úgy létét. Nem buslakodom tehát azért, hanem tsak azt írom még ide, hogy azt is megmutathatnám hasonlóképen a' XVI: század irókból, a' mit az *után* szóban lappangó 3 személyről mondottam, noha az már önként is következik magyarázatom szerént az *Uta* irásmódából.

2. Estve sötétedéskor elbútsuzván Mészáros Józseftől, és a' többi pap Uraktól, a' Bátyámmal Pátka felé indúltunk. Az uton, valamint egész nap, ugy tetettem magamat, mintha épen semmit sem tudnék az Édes Anyámnak galibáiról: A' Bátyám sem szóllott rólok semmit is. Midőn a' szobába beléptem, megtsókolván 80 esztendőnél üdősebb Öreg Anyám Asszonynak Zádory Klára Horváth Ferentz Nejének kezét, kérdeztem az Édes Anyámnak hol létét. A' Bátyámra keményen reája támadván emlékeztettem Pesten mondott szavaira, mellyekkel, midőn én az Édes Anyámnak jövendő állapotáról gondoskodni akartam, engemet nyugtatott. Ő el beszélette az egész galibás történetet úgy hogy a' hol vétett, magát is bevádolta, kért mindazonáltal, hogy hallgatnám meg előbb az édes Anyám panaszait is, és azután itélnék. Ez vala magamnak is szándéka, mert egyébként utamat az Édes Anyám akarata ellen Pátkafelé nem vettem volna. A vetekedés között eszembe jutván, hogy alig hűlt meg eddig sírjában az Édes Atyám teste, és már is ilyen változások történtek, mint a' kis gyermek ugy sirattam drága Atyámnak halálát, ki még élt, rendbe tudta vala tartani böltsesége által az egész Pátkai Atyafi társaságot. Több óráig tsöpögtek szomorú könyveim.

5. Ide írom az Édes Anyámnak keresztlevelét, melly ma kezembe akadt a' többi mások között:

Infrascriptus testor Mariam Annam Anno 1756 Die 14ª May ex Parentibus Francisco Tomposs et Elisabetta (Csik) ejus conjuge legitimo thoro natam, spondentibus pro ea D. Tobia Kersbaumer et Anna Theresia eius consorte hic per P. Linkiss Piaristam Curatum S. Baptismatis fonte ablutam esse. In cuius rei fidem. Datum Pest 18ª Martÿ 1793.

LS.

Stephanus Tóth mp.
Abbas et Parochus.

6. Ebéd után ismét a levelek körűl fáradoztam. Közöttük találtam az Atyám édes Atyjának Horváth Ferentznek körösztlevelét; ezt tanátsosnak vélem ide beiktatni, hogy ha talán valaha elveszne is az eredeti irás, tudhassák Atyámfiai, hol kereshetik és találhatják ujra fel:

Lecturis salutem in Domino!

Infrascriptus testor vigore psentium providum Franciscum Horváth, alias Beretrics legitime natum fuisse ex parentibus Stephano Beretrics alias Horváth, et legitima consorte Elisabetha Radics, s. Baptismatis lavacroque ablutum in possessione Szilsárkán Anno 1723 die 9ª Aprilis

per Admodum Rev· Dominum Josephum Taksÿ per insulam Rábaköz vice Archidiaconum fuisse. Patrinos vero, seu spirituales parentes praetattacti Francisci Horváth (ut matricula sonat) Praenobilem Fransiscum Nagy et Evam Nagy exstitisse. In cuius fidem has usuali sigillo munitas dedi die 19ª Junÿ Anno 1761.

(LS) Michael Váthy mp.
Parochus Szilsárkány.

7. Elővettem ezen tzimű könyvet: »Énekek könyve szükséges Litániákkal és Imádságokkal. A' Magyar Keresztény Katolika Anyaszentegyház szolgálatjára Székesfehérvári Püspökségben. Pesten Landerernél 1785 in 8⁰. Ezen könyvnek végében ezeket írta be saját kezével drága Édes Atyám születésünkről régi szokás szerént:

Anno Dominÿ
1774 die 4ta

Született N. Horváth János Fiam Székesfehérvárott az Gubanoczy Házánál, Keresztattya Tek. Vintzentzy Úr.

Anno Dominÿ
1778 die 24ta Majÿ

Született N. Horváth Ferentz fiam Székesfehérvárott a' Gulnerné Asszony háza félibe. Keresztattya Tek. Vintzentzy Úr.

Anno Dominÿ 1784 die 3ta Majÿ

Született N. Horváth István fiam Székesfehérvárott a Kersnprant (most Kirovics György bírja a' vármegye utszában) házánál. Keresztattya Holner György bábsütő —

Anno Dominÿ
1790. Die 6ª Octobris.

Született Nemes Horváth Örzsébet Leánykánk Székesfehérvárott a' Kersnprant házánál Keresztattyja Holner György bábsütő.

Anno Dominiy
1791 die 10ª Decenbris.

Született Nemes Horváth József fiam Székes Fehérvárott az Kersnprant Ur házánál. Kereszt Atyja ugyan Holner György Úr bábsütő.

Anno Dominiy 1799 (?) die 30ª Julii

Született N. Horváth Anna Leánykánk a' Naiszer Posztós háza félibe Székes Fehérvárott. Megkereszteltetett die 31ª Julii, mivel Pap azon nap melyen született, nem találtatott. Kereszt atyja Holner György bábsütő, kereszt anyja ennek hütvöse.

Anno Dominiy 1795 die 26ª Martii

Halt meg az Édes Atyám Horváth Ferentz Néhai Istenben boldogult. N. Horvath Istvánnak Radits Örzsébettől való fia. — Ezekhöz szomorúsággal köll hozzájok nekem ragasztanom:

Anno Dominiy 1805 die 20 Augusti

Halt meg Kálózd Fehérvármegyei falúban az Édes Atyám N. Horváth János, néhai Horváth Ferentznek Zádorÿ Klárától való fia; ki eltemettetett Székesfehérvárott die 22ª Augusti hora 6ta pomeridiana az Égett városi temetőben.

8. Délután által vettem az Édes Anyámtól egy ezüst gyürűre metszetett pötsét nyomót, mellyet az Édes Atyám Horváth Ferentz öreg Atyám halála után, mint annak saját jószágát őrizet alá vett örök emlékezetűl. Drága Atyám halála után, ki használta vala a' pötsét nyomót, most én akarom emlékezet okaért gondviselésem alá venni. Ihol tehát a' pötsét, mellyel az öreg Atyám és Édes Atyám élt. (5 darah pötsét következik a sorok után).

9. Reggel Puretitsöt tsak ugyan hon találtam, ki meg irván keresztlevelemet, az Ötsém által haza küldötte. Ihol vagyon, a mint kiadatott!

Lecturis Salutem a Domino!

Vigore praesentium fidem facio, ac testor in Libro Baptisatorum Parochiae Intramoenialis Liberae Regiaeque civitatis Alba Regalensis haec formalia contineri:

Annus et Dies Mensis	Nomen Infantis	Nomina Parentum	Con di tio	Nomina Patrinorum	Baptisans
Anno 1784 Die 3-to Maii	Stepha-nus	Joannes Horváth et Anna (Tompos)	Sar-tor	Georgius Hollner et Elisabetha	R. D, Franciscus Pais

Super cuius modi Baptismo et Inscriptione praesentes propria manu scriptas et subscriptas, ac officii sigillo munitas dedi Litteras Testimoniales Albae Regiae die 9-º Octobris 1805.

(L S) Ignatius Puretits m. p.
Parochus Albensis Intramoenialis.

Tudatlan volt Pais Uram, ki most Etyeki Plébános Fehér vármegyében, midőn az Édes Atyámot Szabó Mesterembernek irta. Ő nem volt soha szabó, hanem Zubbontsa, kit Exomidariusnak hívnak Latánúl, nem Sartornak. Beirhatta volna őtet Paplanosnak is. Azomban még e mellett az Atyám nemesi karakterét sem jegyzette föl, a' mi már iszonyú lustaság volt. Ha fontolóra veszem, hogy az Édes Anyám vezeték nevét kihagyta, akkor már boszonkodnám is Pais Uramra, ha az emberiséget nem tekinteném.

10. Föl kelvén kikérdeztem az Öreg Anyámat az Édes Atyám születése heléről, 's több effélékről. Ezeket hallottam tőle, a' mik följegyezni valók: — Nemes Horváth János Édes Atyám született Aszszonyfán Győrvármegyében Nemes Horváth Ferentztől és Zádorÿ Klárától. Megkereszteltetett Tápon Győrvármegyében valami Vida nevezetű

Plébánustól. Kereszt atyja vala Petrovics János. Nemes Horváth Ferentz elvette nejűl Zádory Klárát és megesküdtek Écsen Győrvármegyében. — Zádory Klára született és megkereszteltetett Pázmándon Győrvármegyében.

13. Millyen édes öröm szálna gyöpös sírhalmomra, ha rólam is, mint ő róla (édes Atyja), saját ellenségeim barátaimmal együtt hirdetve hirdetnék: Dolgos, érzékeny szánakodó, fáradhatatlan és Jótevő ember, igaz ember volt utolsó fogytáig.

14. Majd elfelejtém örök emlékezet okáért följegyzeni, hogy a' Barát Monostorban Fehérvárott jövő November holnapban elkezdik Magyarázni a Philosophiát. Régtől fogva nem dicsekedhetett ilyennel hazám. — Vagyon Pesten egy régibb Thesisem, mely a' Fehérvári Barát Philosophusoknak számokra készült.

Néh. SZÉCHY KÁROLY másolatából.

VÁLYI K. ANDRÁS ÉLETÉHEZ.[1]

I.

Amplissime Magistratus,

Domini singulariter colendissimi.

Insinuata coram superioritate literaria egregii domini Andreae Sikur, scholae nationalis localis professoris resignatione, de dato 4-ae Decembris anni proxime praeteriti ii mihi fuerunt dati ordines, ut stationem hanc taliter vacaturam individuo e statu protestantium deligendo conferam; quo ita altissimae menti regiae commixtionem scholarum in locis per diversae religionis accolas inhabitatis, praecipienti satisfiat. In cuius dispositionis obsequium praenominato domino professore per ampissimum hunc magistratum occasione ultimae restaurationis applicato, egregium dominum *Andream Vályi*, evangelicum helveticae confessionis addictum, in studiis debite versatum et in ipsa docendi methodo clementissime praescripta insigni cum laude approbatum linguarumque praeter patriam, quae ei vernacula est, latinae, germanicae, slavicae, imo gallicae etiam et italicae gnarum, professorem orbatae huius suo institutore classis denominavi.

Quem quidem amplissimo magistratui ceu scholae huius patrono per perillustrem dominum Carolum Dietenhofer, scholae regiae districtus huius normalis directoris ea cum officiosa petitione praesento, ut eum quidem contestatis erga reliquos dominos scholae huius professores gratiis complecti, ipsum vero eiusdem e tam multis aliis pro statione hac concurrentibus individuis delectum et denominationem pro certissimo singularis illius cultus et studii, quo erga eundem amplissimum magistratum et iuventutis localis commodum et feror et ferri debeo, argumento sumere

[1] Lásd a XXI. évf. 336. lapját.

dignetur. Qui expertis favoribus commendatus persisto. Cassoviae die 3-a septembris 1787.

Eiusdem Amplissimi Magistratus servus obligatissimus devinctissimus

Franciscus Kazinczy.

Kívül: 3877. praesentata 3-a Septembris 1787. Ad acta.
Referatum 6-ta Septembris (1)787. Polinszky.

(Eredetije Kassa városa levéltárában az 1787-ik évi 3877. sz. a.)

II.

Inclyte etc. Dolorose ex litteris amplissimi magistratus liberae regiaeque civitatis Cassoviensis percepi ad querelam sub nomine Josephi Igaz et Andreae Hrappan [1] contra me erronee substratam, me ita accusatum fuisse, quasi praefatis opificibus pro praestitis eorum mihi servitiis et tanquam docenti et tanquam visitatori, satisfacere noluissem quum iidem cives Cassovienses pro eorum mihi praestitis servitiis tanquam docenti semper ac generose excontentatos fuisse mei testes erunt. Verum obtento inopinate visitatoris officio, pro quo unquam supplicavi, quum omnibus denominatis, ut ad stationes suas quo ocyus compareant, gratiosissime mandatum erat, vestes de quibus mentio est, partim quum iam in procinctu fuissem, partim autem Miskoltzino curavi. Horum autem excontentatio ex his potissimum causis tamdiu procrastinata est. Utpote

1-mo Promotus ad officium visitatoris suppellectilium meorum partem unam sucessori meo egregio Joanni Aszalai cessi, ut praetium earum et mutuatam summam praefatis civibus deponeret; privatus autem is etiam brevi propter suam confessionem officio, nec locum ubi commoretur, nec quidquam de se mihi notum dedit, imo quod in praesenti apud spectabilem dominum de *Lonyai* privatum agat instructorem, id etiam per alios mihi relatum est. Respectu autem mei

2-do quamvis iam officio visitatorali sumptibus graviter eram oneratus, spe tamen bona fretus plus in negotio scholarum nationalium expendi, quam a proportione meum erat salarium, quod apud suam sacratissimam caesareo-regiam Maiestatem piae ac gloriosissimae memoriae Leopoldum secundum, quum pro moderno officio supplex institissem luculenter edocui. Orbatus autem statim post aliquot menses officio angoribus affectus, mox febri acuta, mox acris torminibus graviter correptus Budae et Pestini occasione comitiorum jacens, novis eram sumptibus oneratus, vix tamen vires recuperavi et jam non obstante eo, quod pro praestito subsidio, inauditum interusurium pendere debebam, pro erectione cathedrae linguae et litteraturae hungaricae et domi et foris nihil intentatum reliqui.

Pestini autem degens.

3-io. Mox editione diversorum opusculorum, mox falsa fide commissariorum, qui libros distrahere debuissent, mox reimpressione salerii

[1] Kassai iparosok, az első gombkötő, a második szabó.

docentis linguae hungaricae, quum jam propter assiduos labores ac nocturnas lucubrationes haemoptia correptus fuissem, opusculorum praeterito tantum anno et nude facto salerii 624 rh(enensum) fl.(orenorum) damnificatus: tamen quum spes exigua haberi potest, praefatum Szalay nunc adhuc solvere posse, his inclyto magistratui academico humillime declaro, praefatos cives vel cum initio mensis sequentis, siquidem erit possibile vel cum fine mensis Aprilis per mercatorem dominum Krausz certo excontentaturos. Qui debito cum venerationis cultu persisto *Pestini* 2-a Januarii 1794. Inclyti magistratus academici humillimus servus *Andreas Vállyi* linguae et litteraturae hungaricae professor ordinarius.

(Eredetije Kassa v. lvt. Másolat.)

KEMÉNY LAJOS.

SZEGEDY GERGELY ÉLETÉHEZ.

I.

Ornatissime ac humanissime vir, amice nobis observandissime. Salutem et nostri commendationem cum honore. Et nostra voluntate dominus *Gregorius Melczer* germanicus noster contionator, simulque rector scholae nostrae *Mathias Chabay* ad humanitatem vestram litteras per exhibitorem praesentium miserunt in causa religionis et studiosi cuiusdam *Gregorii*[1] qui nuper *Viteberga* rediens apud nos aliquot contiones lingua hungarica habuit. Cum autem praefati nostri contionator et rector scholae illum in certis quibusdam articulis dissentire ab augustana confessione et praecipue de coena Domini affirment, iussimus, ut v. h. illius errorem aut sententiam perscribant. Itaque et nos obnixe v. h. rogamus, ut de iis cum reverendo domino N. pastore Bartfensi conferat diligenter ac cum ad eorum scripta respondeat, tum nobis quoque suam sententiam, quamprimum fieri poterit, perscribat. Factura in hoc h. v. opus pium nostraeque reipublicae gratum et utile quam scimus ante omnia in id incumbere, ut et in his partibus vera de Deo vigeat notitia pravis et haereticis opinionibus hominum fanaticorum non admissis. In reliquo optamus, ut divina bonitas H. V. diu salvum et fortunatum conservet. Domino pastori vestro salutem et nostram benevolentiam commendamus. Datum Cassoviae ipso die Laurentii martyris anno 1557.

Judex iuratique cives civitatis
Cassoviensis.

Kivül: Ornatissimo humanissimoque viro domino *Leonarto Slökel* rectori scholae Bartfensis, amico nobis observandissimo. 1557.

(Egykorú fogalmazvány, Cromer Lénárd jegyző kezeírása, Kassa v. lvt. 1875. sz. a.)

[1] Szegedy.

II.

S. D. Cum ea causa, de qua meam et ecclesiae nostrae sententiam scire vultis, ornatissimi viri, tam subito tractari non potuerit, aliquot dierum moram aequo animo feretis. Nos officium nostrum faciemus, caetera sunt in manu Dei, qui, ut Paulus, sunt diabolum alios ex aliis errotes spargere. Quia veritatem homines non diligunt. Interea vestri erit officii non concedere, ut is, quicunque est author rerum novarum, in vestra ecclesia doceat. Atque utinam prius auditus esset privatim, quam publice. Christus vos omnes seruet incolumes. Bartphae XI. Augusti MDLVII.

Vestrarum Dominationum studiosissimus
Leonartus Stöckel.

Kívül: Prudentibus et circumspectis viris, iudici et iuratis inclytae civitatis Cassoviensis, dominis et amicis suis singulari observantia colendis.

Alatta Cromer Lénárd, Kassa város jegyző kezével: Die 13 Augusti coram senatu lectae 1557. Dicit interea, dum de causa scripturus est, ne permittatur docere *Gregorius Zegediensis.*

(Eredetije Kassa város levéltárában 1915/11. sz. a.)

III.

Salutem ac servitiorum suorum commendationem.

Quod tanto temporis intervallo vos, praestantissimi viri, vestrosque populares ac nuntios quamplurinuos detinuerim, in causa est tabellarius quidam ex civitate Dominationum Vestrarum oriundus, poenis ipsis perfidior, quod literas fidei suae per me commissas D. Vestris non praesentaverit. Nunc etiam dominus meus his conditionibus victus est licentiamque concessit Vos accedendi. Dum modo in vero cursu veritatis evangelii patrocinari defendereque contra omnes, Christo adiuvante, hostes evangelii velitis. Deque salario meo mediocriter ad necessitatem provideritis. Quibus de rebus ubi D. vestra deliberaverint et per literas nostri significaverint servire D. vestris non piguit unquam nec pigebit. Bene valete ac nos Jesus conservet ac regat. Ex Debrecen dominica prima adventus anno 1557.

Gregorius Zegedinus.

Kívül: Prudentibus ac circumspectis viris, domino iudici caeterisque senatoribus Cassoviensibus, dominis ac patribus semper observandis.

Alatta más kézzel: Lectae in domo iudicis coram senatu, sed absente Melczero et Joanne Cassay die 8 Decembris 1557. Dicit sibi datum a domino licentiam huc veniendi. Itaque sripta est credentia.

(Eredetije papiroson, Szegedynek zöld viaszba nyomott czímeres pecsétjével, Kassa v. lvt. 1915/2. szám alatt.)

IV.

Salutem et nostri commendationem cum honore. Intelleximus, honorande Domine *Gregori*, litteras tuas, quibus scribis, te impetrasse licentiam a domino tuo ad nos accedendi et quod te non piguit, neque

unquam pigebit nobis servire. Quae tua voluntas ingrata nobis non est. Quare ea freti misimus pro te adducendo praesentium exhibitorem providum Franciscum Zewch, concivem nostrum, et commisimus illi, quod dicat nostra causa coram te. Petimus igitur, ut verbis eiusdem nostri concivis ex parte tuae ventionis velis integram adhibere fidem. Id quod te facturum, confidimus. Optantes, ut te Deus servet et reget suo sancto spiritu, ut tui labores sint ecclesiae salutares. Vale. Datum Cassoviae die 9. Decembris. Anno Domini M. quingentesimo quinquagesimo septimo.

Judex et iurati cives civitatis
Cassoviensis.

(Egykorú fogalmazvány, Cromer Lénárd jegyző kezeírása, Kassa v. lvt. 1873. sz. a.)

KEMÉNY LAJOS.

BAJZA JÓZSEF AKADÉMIAI MUNKÁSSÁGA.

(Első közlemény.)

Bajza József az első nagygyűlésen, 1831. február 16-án választott meg az Akadémia levelező tagjává. A jegyzőkönyv tanúsága szerint (33. p.) még ezen a nagygyűlésen majdnem rendes taggá lett. Döbrentei Gábor ugyanis titoknokká választatván, helyére a philosophiai osztályba rendes tagnak Bajza és Szalay Imre ajánltattak, de kétszeri szavazás után is egyenlő szavazatot (13—13) nyertek, úgy hogy a gyűlés a választást a jövő nagygyűlésre halasztotta. Bajza tényleg a jövő 1832-iki márcziusi (9-én) nagygyűlésén lett az Akadémia rendes tagjává, de nem a philosophiai, hanem a történettudományi alosztályban s mint ilyen működött egészen haláláig.

A jegyzőkönyvek tanúsága szerint szorgalmasan részt vett a munkában s ez indított arra, hogy akadémiai működésére vonatkozó iratait egybegyüjtsem.

Levelező-tagságát az akadémiai munkásság megindulásakor annak köszönhette, hogy a szótári munkálatoknak, a benyujtott kéziratoknak bírálatának, a Tudománytár számára készítendő kivonatok, a pályaművek elbírálásának elvégzésére a rendes tagok száma kevés volt. Segítségül választották a levelezőket, köztük őt is, már eddig is kifejtett nagy munkásságáért és munkabírásáért, a miben az Akadémia nem csalódott. Bajza alább közölt iratai a főtitkári iratok közt maradtak fenn. Számuk eléggé tekintélyes, tartalmuk eléggé fontos. Sok új irodalomtörténeti vagy történeti adatot tartalmaznak s érdekesek a korra, az Akadémiára nézve, Bajzának akadémiai működése pedig lehetőleg hűen tükröződik vissza bennük.

Ezen kéziratai két főcsoportra oszthatók : 1. bírálatokra vagy ismertetésekre ; 2. jelentésekre (megbízott ügyekről, nagyjutalomról,pályaművekről.)

I. Bírálatok vagy ismertetések.

A M. T. Társaság munkássága alapszabályai szerint a megalapításkor : 1. eredeti munkákra ; 2. egy folyóiratnak kiadására és 3. egy magyar szótár készítésére szorítkozott. Ehhez képest a munkásság első körét közhírré tétette, hogy a két magyar haza írói kéziratokat küldhessenek be. Küldöttek is hivatottak, s még inkább a nem hivatottak bőven. E kéziratokat az alapszabályok szerint 2—2 tagnak adták ki bírálatra. Igy kapott Bajza József is legnagyobb részt történeti irányú kéziratokat is bírálatra.

Ezeken kívül a M. T. Társaság tagjainak még a Társaság folyóirata, a Tudománytár számára is kellett dolgozniok, még pedig kezdetben, midőn a kritika a folyóiratból ki volt zárva, a megjelent magyar műveket — ha kisebb értékű volt — czím szerint jelenteni, — ha érdemesebb volt — rövidebb-hosszabb kivonatban ismertetni kellett, később azonban a terv megváltozott s a folyóirat inkább eredeti értekezést közölt, a melyeket egy-egy tagnak kellett megbírálnia. A tagok e működés ellen állandóan panaszkodtak, mert a bírálás elvonta őket az eredeti munkák írásától, azonkívül gondot és gyakran kellemetlenséget okozott — mind a mellett, hogy a külvilággal a bíráló nevét nem volt szabad közölni.

Bajza, mint a történettudományi osztály tagja, tevékeny részt vett ebben a munkában is. Meglehetős nagyszámú ilyen ismertetés vagy bírálat maradt fenn az Akadémia főtitkári iratai között.

A fennmaradt bírálatok szerint Bajza mondott véleményt : 1. Kazinczy munkáiról ; a 2. Madarász Józseftől fordított A kép cz. szomorújátékról (szerző Honwald) ; 3. a Kis Jánostól fordított Polyklet utazása vagy római levelek című kéziratról (szerzője b. Theis) ; 4. az Emlékezet Itáliára ; 5. Az öreg Székel' Triássa vagy is Székel, a Föld, a' Hit ; 6. Nagy Péter Oroszország császárja cz. kéziratokról ; 7. Schröck János közönséges historiájáról ; 8. Kazinczy Magyar régiségek és ritkaságok II. kötetéről ; 9. ugyancsak az ő fordításairól a Minna v. Barnhelm-ről és A botcsinálta doktorról ; 10. a Görög és római Tudományosságnak és Szép Mesterségeknek archaeologiája cz. kéziratról ; 11. Pecz Leopold Közönséges világi historiájáról ; 12. Hrabovszky Dávid külföldi utazásairól ; 13. Scithia vagy is Set Helye cz. kéziratról ; 14. Beringer Ignácz fordításáról ;

Goldschmith' Róma történetéről; 15. Rosty Zsigmond Hajdani és mostani Székesfehérvár esmertetéséről; 16. Bárány Ágoston Életírásairól; 17. Erdélynek és Magyar Ország némelly részeinek ... rövid, de világos és valóságos historiája ... cz. kéziratról; 18. Horváth Zsigmond: A naptárak értelmesítésükről; 19. Hoblik Márton: A valkói amazonáról; 20. Nagy Ignácz fordításáról: Schiller Fiescojáról; 21. A régi Görögországnak a legujabb földrajzolatokkal való helyírási öszveegyesülésének próbatétele cz. kéziratról; 22. Gombos Dániel Polgári élethez való lexiconáról; 23. Tacitus munkáinak fordításáról; 24. Fodor András N. Hunyad vármegyében találtatott régiségek gyüjteményéről. Ezen kéziratokon kívül véleményt adott a Tudománytárhoz beadott következő értekezésekről is: 1. Hertelendy Gábor generalis életéről; 2. Warga István: Az ország tudomány fejlődésének és történetének alapvonatiról; 3. Kállay Ferencz: Az angol Leslie és Drummond familiák magyar származásokról; 4. Császár: Utazás a Quarnerói szigeteken; 5. Kállay Ferencz: A keleti nyelvek történeti fontosságáról; 6. Igaz-e, hogy a történetírásban hátrább áll az újkor a réginél cz. értekezésről; 7. Fojtényi Cassián: Ujján egyszerített magyar betürendjéről; 8. Benczur János: A magyar ábécé ügyében; 9., 10. Karácsony Lázár: A magyar nyelvbeni hangok és hangjegyekről; továbbá Egyetemi abc-ről; 11. Grynaeusz Aloiz: Ungvár évrajzairól; 12. Briedel Fidél: A történettan aestheticai tekintetben; 13. Gévay Antal: Szerémi György káplán kézirata; 14—16. Podhraszky József: Habardy László naplója; Berger Illés magyar történetíró; Erdősi Jánosnak némelly ismeretlen munkáiról; 17. Széchy Ágoston: A történettár életérdekű nyomossága s tanulásmódja; 18. Kállay Ferencz: A szlávok tót nevéről cz. értekezésekről és 19. Kossovics Károly: A nemzetek had- és békeviszonyairól; melyet az Évkönyvekbe való felvételre ajánlott.

Bajzának ezen bírálatai és ismertetései ím itt következnek:

Vélemény Kazinczy munkáinak kiadása iránt. [1]

Kiküldetvén a' Méltóságos Elölülő által a' végett, hogy boldogult Kazinczy Ferencz' kézirati hagyományának lajstromát megvizsgálnók 's jegyeznők-ki belőle a' boldogultnak a' Tekintetes Társaság által kiadható dolgozásait, véleményünket a' következőkben van szerencsénk előterjeszteni.

Minekutána a' Tudós Társaság egybeállása' kezdetében grammatikai és orthographiai principiumokat állapít-meg, műszavak' fordítása és öszvegyüjtése iránt gondoskodik, szótárt készít: nyilvá-

[1] Főtitkári iratok. 1832. év 61. szám.

nyosan és tettel látszik jelenteni, hogy a nyelvet úgy tekinti, mint alapját és talpkövét azon nagy alkotmánynak, melly nemzeti literatura névvel jegyeztetik, 's mellynek Fundamentomaiból leendő felépítése, a' lehető legnagyobb ragyogásig vitele, azon fő és utósó czél, miért a' Tudós Társaság öszveállott ; 's tagjai meg vannak győződve a' felől, hogy míg a' grammatikai rendszabásai határozott 's dönthetetlen elvekre nem állapítatnak, míg lexikographiánk szűk, és ingatag magyarázatokkal teljes 's végre, a' mit legelőbb kellett vala említeni, stylisticánk feszes, csínatlan 's hibátlansággal nem ajánlkozik, addig az utósó, a' legfőbb czél is, a' tudomány, sok tévesztő homály' és bizonytalanság' veszedelmei között ingadoz, 's terjesztése is kevés foganatú lehet, mert darabos nyelvű 's ízlés nélkűl készült, bár sok tudománnyal megrakott, munka legfelebb a' tudósok' figyelmét szokta magára vonni : de a' nagy publicum' olvasó asztaláig nem hat-el és így életbe nem megyen által. Illy szempontokból nézvén a' Tudós Társaság a' nyelvet 's annak művelődési körét szükségtelen volna vítatni ezen elismert igazságokat : Hogy literaturáról csak ott lehet 's szabad beszélni, hol sok, grammatikai hibátlansággal, ízléssel kikészült nyelvű munka és író van ; hogy a' classicitás' nevéhez egy fő el nem mulasztható postulatum a' logika' törvényein alapult stylisticai pontosság és csín ; következőleg, hogy mindenhol, de serdülő nyelvű népnél leginkább, tömérdek érdemeket szerez magának, 's a' literatura' épületéhez egyenesen az alapköveket rakja-le azon író, ki nagy részét figyelmének a' nyelvre fordítja.

Ha hazánk' tudományos állására vetjük szemeinket, szerényen kell megvallanunk, hogy literaturánk serdűlő korát éli, mert a' nyelvbeli kérdések még csak most kezdik az írók' többsége figyelmét magokra vonni. Olly munkáink, mellyek a' tiszta ízlésű és gondolkodó philologust kielégítenék, kevés számuak, íróink pedig, kiknek a' sors az imént érdekelt nyelvbeli tökélyeknél fogva ragyogást engedett, még kevesebbek.

Tekintetes Társaság ! Ha ezen keveseket méltó tekintetbe veszszük, ki tűnhetik inkább szemünkbe, mint az, kinek munkái' kiadásáról e' helyt véleményt adni megbízattunk ? Hányan jutottak-el magyar íróink közűl azon ízlésre és csínra a' nyelvben, azon művészi könnyűségre és classicai színre, melly Kazinczynak verses, de leginkább prosai dolgozásain mindenütt látható. Tisztelet a' magyar nemzet' minden jelesebb íróinak, érdemöket csak rágalom akarhatná kisebbíteni : de azt mindenkinek sértése nélkül meggyónhatjuk, hogy még alig van egy-két magyar író, kinek prosája a' tökélynek azon pontjára hágott volna, mellyre Kazinczyé. Tudva van a' Tekintetes Társaság csaknem mindenik tagja előtt, hogy a' dicső férfiúnak ezen érdeme félszázadi fáradozások resultatuma, tudva van az is, hogy a' kik mái nap nyelvcsín és tisztaság tekintetében legtöbb figyelmet érdemelnek, e' sok hálára méltó elhúnytnak vállain emelkedtenek 's emelkednek-föl. Kazinczynak dolgozásai stylisticai tekintetben nem csak ma igen nagy becsűek, hanem sok időre azok

fognak maradni, 's honunkban az írók között is sokan tehetik az ő munkáit haszonnal, 's fogják is tenni, studiumokká.

Illy állások lévén e' dolgozásoknak a' magyar literaturában, véleményünk és óhajtásunk az, méltóztatnék a' Tekintetes Társaság e' dolgozások' ügyét pártfogása alá venni 's kérni Méltóságos Elől-ülőinket, hogy azt a' Tekintetes igazgató tanács elébe terjesztvén, ott olly határozást eszközlenének ki, melly szerint e' munkák' kiadásához az elhúnyt minden közrebocsátható dolgozásai felvétetnének. Azon ellenvetést, hogy munkáinak nagy része ki volt már nyomtatva 's újra-nyomtatások szükségtelen, megczáfolja az, hogy a' kiadottaknak is nagyobb része újra van dolgozva, vagy a' mik nincsenek, első kiadatásokkor száz felé voltak a' Tudományos Gyüjtemény, Minerva, Orpheus, Erdélyi és Kassai Museum, Élet' s Literatura, Zsebkönyvek 's Hazai tudósításokban szórva 's azokat egybe-gyüjtve látni és birni, bizonyosan kedves volna nem csak a' jelen : de a' jövő generatiónak is.

Ha a' Tudós Társaság Kazinczy' dolgozásainak most csak egy válogatott kiadását fogja rendelni, nehezen érendjük-meg azt valaha, hogy minden munkáinak egy tökéletes gyüjteményét birhassuk, mint a' külföld birja elhúnyt jelesebb íróiét ; mert hazánkban a' több kötetekből álló munkák nem szoktak második kiadást érni.

Tekintetes Társaság ! Ha a kérdésben forgó elme-művek kevésbbé volnának is becsesek, mint a' hogyan azok, egy olly férfiú, ki életének minden napjait a' literaturának áldozta, ki, ha maga nem tett volna is olly sokat, másokat buzdítván, tüzelvén, intvén el nem hervadható érdemeket szerzett magának, talán méltó azon megtiszteltetésre, hogy annyi esztendei fáradsága gyümölcsei, annyi szép hazafiúi törekedések' emlékei ne eldaraboltan és széthányva, hanem tökéletes egészben adassanak által nemzetének.

Annak reményében, hogy a' Tudós Társaság javaslatunkat elfogadandja, bátorkodunk Kazinczy' minden munkáinak kiadása iránt egy planumot ide mellékelve a' Tekintetes Társaság élébe terjeszteni. Egyéb iránt pedig, azon esetre, hogy ha minden itt előadattak mellett is javaslatunk el nem fogadtatnék, a' Méltóságos Elölülő meghagyása szerint, a' ránk bízott lajstromból kijegyeztük azon dolgozások' czímeit, mellyek még eddig kiadva nem lévén, általunk kiadhatóknak találtattak. Minthogy azonban néhány írás' czíméből ki nem világlik, ha a' boldogultnak dolgozása-e, vagy csak mint gyüjteménye' egészéhez tartozó írat jegyeztetett-föl a' lajstromba,szükségesnek véltük mindenütt a' leírt czím mellé függeszteni, ha kiadás, vagy csak általtekintés végett jelöltük e ki.

Pesten, április 8. 1832.

Bajza József, Schedel Ferencz,
mint kiküldött rr. tagok.[1]

A kisgyűlések jegyzőkönyvének 166 p. szerint a jelentést elfogadták s megkérték az elnököt, ajánlja az Igazgatótanács pártfogásába.

[1] Bajza írta a jelentést.

Vélemény [1] a' következő czímű munka' kiadhatása iránt: »A Kép. Szomorújáték öt felvonásban; Honwald után fordította Madarász József.«[2]

A' szerző megszaggatott sorokban írta fordítását, miként a' verseket írni szoktuk, de ezen sorok sem jambicus, sem trochaicus, sem semmi néven nevezhető versek nem: hanem prosa minden mérték és schema nélkül, 's az is a' legszárazabb és darabosabb prozáknak egyike, mellyeket valaha magyar fordító készített, s a' honwaldi gyönyörű dictiónak még csak árnyékához sem hasonlítható. A' fordításban csak a' könnyebb és mindennapibb helyek 's gondolatok vannak valamennyire híven visszaadva: a' fölemelkedettebb, a' szebb, szóval a' költői részek, sem jól értve, sem bájjal és csínnal, mellyel az eredeti minden essentialis fogyatkozások mellett is olly nagy mértékben dicsekszik, visszatűkrözve nincsenek 's általában úgy látszik, a' fordító ez egész költemény' lelkét nem fogta-fel.

A' mi nyelvét és stilusát illeti, az, a' mint mondatott, darabos, erőtlen, gyakran igen széles 's benne semmi kellem nincsen, a' mi, kivált e' fordításnál, olly igen megkívántatnék. Azonfelűl tömve van grammatikai és szószerkezeti hibákkal 's olly orthographiai tarkasággal, mellyet semmi nemű principiumokkal megegyeztetni nem lehetne.

Ezen állításoknak bebizonyítására néhány helyeit közlöm itt a' fordításnak, az eredetinek mellé tételével.

Az első felvonás' legelső sorai így hangzanak:

Lauft! — lauft! und reiszt die Thören auf und zu,
Als sey das wilde Heer hier eingezogen! —
Wie mir ob diesem Lärm beinah der Mund
Erstaunend offen steht, so sperrt die Burg
Auch ihre lang verschlosznen Thore auf.

Magyarúl:

Fussatok! fussatok! s szaggassátok
Az ajtókat fel s bé', mindha vagy vad
Sereg költözött volna ide be! —
Mint nékem ezen lárma miat a' szám
Tsudálkozva nyitva áll ugy nyitja fel
Ezen vár régtűl bézárt kapuit.

Az első felvonás 8-dik jelenésében:

Der Leidescnhaften bin ich quitt! ich habe
Als Mensch mit Thränen ihre Schuld bezahlt,
Und sie zu Grab' getragen. Will jedoch
Die Phantasie des Künstlers sie beschaun,
Heb' ich das Leichentuch noch einmal auf:
Da liegen sie, als wie vom Traum befangen,
Und grinsen furchtbar, oder lächeln still!
Doch fürchtet nichts sie stehen nicht wieder auf.

[1] Főtitkári iratok. 1832. év 75. szám.

[2] Kisfaludi Madarász József országgyűlési képviselő e tragédiáját Szinnyei sem ismeri.

Magyarúl:

Az indulatoktúl meg szabadultam!
Én mint ember könyekkel fizettem
Az ő adósságait és síromig
Viseltem azokat. De ha még is
A' Mester Phantasiája meg nézni
Akarja, még egyszer fel emelem
A' Halotti borétékot: itten feküszek,
Mintha az álom által öszvekötelőzdtettek
Volna és rettenetesen tsufolódnak, vagy
Tsendesen nevetnek! Mind az által
Ne féljetek, ők többé fel nem kelnek.

Ugyan e' helyt:

Nun denn, das schwarze Kreuz auf Eurer Brust
Enthüllt mir klar das Schicksal Eurer Liebe
Auch mein Herz ist gebrochen! Ach, ich habe
Nichts, was mich knüpft an diese kalte Welt,
Als meine Liebe zu dem Leonhard.

Magyarúl:

Már most tehát
A fekete kereszt a' Te mejeden
Világosan fel fedezi előttem
A Te szereteted Történetét.
Az én szívem is eltörettetett!
Ah nékem semmim sints, a' mi ezen
Hideg világhoz kapcsolna, mint tsak
Szeretetem az én Leonhardomhoz.[1]

Ezekből úgy hiszem nyilván van, hogy e munka gyöngébb, mintsem hogy így a' mint van, kiadathassék. Akkor pedig, hogy a' fordító egy újra dolgozás által csak tűrhetőleg is jóváhagyást nyerhessen, nem lehet reménység, mert e' kérdés alatt forgó poétai dictiónak visszaábrázolása már magában is nehéz feladás 's megfejtéséhez más fordítói tehetség kivántatnék, mint a' mellyet a' jelen dolgozás bizonyít.

Bajza József.[2]
r. t.

Vélemény [3] illy című kéziratról: Polyklet útazása vagy római levelek. Irta franczia nyelven báró de Theis, fordította [4] Kis János.

Ezen római levelek' becse sokkal ismeretesebb, minthogy rólok hosszabban értekezni szükség volna. Itt csak a' fordítás iránt lehet kérdés, 's a' mi ezt illeti, a' véleményadó azt hiszi, hogy a' munka tiszta, világos, minden erőltetett czifrázatoktól ment, férfias józan-

[1] A II. felvonás I. jelenéséből és a III. felv. 12-ik jelenéséből egy hosszú részlet következik még.

[2] A kisgyűlés 1832. évi 232. pontja szerint a munkát kiadták Vörösmartynak is, s mivel ez is rossznak tartotta, a szerzőnek visszaadták.

[3] Főtitkári iratok 1832. év 85. szám.

[4] Nem jelenhetett meg külön, mert Szinnyei csak a Felsőmagyarországi Minervában megjelent czikkei között említi.

ságú nyelven lévén írva, a' kiadást megérdemli. Némelly apróbb grammaticai 's orthographiai hibák, mellyek itt-ott bele csúsztak, talán magán a' nyomtatási correcturán is kijobbíthatók volnának.

A' véleményadó szükségesnek látja a' Tudós Társaságnak ez alkalommal azt is jelenteni, hogy ezen kézirat öszvesen 847 lapból áll, 's belőle már 511 lapnyi (és így több felénél) a' Felső Magyarországi Minervában ki van nyomtatva. Ha a' kézirat, minekutána már fele a' publicum előtt ismeretes, még ezután is kiadathatik e? ezen kérdés eldöntését a' Tudós Társaságra bízza a' vélemény adó.

Bajza József.[1]

Vélemény[2] illy czímű kéziratról: Emlékezet Itáliára.

E' munkában egy névtelennek olaszországi szerelme és hadi viszontagságai vannak előadva. — Az egészet kétféle szempontból lehet tekinteni: mint igaz történetet 's mint románt. Mint igaz történet több költeményi czifrázatokkal van felékesítve, minthogy hitelességet nyerhetvén, az olvasónak vagy népszokási, vagy egyéb tanúlságot adhasson. Mint román nem felel meg aesthetikai postulatumoknak. Az esetek benne ok- és motivumok nélkül következnek, mint valamelly krónikában; sok részes történetek nincsenek egybefüggésben az egésszel 's csupán azért látszanak felhordva lenni, hogy általok a' lapszám nevekedjék. Szóval, az egész történet úgy van adva, mint a' mindennapi természet azokat szemünk elé szokta állítani; (kivéve költői czifrázatait) 's nincs bennök az az idealizálás, melly a' physikai világot aesthetikai vagy inkább művészi formákban tűkrözi-vissza. A' könyvnek mintegy felét játékszíni előadások' 's ezekhez való készűletek' hosszas 's gyakran unalmas leírásai foglalják-el. Ezek után következik egy csudálatos és psykhologice nem igaz szerelmi lemondás a' történet hőse és hősnéje között, 's ez a románnak fő involutióját teszi. Az involutio később még csudálatosabban fejtőzik-ki. A' szerelmesek t. i. kik előbb hihetetlen okokból elváltak, most minden ok nélkül újra öszveszövetkeznek 's a' történet házasságnál végződik. Az olvasó csak addig talál némi nemű ingert az olvasásban, meddig hiszi, hogy a' két szerelmes' szövetkezése valamelly érdekes, vagy meglepő catastrophot fog előhozni, mihelyt azonban a' nem motivált lemondáshoz ér, elveszti további béketűrését 's szeretné a' lapokat olvasatlanúl végig forgatni. Mi a' stilust illeti, azt rossznak épen mondani nem lehetne: de benne a' sok franczia, olasz, német szavak és kitételek szükségtelen használása bántja a' józan purismushoz szokott szemet. Már maga az a' czímen álló *Italia* is olly kevéssé használható Olaszország, mint *Polonia* vagy *Russia* Orosz és Lengyel-ország helyett. Grammatikát a' szerző

[1] A Társaság a kisgy. 1832. évi 315. p. szerint a kéziratot — mivel nagy része nyomtatásban már megjelent — a szerzőnek visszaadta.

[2] Főtitkári iratok. 1832. év 87. szám.

semmi neműt nem követ, ortographiájában is alig van valami kis consequentia. Hogy a' munka kiadható legyen, egész alapjaiból újonnan kellene dolgozni 's a' mi belőle meghagyható volna más rendben 's más formák alatt kellene egy újabb általdolgozásban előadni.

Bajza József.[1]

Vélemény[2] illy czímű kéziratról: »Az öreg Székel' Triássa vagy is a' Székel, a' Föld, az Hit; egy próba értekezésben előadatva D. Sz. E. P. által. Kézdi Albisban. 1832.

Ezen kézirat egy czím alatt három különböző értekezést foglal magában: egy históriait, egy geologiait és egy theologiait. Az első a' Székely nemzet' eredetéről, a' székely diplomákról, a' Rhabbonbárokról (a szerző szerint főpapi előljárókról) értekezik 's azt állítja, hogy a' Székely nemzet »ásiai régi szabad származású nemes nemzet« azon okból, »mert a' Székely név ezen ásiai nevezetből *Schejk* származik, úgymond; Schejk pedig annyit teszen, *mint ásiai régi szabad származású nemes nemzet*«. A' második értekezés a' földtekének képződéséről szól 's elmondja azon hypothesiseknek egy egész seregét, mellyek a' természetvizsgálók által e' tárgyban gondoltattak. A' harmadik a' hitről szól, az isten létéről, az isten megismerésének akadályairól, evangeliumról, moráról 's tb. 's egy jó nagy sereg Cicero, Seneca' 's egyebekből szedett sententiákkal van megrakva.

Mi az elsőt az az a' históriai értekezést illeti, az olly minden világosság és rend nélkül van össze irkálva, argumentatiói olly hiányosak, okai pedig, mellyekkel ezt 's amazt támogatja olly gyengék, hogy ha egyéb iránt ismereti kincseket rejtene is magában, kiadni nem lehetne. A' második értekezés nagyobb, részint mások által már bővebben 's jobban mondott dolgokat emleget, a' mi új van benne nem sok becsű, sőt a' régi is olly zavartan van elbeszélve, mint az elsőben. A' Székelyekről szóló értekezéssel csak annyiban függ össze, a' mennyiben a' földteke' felületéről szólván, emlékezik Magyarország' 's Erdély 's így a' Székelyföld' geographiai fekvéséről is. A' harmadik értekezés pedig épen semmi összefüggésben nincs a' két elsővel.

E' két utóbbi értekezésre nézve Véleményadó nem tartja magát competens birónak, azonban azt meri mégis felőlök mondani, hogy bármelly becses ismeretek legyenek bennek letéve, illy minden rend nélkül s privát jegyzéki formájokban, illy szinte a' tanuló gyermekhez hasonló stylusban a' Tudós Társaság által közre semmi esetre sem bocsátathatnának, 's e' kézirat bátran visszautasíthatik, honnan jött vala.

Bajza József.

[1] A kisgyűlés 1832. évi 316. p. szerint Vörösmarty jónak találta a művet, ellentétes lévén a két vélemény, a művet Toldynak adták ki véleményre.

[2] Főtitkári iratok. 1833. év 113. sz.

Vélemény [1] illy czímű kéziratról : »Nagy Péter Oroszország császárja.«

Ezen historiai munkában a' történetek, mellyek Péter czár' életével egybefüggésben állnak 's mind őt, mind pedig korát festik, elég szorgalommal látszanak összegyüjtve lenni : de a' történet vizsgáló azt kérdheti, ha mindezek való 's igaz történetek e, mert a' szerző sem általányosan nem mondja micsoda irók után dolgozott, sem pedig a' munka folytában különösen a' történeti adatoknak forrásaira nem hivatkozik. Ez által a' munka sokat, sőt talán lehetne mondani, mindent veszít hihetőségéből. — A' véleményadó azt gyanítja, hogy ez egész munka fordítás : de kinek dolgozása legyen eredetileg, annak, bármint igyekezett is — könyvgyüjtemények' nem létében — nyomába jutni nem tudott.

A' kéziratot a' véleményadó két feltétel alatt hiszi a' Tudós Társaság által kiadhatónak : 1. Ha a' szerző ki fogja jelelni, kinek munkája után fordította, vagy ha nem fordítás, a' közlött történeti adatok' kútforrásaira fog hivatkozni ; 2. ha stylusának fogyatkozásait, mellyek mindenhol gyakorlatlan kezet árulnak-el, kijobbítgatja. A' grammatikai 's ortographiai botlásokat, mellyekkel, bármelly principiumokból tekintessenek is azok, a' kézirat tömve van, említeni feleslegesnek tartja, mert ezeket a' Tudós Társaság különben is a' kiadás' esetében, ön principiumai szerint ki fogná jobbíttatni.

Egyébiránt, midőn a' véleményadó e' kéziratról jelentést teszen, egyszersmind azon ohajtását nyilatkoztatja-ki, hogy bár a' Tudós Társaság két dolgot kötelességűl tenne azoknak, kik kiadás végett küldenek be kéziratokat : 1. tudniillik hogy dolgozásaikat csinosan és olvashatólag, ne pedig correcturákkal tele, mint a' jelen kézirat, küldjék-be, mert a' tisztátalan irásokat olvasni kín, nyomtatni pedig még nagyobb ; 2. hogy munkáik' czímén világosan tegyék-ki, ha az eredeti e, vagy fordítás ; mert hazánkban, hol könyvgyüjtemények nincsenek, felette nehéz és fáradságos — kivált a' história széles mezején — felfedezni mi honnan vétetett, 's meg fog történhetni, igen könnyen, hogy fordított munkák eredetiek gyanánt adatnakki ; a' mi által a' Tudós Társaság maga felől az olvasókban nem legjobb véleményt fogna támasztani.

Bajza József.

Vélemény [2] illy czímű kéziratról : Közönséges historia, mellyet Schröck M. János írt az ifjúság számára.

Véleményadó azt ohajtaná, hogy a' Tudós Társaság csak olly fordításokat bocsátana közre, mellyeknek mind eredetijök, mind nyelvünkre által tételök jeles. Középszerüségekkel a' tudomány is, a' nyelv is keveset halad előre, Schröcknek gyermekek' számára írt közönséges historiája, melly 1779—1784. IV. kötetben 100 réz-

[1] Főtitkári iratok. 1833. év 113. sz.
[2] Főtitkári iratok. 1833. év 113. sz.

metszéssel adatott-ki, becses munka lehetett a' maga korában ; ma már, a' sok jelesek között, nem ollyan, hogy épen ezt kellene fordításra választanunk. Az elmeművekben is valamint mindenben csak addig lehet valami kitünő, meddig a' világ jobbat nem ismer. E' szerint véleményadó már magának e' választásnak sem barátja. A'mi a' magyar dolgozást illeti, annak hív vagy nem hív voltáról V-adó nem szólhat, mert az eredetit meg nem szerezhetvén, nem hasonlíthatta öszve, ; azonban ha még olly hív volna is a' nyelvről, mellyen írva van, azt kell mondania, hogy az még a'-mult század' közepe táján is, midőn a' magyar prosa korán sem állott ott, hol ma, közönséges és alacsony fogott vala lenni 's aljassága mellett még hibás és incorrect is, grammatikai, syntakticai, és logikai tekintetben, a' mit csaknem minden lapján bizonyítva láthatni. — Schröck munkája továbbá 4. kötet, itt pedig még csak az első van fordítva, mellyet imígy csonkán kiadni nem lehet. Különben is e' munka azoknak számába tartozik, mellyeket a' Tudós Társaság (mint a' jegyzőkönyvnek mutatnia kell) azon okból nem fogadott el, mert sem eredetiek, sem fordítások egészen. Egy részę Schröck után, más pedig azon közönséges historiából van kiírva, mellyet Baumgarten többed magával angolból fordítva bővítésekkel a' mult században kiadott.

Ezen okokból a' véleményadó e' kéziratot nem gondolja a' Tudós Társaság által kiadhatónak.

Bajza József.[1]

Vélemény [2] illy czímű kéziratról: Magyar régiségek és ritkaságok. Kiadta Kazinczy Ferencz. Második kötet.

Ezen Magyar régiségek és ritkaságok I. kötete 1808-ban jelent meg 's mi nagy becsű vala, tudják azok, kik nyelvünkkel foglalatoskodnak. A' jelen kötet szinte olly érdekes, mint amaz, szinte kincseket rejt magában, mellyek mind régiségök, mind ritkaságok miatt nevezetesek.

A' Homiliák magyar nyelven, a' XIV. századból egy debreczeni codex után kiirva és Székely István' magyar kalendárioma 1587. előtti időkből, philologusainknak nagy becsű adományok lesznek ; a' többi ezen gyüjteményben találtatók pedig, mint a' Judicium de simetra anni 1468, gróf Teleky József elegiája, 1779-ből részint ritkaságaik, részint pedig tárgyok miatt érdekesek.

Véleményadó azt hiszi, hogy e' kéziratot a' M. T. Társaságnak közrebocsátani igen nagy becsű és hasznos dolog leszen ; néhány czikkelyt azonban szükségesnek tart kijelelni, mellyeknek kihagyását óhajtaná. Illyen : 1) Birkenstok' Sándor Leopold Palatinusunk halálára írt inscriptiója, melly a' Felső Magyarországi Minervában volt kiadva ; illyen 2) a' legelső magyar sonettek czímű czikkely, mellyben

[1] A kisgy. 1833. évi 267. p. szerint a vélemény elfogadtatott.
[2] Főtitkári iratok. 1833. évi 118. sz.

Kazinczy és Szemere' sonettjei közöltetnek. Ezen sonettek először Horvát István által adattak-ki 's azóta, kivált a' Szemereéi, mindenfelé Tud. Gyűjteményben, Aurorában, Muzárionban, Magyar Poezis' kézi könyvében egész az unalomig sokszor voltak kinyomtatva. Ilyen 3) Kazinczy Berzsenyihez írt epistolója, melly Döbrentei' Erdélyi Muzeumában jelent-meg először 's Kazinczy' minden munkái között ismét meg fog jelenni. Ezeknek újra kiadatását, illy kis olvasó közönségnél, mint a' magyar, szükségtelennek hiszi a' véleményadó.

Bajza József.[1]

Vélemény [2] Kazinczy Ferencznek illy című fordításairól:

1. Minna von Barnhelm, vagy a' katonaszerencse. Vígjáték Lessingtől. 2. A' botcsinálta doctor. Vígjáték.

Lessingnek Minna von Barnhelm című darabja egyike a' német legjobb vígjátékoknak, mint ezt Németország első rendű kritikusai csaknem mind megvallották, 's nem lehet iránta kétség, hogy azt nyelvünkön adni nagy nyereség. A' jelen fordítás olly jó, a' millyet csak Kazinczy mesteri tollától várni lehetett 's méltó arra, hogy a' Tudós Társaság' költségén közre bocsátassék. Midőn azonban véleményadó e' fordítást kiadásra ajánlja, kötelességének tartja megjegyezni azt, hogy ajánlása csak feltételes; 's közrebocsáthatónak csak úgy véli ezen kéziratot, ha benne az illyetén német beszédek: *Minna von Barnhelm, Major von Tellheim, Graf Bruchfall, Paul Werner, Herr Juszt, Officier* 's. tb. kiigaztattatnak. Ezekre a' boldogult szerzőt a' németek példája ragadta-el, kiknél Henry Brougham, és William Shakspeare-t írni szokásban van. Nálunk az illyeneket még semmi divat sem sanctionálta; helyes okok pedig még ott sem javallják, hol már szokásban vannak. Ha fordítunk, adjuk vissza mind azt nyelvünkön, a' mi visszaadható, 's ne tarkítsuk beszédeinket idegen szólásokkal szükség nélkűl, mellyeket a' játékszíni néző nem fogna tűrni. Ezeknek kiigazgatása nem fog sok fáradságba kerülni s' általok e' különben jeles fordítás, Véleményadó meggyőződése szerint, nem veszít, hanem csak nyer és előadásra is alkalmassá tétetik.

A' Botcsinálta doctort hasonlólag kiadásra méltónak ítéli a' Véleményadó, de itt is feltételűl — sine qua non — teszi azt, hogy a' Herr Apotheker 's ehhez hasonló kifejezések megmagyarosítassanak. A' 135. lapon álló *lajbi* is talán mellényre (a' mi túl a' Dunán divatban van) kijobbítathatnék.

Bajza József.[3]

[1] A kisgyűlés 1833. évi 152. p. szerint a vélemény elfogadtatott és nagygyűlés megkéretett, ajánlja az ügyet az Ig. tanácsnak.

[2] Főtitkári iratok. 1833. évi 113. szám.

[3] A kisgyűlés 1833. évi 321. p. szerint a vélemény elfogadtatott. a Külföldi Játékszín számára.

Vélemény [1] illy czímű kéziratról: »A' Görög és Római Tudományosságnak és Szép Mesterségeknek Archaeologiája, mellyet Eschenburg Joachim János Királyi Tanácsos Kanonok és hajdan Braunschweigi rendes Tanító Ur' munkájának VI-dik eredeti kiadása szerint a' két testvér Magyar Hazával közöl. N. N.«

Eschenburgnak neve 's munkái a' német literaria historiából ismeretesbek, hogysem rólok e' helyt hosszabban emlékezni szükség volna. A' mi különösen e' jelen munkáját illeti: ennek becsét bizonyítja az is, hogy több kiadást ért; 's mind a' mellett, hogy e' nemben az újabb kor már jelesebb dolgozásokat is mutathat, senki sem fogja tagadhatni, hogy ennek nyelvünkre általtétele igen hasznos volna, mert hazánk' iskoláiban historia literaria — a' tudományok' igen nagy kárára — nem taníttatik, a' római literatura csak felületesen, a' görög pedig épen nem ismertetik, melly nagy fógyatkozások' pótlására Eschenburgnak jelen munkája kivált ifjainknak nem kis tekintetű segéd lehetne. Mindazonáltal bármi ajánlatosnak tartja a' véleményadó a' munka' közzé tételét, a' jelen fordításról kénytelen megvallani, hogy az több fogyatkozásokkal van tele, mint hogy a' Tudós Társaság által kiadathatnék. A' benne előforduló tudományos és szép mesterségi műszavak többnyire rosszúl vannak fordítva; az eredeti textus' értelme sok helyt hamisan, néhol pedig épen nincs vissza adva; a' stylus homályos és gyakran az eredetinek szavakhoz tapadt, szolgai fordítása miatt igen darabos. Olly foglalkozások, mellyek miatt az olvasó a' munkától kedvét veszítené, mert belőle akarván tanúlni czéljához csak nagy fáradságokkal juthatna, holott az eredetiben illy akadályokkal küzködnie épen nem kell, mert ott minden könnyen érthető, világos.

Bajza József.[2]

Vélemény [3] illy czímű kéziratról: »Közönséges világi história a tanuló ifjúság' számára. Készítette Pecz Leopold, Soproni evang. predicator.« [4]

Véleményadó óhajtaná, hogy a' tudományáról ismeretes érdemes szerző ezen munkáját még egyszer és nagyobb gonddal mint most, által dolgozná, annál inkább, minthogy tanuló ifjúság' számára irott közönséges historiánk nincsen, a' szerző pedig bizonyságait adta jelen kéziratában, hogy e hiányt kipótlani képes volna.

Igy a' mint e' munka szerkesztetve van, véleményadó által a' Tudós Társaságnak kiadás végett nem ajánltathatik, mert:

1) A' stylus benne darabos, a' szavak elhelyezése hibás, magyar-

[1] Főtitkári iratok. 1833. évi 117. sz.
[2] A kisgy. 1833. évi 112. p. szerint a vélemény elfogadtatott.
[3] Főtitkári iratok. 1834. évi 104. sz.
[4] Petz Lipót (1794—1840.) ezen munkája — Szinnyei szerint — nem jelent meg nyomtatásban.

talan ; az *ikes* igék hajtogatásában semmi szabály, az ortographiában ingadozás, következetlenség.

2) A' történetek' elmondásában nincs elegendő rend tartva. Például : *a)* tudva van, hogy Róma városa Krisztus születése előtt 753-dik évvel épült s hogy Róma' historiája itt kezdődik, mégis a szerző felőle az első időszakban (melly egész Cyrusig (555) megyen) nem emlékezik. *b)* Hasonlókép Fülöp macedoniai királyról a' harmadik időszakban van emlékezés, holott a' harmadik időszaknak Nagy Sándorral kellene kezdődnie, Fülöp' historiája pedig a' második időszakba tartoznék. *c)* A szerző az első időszakban néhány illy kicsiny terjedelmű historiából könnyen, kimaradható dolgokról emlékezik a' nevezetes Carthagónak, a régi világ' talám első kereskedő városának kezdetéről pedig, melly olly nagy szerepet játszik a' római történetekben is, csak úgy mellesleg néhány szóval van emlékezet. Véleményadó ismer kisebb historiai compendiumokat, mint a szerzőé, hol a' Carthágói szabad status kezdetéről egész lapok vannak írva, itt tehát a hely'szüke nem mentség.

3) A' munkában véleményadó több nevezetes hibát és fogyatkozást vett észre. Egy-kettő szolgáljon itt bizonyítványúl. Szerzőnk historiáját nem a teremtésnél kezdi, hanem ott, hol az emberek már polgári társaságba állottak össze. Véleményadó azt hiszi, hogy Mózes' írásai nem csak a' theologusra, hanem a historicusra nézve is nevezetesek s az ő bizonyításait csak ugy könnyedén elmellőzni nem lehet.

Még akkor is ha azt állítanók, hogy azok nem egyebek mythosi regéknél, kötelességünk volna őket a' mint vannak előadni. Kezdetében maga a' historia is mythos és rege volt 's az egyes nemzetek' történetei is, ha régiek, kezdetben többnyire regék közt boronganak. A' világi historicus Moses' könyveivel máskép fog ugyan mindenkor bánni, mint az egyházi, de elmellőzni soha sem fogja, mert ez által a' historia teljessége sértetik. — A második időszakban a' rómaiak' történeteit beszélvén szerzőnk, azt mondja : hogy » Porsenna Clusium' királya meggyőzte a' rómaiakat s adót vetett rájok.« Ez hibás állítás. Livius, Plutarch Dyonosius Halicarnassensis bizonyítják, hogy Mucius Scaevola meséjétől (melly szerint 300 római ifjú esküdt öszve Porsenna' megölésére) megrettenvén, a' rómaiakkal békét kötött.

Több efféléket hordhatott volna fel véleményadó, azonban a' Tudós Társaságnak nem tiszte a' munkákat a' vizsgálók által corrigáltatni, arra pedig, hogy a' kézirat jelen állapotjában nem használható, a' felhozottak elég bizonyságúl szolgálhatnak.

Bajza József,[1]
r. t.

[1] 1834. évi jkv. 307 p. szerint a vélemény elfogadtatott.

Vélemény [1] Hertelendi Gábor generalis életéről.

E' biographia nincs azon nyúgalommal írva, mellyel historicusnak a' maga hőséről szólni illik, hanem magasztaló beszéd, dagályos képekben, s' nem minden részrehajlás nélkül. A' miket a' biographus általában Hertelendi generalis felől magasztalólag mond, azok nincsenek az ő előszámlált tettei által igazolva, 's így az olvasó nem hiheti-el a' magasztalást. Ki nem olly sok előszeretettel tekint Hertelendi' életére, mint a' jelen biographia írója, az Hertelendiben e' biographia' elolvasása után egyebet nem lát, mint hogy olly polgár, olly katona s' olly ember volt, kihez hasonló hazánkban mindég elég volt és ma is van, az az, kiben jó, dicséretes tulajdonok voltak, de semmi kitünőleg jeles nem. Középszerű emberek' életét csak az fogja érdekesen megírhatni, ki embert és charaktert festeni mesterileg tud, mint például Plutarch. A' jelen biographia írója, úgy látszik előadásából, még igen fiatal és gyakorlatlan arra, hogy az életírás' különben is nehéz pályájának e' nehezebbik részén valami érdekeset tudjon adni ; egy Hunyadi János' vagy első Mátyás életét, hol tettek szólanak az olvasóhoz 's az életírónak nem szükség olly sokat magából merítenie, érdekesebben fogta volna biographusunk megírni, mint Hertelendy' életét, ki, bár mi hasznos ember lehetett egyébiránt, nagy dolgokat nem vitt végbe.

E' szempontokból tekintve ez életírást Véleményadó a' Tudománytár' szerkestetőjének kiadásra nem ajánlhatja.

Bajza József, s. k.[2]

Vélemény [3] illy című munkáról: Külföldi utazások 1830., 1831. és 1832-dik esztendőkben. Irta Hrabovszky Dávid, a pozsonyi evang. lyceumban magyar nyelv és literatura' rendkivüli tanítója. I. rész. Utazás a' keleti tenger körül. [4]

Áttekintvén véleményadó e' kéziratot, melly a' szerzőnek hannoverai, dán- és svédországi útjait foglalja magában, róla a következendőket jegyzi-meg :

1) Az utazó semmi különös czélt nem tűzött-ki útjának : utazása nem tudományos, nem orvosi, statisticai, nem geologiai, vagy füvészi, nem népismertető, nem politicai stb. Vannak ugyan benne ezen előszámláltak' némellyikére tartozó apróbb észrevételek itt ott elszórva, de azok többnyire kevés becsűek. Útjának leírása nem áll egyébből, mint azoknak előszámlálásából, hol járt az utazó, és miket látott : a' mik ugyan igen érdekesek szoktak lenni az utazási

[1] Főtitkári iratok. 1834. év 104. sz.
[2] A jkv. 202. p. szerint a vélemény elfogadtatott.
[3] Főtitkári iratok. 1834. évi 104. sz.
[4] Hrabovszky Dávid (1804—1860. évek végén) e munkája Szinnyei szerint Utazási rajzok Némethonban, stb. czímén 2 részben megjelent Kassán, 1837-ben.

leírásokban, de a' mi utazónknak az a' szerencsétlensége volt, hogy bármi nevezetes helyeken járt is egyebet mindennapi dolgoknál nem látott, vagy ha látott is, azokról érdekes, vagy tanúlságos közléseket nem nyújt.

2) Az utazó sokszor szövi-be leírásai közé saját észrevételeit, de ezek nem ritkán félszeg, gyakran hamis felfogásai a' dolgoknak, mellyeket sem tapasztalás, sem semmi philosophia alaposaknak nem vallhat. Visszásak például azok csaknem mind és kevés historiai cognitióra mutatnak, miket utazónk imitt-amott Napoleonról mond.

3) A' szerző a' keresztűl utazott helyekről 's látott népekről igen felületes ismertetéseket nyújt.

4) Előadása épen nem vonzó és mulattató, a' mi utazási leírásokban már csak a' tárgyak' változatossága és különfélesége miatt is könnyű: hanem száraz, unalmas, rendetlen, a' tárgytól szükség nélkül elcsapongó 's tömve van hosszú mindennapi beszédekkel.

5) Ez egész hosszú utazási leírásban alig kerül elő valami érdekes személyről való tudosítás, mint ha az utazónk által megjárt országok egy nevezetes emberrel sem dicsekedhetnének 's a' szerző kénytelen volt volna pusztán tornyok' és utczák', hajók' és házak' leírását közleni, holott ezek is ügyetlenül vannak leírva. Véleményadó pedig úgy gondolja, hogy a' nevezetes személyekről írt közlések, egyik legnevezetesb szakaszai lehetnek az utazási leírásnak, mert embert leginkább ember érdekelhet.

6) Ha mind azok, miket a' Vélemény adó eddig elszámlált, valók nem volnának is, 's ez utazási leírás remek volna, a' stylus és nyelv benne olly darabos, dísztelen, incorrect, grammatikai és syntaktikai hibákkal teljes, hogy már csak azért sem lehetne közrebocsátani: azért vélemény adó e' kéziratot szerzőjének visszaküldeni ítéli.

Bajza József.[1]

Vélemény[2] illy czímű kéziratról: Scithia vagy is Set Helye H. Sz. P. C. G. által három kötetben.

Áttekintvén véleményadó e' kéziratot, kénytelen megvallani, hogy benne, bár jókora vastagságú három kötetre terjed, semmit sem talált a' mi figyelmet érdemelne, a' mi méltó volna, hogy a' Tudós Társaság által közre bocsátassék. A' szerző igen különös dolgokat állít ugyan 's azokat támogatja is hosszas beszédekkel, csak az a kár, hogy nem okokkal is egyszersmind, 's hogy állításait vagy inkább képzeleteit, senkinek elhinnie nem lehet, és talán a szerző maga sem hiszi, mert, a' 107-dik lapon így kiált fel: »Oh ha olly szerencsés lehetnék, hogy az én elmélkedéseim, nem csak vélemények, hanem valóságok lehetnének.« Igaz, hogy ez nagy szerencse

[1] A jkv. 54. p. szerint a vélemény elfogadtatott.
[2] Főtitkári iratok. 1834. évi 104. szám.

volna a' szerzőre nézve, de ezen szerencsét a' historiában nem puszta szó-hasonlatosságok' erőszakos fürkészése, hanem hiteles dátumok és való combinátiók által érhetni-el.

A' munkáról elég volna azt mondani, hogy az mint historiai vizsgálódása alúl van minden kritikán, mint költemények és hypothezisek' gyüjteménye pedig sokkal izetlenebb, hogy sem valakinek csak mulatságot is szerezhetne: mindazáltal, hogy véleményadó ne látassék puszta hatalomszóval ítélni, ajánlja a Tek. Társaságnak a' a' kézirat' némelly helyeit felolvastatni; ugymint:

1) Az 1. és 2. lap' jegyzését,
2) a' 4., 5., 6., 7., 8., 9. §usokat,
3) a' 44. §usnak közepét,
4) a' 154., 155., 158., 159., 160., 161., 163., 164. §usokat, belölök mind a' szerző' gondolkodása, ítélete és combinátiói, mind pedig a' munka' szelleme ki fog világosodni.

Bajza József.[1]

Vélemény [2] illy című kéziratról: Goldsmith' Róma története, mellyet angolból magyarosított Béringer Ignácz az erdélyi kir. kamara' titoknoka. 1833.

Véleményadó nem tartózkodik itt kinyilatkoztatni, hogy ezen Római történetek Goldsmithnak jeles írói neve mellett is, olly száraz és mondani lehetne lélek nélkül való elbeszélése a' különben érdekkel teljes, tettekben talán minden többinél gazdagabb, római historiának, hogy azt annyi sok jelesebb történetírók' munkái közül, kik ugyan e' tárgyat dolgozták-ki, fordításra választani nem vala méltó; azonban miután a' Tudós Társaság ezen munkát — bár hogyan történt legyen az — a' fordítandók' sorába tette s' annak következésében már fordítatott is, a' jelen fordítást véleményadó az eredetinek hibája miatt többé vissza nem vetheti, sőt nem vethetné maga a' Tudós Társaság sem, inconsequentia vétke nélkül: azért itt csupán és egyedül a' fordításról szabad 's lehet ítélni.

A' fordító nyelvét zordonná teszik az illyenek, mikkel a kézirat tömve van: *városan, áldozzan, igazságat, uralkada:* városon, áldozzon, igazságot, uralkodék belyett; továbbá: *állatt, magaknak, állattak, választáshaz, javalhassan, tárgyhaz, hadakazóbb, rajtak, rohanásakat.* A' fordító nem hogy kerülné az egynemű, vocalisok' öszvehangozását, a' mi nyelvünket tagadhatatlanul rutítja, hanem inkább azon igyekszik, hogy ott is monotoniákat csináljon, hol a divatozó szokás, azokat meglehetősen kikerülte, hogy a' *magaknak* és *állattak,* a' *magoknak* és *állottaknál* szebb hangú legyen, azt a fordító nehezen fogja velünk elhitethetni. Hibásak továbbá a' fordításban

[1] A jkv. 27. p. szerint a vélemény elfogadtatott, a kézirat visszaadatott.
[2] Főtitkári iratok. 1834. évi 104. sz.

az illyek is: *három ifjak, száz lovagok, tiz századok'* stb. ezer hasonnemű, *három ifjú, száz lovag, tiz század* helyett. Ezeket csak emphasis végett szabad néha használni, például: »Nyolcz századoknak vérzivatarja közt« Berzsenyinél. — A' fordító imperfectumokkal ügyekszik stilusát széppé tenni, de azon felül, hogy ezeknek halmozása nem szép, grammatikát nem tudván illyekre téved: állapada, nevekede, tetne, fertözöde, mikkel a' lapok el vannak tarkítva. A' szavak helyezése gyakorta igen hibás és a' mesterkélés által sokszor logikátlanná válik. Például: »Ha a' fejedelem' távol létét a' háboru magával hozná« a' mit a' maga természetes egyszerűségében így mondanánk: »ha a' fejedelem nem volna háborúban«. Ismét: »Valamint Romulus előre látta, szintugy voltak elsők a' Sabinusak, kik nőjeik 's leányaikkal megjelentek,« e' helyett: »A Sabinok mint Romulus előre látá, elsők jelentek-meg, nőik 's leányaikkal.« Továbbá: E' Romulus' viselete nem tetsze a' tanácsnak, melly annyira hanyatla, hogy csupán a' Romulus' kemény rendeléseinek helyben hagyására eszközül szolgála,« melly constructio a' mellett, hogy nem szép, még grammatice és syntactice is hibás.

Általában a' fordító nyelvének nincs semmi nemessége, mit a' história kíván; széles, áradozó, dísztelen sokszor mindennapi, sőt alacson kitételekkel megrakott. Ezen okokból Véleményadó azt hiszi, hogy e' fordítás csak akkor volna kiadható, ha egészen újra dolgoztatnék, így a' mint van, minden tartózkodás nélkül vissza adathatik szerzőjének.

Bajza József.[1]

Vélemény[2] illy című kézíratról: »Hajdani és mostani Székes-Fejérvár Esmértetése. Közli Barkóczi Rosty Zsigmond.[3] T. Fejér Vármegyének Böcs. Aljegyzője«.

A' jelen munka' szerzője ügyekezett mindent megolvasni a' mit csak Fejérvár' históriájához és topographiájához tartozónak vélt, s' olvasása és kutatásai közben sok adatokat és jegyzéseket gyüjtött, kivált Fejérvár' historiájára nézve, 's ezen fárasztó szorgalmáért dicséretet is érdemel: munkáját azonban nem lehet egyébnek tekinteni, mint studiumnak, mint készületnek Fejérvár' historiája' megírásához. Kéziratában mint valamelly krónikában gondosan egybe vannak gyüjtögetve a' történt dolgok 's évek' rendébe rakva, de ezek csak töredékek 's összefüggésben, combinatióval feldolgozva nincsenek, 's így nincs is több becsök, mint a' mi a' historiai emlékeztető tábláknak szokott lenni, azért véleményadó e' kéziratot — nem

[1] A jkv. 305. p. szerint a kéziratot a szerzőnek visszaadták, a másik bíráló gr. Dessewffy Aurél volt.

[2] Főtitkári iratok. 1835. évi 22. sz.

[3] Rosty (1811—1875.) fenti műve, Szinnyei szerint, önállóan nem jelent meg, de ugy látszik, egyes részleteket közzétett 1857—1860-ig a M. Emléklapokban és a Delejtűben.

is említve bővebben azt, hogy a' stylus benne felette rosz, 's a' nyelv tömve van mindennemű grammatikai hibákkal — illy alakban nem ajánlhatja a' Tudós Társaságnak, de nem ajánlhatja föltételesen sem, mert a' szerzőben nem látja azon tehetséget, hogy ezen egyébiránt meglehetős szorgalommal gyüjtött jegyzeteiből valami tűrhetőleg jót alkotni képes legyen.

Bajza József r. t.[1]

Vélemény[2] illy című kéziratról: »Életírások. Debreczeni Barány Ágostontól. 1834.«[3]

Ezen életírások között véleményadó talált többeket, mellyek históriai tekintetben 's adatokra nézve meglehetős szorgalommal vannak dolgozva 's mellyeknek, biographiánk' szükében, nem lehet becsöket tagadni: de talált viszont ollyakat is, mellyeken látszik a' felületes kéz. Azonban e' felületesség mellett is, amaz ismeretes horatiusi intést tartván szem előtt: »Ubi plura nitent . . .« nem volna idegen ezen életírási gyűjteményt a' tudós társaságnak kiadás végett ajánlani, ha újak és még eddig ismeretlenek volnának, de a' 17 biographia közül *tizenegy* már előbb a' Felső Magyar Orsz. Minerva' 1825—26—27—28—30 és 31dik évi folyamataiban volt kiadva, és pedig — ha *Bátori Gábor', Szécsi Mária'* 's még egy-kettő' életét kivesszük, mellyek e' helyt itt-ott bővítve vannak — szóról szóra úgy, mint a' jelen kéziratban állanak. Továbbá: a' még eddig ki nem adottak között is *Vid,* Salamon király' tanácsosa' biographiáját véleményadó már előbb Budai Ferenczneк »Magyarország' polgári históriájára való lexikonában« olvasta, 's itt csupán gondosabb nyelven, nem olly konyhai közönségesen mint Budainál van adva. *Brudern* József' biographiája pedig igen futólag készült 's nekrólog inkább hogysem életírás 's nem tudat többet, mint a' mennyit e' nem rég elhúnyt férfiu felől hírlapjaink közlöttek. Ez okból vélemény-adó a' jelen kéziratot a' tudós társaságnak kiadás végett nem ajánlhatja.

A' szerzőnek nyelvére 's előadására nézve is lehetnének ezen kívül észrevételek, minthogy azonban a' kéziratot fontosabb okok nem ajánlják kiadásra, ezeket véleményadó csak úgy mellesleg és röviden akarja itt érinteni. Óhajtható volna tudniillik, hogy a' szép szorgalmú szerző egyszerűbb 's kevésbbé keresett 's virágos stylussal élne biographiáiban, mert a' historiai műveknek, hová a' biographia is tartozik, nem a' phantasiához, hanem észhez kell szólniok; ohajtható volna másodszor, hogy az előadás' formáiban nagyobb változatosság volna. Azok a' biographiák' elején álló rhetori pompájú 's

[1] A jkv. 334. p. szerint a kéziratot a szerzőnek visszaadták; a másik bíráló Luczenbacher volt.

[2] Főtitkári iratok. 1835. évi 22. sz.

[3] Bárány (1798—1849) e munkája, Szinnyei szerint, nem jelent meg külön.

nem minden dagálytól üres declamatiók és ismét a' biographiák' végén álló elegiai fohászkodások, mint például:

»Oszlopodat, Flórián, hő érzéssel emeli föl Szatmár, én visszazengem sóhajtásait a' bánatnak boldogult földim' hamvai fölött 's csendes nyugtot óhajtok neki.« Vagy: Nyúgodjál sírodban csenddel, magyarok' egykori nagy királynéja!« — Ismét: »A' sírhalmok' kegyes nemtője leheljen nyugalmat e' deréknek hamvaira. Intse hasonlókra a' nemes példa a' jövő kor' gyermekeit!« — Ismét: Nyugodjanak hamvaid a' sír' sötétén is átvilágló férfi, Pázmán Péter! Az érdemet becsülni tudó maradék beszakadt halmodra borúl 's fölötted búkönnyet önt. Oh adhat-e a'boldogabb árnyaknak ennél többet az élet?«

Ezen beszédek magokban nem volnának roszak, de midőn mindig vissza és vissza jőnek, mintegy szabály szerint, valahányszor egy biographiát át olvastunk, felette kellemetlen locus communisokká válnak, untató monotoniát szülnek 's a' szerzőnek szegénységét árulják el az előadási formákban. Ezeket hasznos volna a szerzőnek, gondos kertészként, mint buja kinövéseket, mellyek a' becsesebb törzsök' éltető nedveit szívják, levagdalni, általa e' gyüjtemény bizonyosan nyerni fogna.

Bajza József r. t.[1]

Vélemény[2] **illy című kéziratról: »Erdélynek és Magyar Ország némely részeinek a' Második Lajos Király Mohács Mezei siralmas veszedelmétől, az 1526-ik esztendőtől fogva, az Erdélyi Fejedelmek igazgatások alatt volt boldog és boldogtalan, virágzó és siralmas, rövid, de világos és valóságos Historiája; mely ama' nagy emlékezetű Néhai Gróf Bethlen Farkas Urnak Apafy Mihály Erdélyi Fejedelem bölcs Tanácsossának, Fejér Vármegye nagy érdemű Főispánjának és Ország Cancelláriusának igen ritka és mindenek előtt nagy kedvességben lévő, Deák nyelven irott, nagy Historiájából, magyar nyelven kiszedegetve e' rövid summában szorítva, egészen a' dicsősségesen uralkodott Felséges Magyar Király és Erdélyi örökös Fejedelemig, a' Felséges Nagy Mária Teréziáig léhozatott. I, II. Kötet.«**

E' szentivány-éneki hosszuságú czím meglehetősen bélyegzené e' *kiszedegetett* és *lehozatott* historiát, ha a' szerző maga nem mondaná is, hogy az egy *boldogtalan* és *siralmas* historiája Erdélynek és Magyarország' némelly részeinek.

A szerző sem historicus, sem stylista; pedig ha egyéb nem, legalább az olvasók iránti illedelem kivánná, hogy mind a' kettő, ha csak középszerüleg is legyen. Ő, Bethlen Farkas' munkáját azok-

[1] A jkv. 271. p. szerint a kéziratot a szerzőnek visszaadták, a másik bíráló Luczenbacher volt.

[2] Főtitkári iratok. 1836. évi 4. sz.

nak, kik latin nyelven nem olvasnak, leginkább pedig asszonyok számára *szedegette ki*, és *hozta-le*, de sem azt nem tudja mit kellett volna *felszedegetni* 's mit *elhagyogatni*, sem azt milly rendben, sem azt micsoda nyelven. Bethlen széles áradozó iró, de nyelve, könnyű, világos, előadása néha kellemes is, és tartalmas reflexiói bizonyítják, hogy korának kitünőbb elméi közé tartozhatott. A' fordító' nyelve hibás, előadása izetlen 's magyar Bethlene ama' latinnak minden becsesebb sajátságaitól meg van fosztva.

Kénytelen vagyok megvallani, talán mások' véleményének ellenére is, hogy még nem ismerem olly históriáját a' két magyar hazának, mellyet akár egészben, akár így kivonva, nyelvünkre fordítani különös nyereségnek tarthatnék. Fordítanunk csak classicus történetírókat kellene (középszerűeket eredetileg is tudnának köztünk írni), hogy pedig classicus mai napig csak egy is volna, azt szabad legyen kétlenem. Azonban még eddig talán nem is lehetett, mert történetbúvárainknak sokat kell még világosságra hozniok, meddig a' szükséges előkészületek meglesznek. Mi most még csak némelly egyes szakaszokban remekelhetnénk.

Bethlen' munkájának fordításával szinte nem nyernénk sokat, ha az jól fordítatnék is ; illy fordítással pedig mint az előttem lévő, csak az olvasókat fognánk a' magyar nyelven irandó historiáktól jó előre elrémíteni ; 's a' szerzőnek nem igen magas képzeletei lehettek a' Tudós Társaság' felől, midőn e' kéziratát beküldvén, azt reménylette, hogy találkozhatik bíráló tag, eléggé engedékeny, hogy ne mondjam vak, illyetén iskolás gyermeki gyakorlatokat nyomtatásra ajánlani.

Azon esetre ha a' heti ülés meg nem nyúgodnék az itt elmondott' véleményben, bővebb meggyőződés végett ajánlom, annak mit a szerző a »*Jó Olvasóhoz*« írt, magából a' fordításból pedig az *első lapnak* felolvasását ; amaz befogja bizonyítani, milly csodálatosan parányi körben forganak a' szerző' gondolatai, emez pedig mint stilistát fogja őt félreismerhetetlen vonásokkal bélyegzeni.

Pest, január 4d 1836.

Bajza József, r. t.[1]

Viszota Gyula.

[1] A jkv. 5. p. szerint a kéziratot a szerzőnek visszaadták ; a másik bíráló Sztrokay Antal volt.

KÖNYVISMERTETÉS.

Császár Elemér: Kisfaludy Sándor, a Kisfaludy-Társaság Költők és Irók cz. vállalatában, Budapest, 1910.

Császár Elemér, fiatal irodalomtörténetíróink egyik legkiválóbbja szép kötettel gyarapította azoknak a műveknek a sorát, melyek irodalmunk két korának tanulmányozásakor mellőzhetetlenek. Mikesről, Faludiról, a deákos iskoláról, Csokonairól, de különösen Verseghyről irott tanulmányai irodalomtörténetírásunk java termései közé tartoznak. Ányos és Verseghy műveinek kritikai kiadása széleskörű ismeretről s philologiai pontosságról tesz bizonyságot. A folyóiratokban megjelent kisebb czikkei és bírálatai, a *Századok*ban kiadott közleményei, művészettörténeti munkái és széptani dolgozatai nemcsak mély tudásról tanuskodnak, hanem arról a tudatos elvről is, hogy az irodalomtörténetírónak a szomszédos területeken is könnyen kell mozognia. Toldy Ferencz példáját kevés tudós követte olyan híven, mint Császár Elemér.

Kisfaludy Sándorral is szívesen foglalkozott. Az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1898-iki folyamában *Kisfaludy Sándor mint vígjátékíró* czímmel jelent meg egy becses tanulmánya, 1902-ben az *Olcsó Könyvtár*ban kiadta a *Dárday-házat*, 1908-ban pedig a *Beöthy-Emlékkönyv*ben *Kisfaludy Sándor és a franczia irodalom* czímű dolgozatában kiegészíti Angyal Dávid kutatásait: Madame Deshoulières, Chaulieu költeményeiben, Boufflers, Parny, Bertin és Rousseau egy-egy gondolatában Kisfaludynak olyan forrásaira utal, melyek a költő műveltségére s képzelete teremtő erejére egyaránt világot derítenek.

Császár Elemér lehetett a leghivatottabb arra, hogy a Kisfaludy-Társaság vállalatában Kisfaludy Sándor életét megírja. Utal a költő ősi származására, a fényre, melyet a nagy ősök: Ugrin és Miklós comes árasztottak a Kisfaludyakra. A család vagyonának a megfogyatkozásáról s tekintélye csorbulásáról is beszámol. Kipuhatolja a hanyatlás okait: a hadakozás, a zálogba adás, az igénypörök, a XIV. századtól a XVIII-ig húzódó osztályperek bomlasztó hatását kiélezi. A család tömörre fogott történetéből levonja a tanulságokat: a Kisfaludyak ereje megaczélozódik, kifejlődik bennük az elvhűség, a föld és a haza szeretete.

Vonzóan írja le Kisfaludy ifjuságát, különösen tanulókorának azokat a mozzanatait, melyekből a költőre lehet következtetnünk. Kisfaludy pozsonyi tartózkodásának kivált három mozzanatát világítja meg: Veinstein Teréz iránt táplált szerelmét, Skublics Imrével kötött barátságát és színházlátogatásait. Fontos a pozsonyi Pálffy-kastélyban felbuzduló nem-

zeti érzés leírása is, mely Kisfaludyban tudatossá tette magyar és nemesi voltát. Nem kevésbbé érdekes a költő katonáskodásának a rajza. Erdélyi életét éppen olyan melegséggel ecseteli, mint a milyen gondosan beszámol bécsi tartózkodásáról. Császár figyelme kiterjed mindazokra a tényezőkre, melyek Bécsben Kisfaludy szelleme fejlődésére befolytak. A Medina Máriával kötött viszony rajza éppen olyan érdekes, mint a bécsi élet egyéb mozzanataié. Kedves és meleg a Szegedy Róza iránt támadt szerelemnek és a badacsonyi szüretnek a leírása. Kisfaludy olasz útjáról éppen olyan hangulatos képet fest, mint franczia fogságáról. A Pepi grófnéval szőtt viszonyban találóan jelöli meg az elléhásodást. Beszámol a Rajna mellett töltött két évről s leírja a költő házassága történetét. Éppen olyan szép és eleven Kisfaludy sümegi életének a rajza, mint a milyen híven utal Kisfaludynak az insurrectióban tanusított buzgalmára, a balatonfüredi színház megalapítása körül kifejtett serénységére, akadémiai működésére, a megyegyűléseken érvényesülő politikai álláspontjára, mely a demokratikus áramlattal homlokegyenest ellenkezik.

Azokat a tényezőket, melyeket az életrajzírónak tekintetbe kell vennie, sohasem hanyagolja el. Igy a környezet rajza mindig találó: a költő zordon apjáról sikerült arczképet fest: tömötten jellemzi a pozsonyi kispapok működését; a mozgalmas bécsi testőrélet megelevenedik előttünk: D'Esclapon Karolináról vonzóan, Szegedy Rózáról lebilincselően ír, kinek arczképe éppen olyan plasztikus, mint a Kazinczyé.

A Kazinczy—Kisfaludy viszony rajza egyike a mű legkitünőbb részeinek. A Ruszek apáthoz írt leveleket, a *Recensens*ek czímű értekezést olyan ügyesen használja fel Kisfaludy Kazinczy ellen elfoglalt álláspontjának a feltüntetésére, mint a hogyan Kisfaludy Sándor önéletrajzi vonatkozású műveit és a Skublics Imréhez intézett leveleket is ki tudta aknázni a mű egyéb részeiben.

Az életrajzi tényezők mellett előkelő szerepet juttat az irodalmi méltatásnak. Ki kell emelnünk Kisfaludy *Napló*jának eredeti értékelését, melyet irodalomtörténetíróink nem méltattak eléggé. Röviden jelzi a *Kesergő szerelem* epikai hátterét. Toldyval és követőivel szemben kiélezi, hogy a cyclusban a tárgyi vagy élményszerű vonatkozások csak Rózára illenek. Ezt különösen lélektani alapon teszi: a sóvárgás mozzanatával magyarázza. Utal Petrarca hatására s a képzelet szerepére. Kiemeli a különbséget is: Kisfaludy Lizájában kevesebb az elevenítő, egyéni vonás, mint Petrarca Laurájában. Méltatja Kisfaludy szívhez szóló lyraiságát s közvetetlenül ír természetcultusáról. Kidomborítja a *Boldog szerelem* leírásának szépségeit s még két mozzanatot: a feleségdicsőítés és az erotikus eidyllion tényezőit.

A *két szerető szív történetéről* ötletesen mondja, hogy *Fanni* és a *Karthauzi* áthidalója.

A *Regék* forrását Angyal Dávid nyomán Veit Weberben nyomozta, de határozott eredményre nem jutott. Jelzi a *Regék* typikus vonásait. Kiemeli, hogy mondai alapjuk nincs, hogy a költő történelmi vonatkozások, kapcsolatok, ismert várromokhoz fűzés útján akarta ezt a hiányt pótolni. Hibáztatja, hogy leleményök szegényes, cselszövény-

indítékaik érdesek, bántók. Észreveszi, hogy minden regében három fajkép ismétlődik s hogy a szolgák, csatlósok jellemrajza sikerült bennök a legjobban. Jól látja, hogy a nemesség eszményítésében rejlő varázs s az erős lyraiság megragadta a lelkeket.

A drámák fejtegetése nem kevésbbé beható. Rámutat a drámai kisérletek legfontosabb eredményére: Kisfaludy megtanulta, hogyan kell bánnia a nyelvvel. *Hunyady*ban az erős Fessler- és Schiller-hatást emeli ki. Velős párhuzamot von Katona és Kisfaludy *Bánk*ja között: Katona mély psychologiájával Kisfaludy könnyelmű jellemrajzát állítja szembe. Kiélezi, hogy *Kun László* jellemei következetlenek. *Az emberszívnek örvényei*ben az a legértékesebb megfigyelése, hogy a hazafias szempont tönkreteszi az eredeti problémát. Rámutat az *Elmés özvegy*, *A lelkes magyar leány* és a *Dárday-ház* hazafias indítékára.

Ez a gazdagság az életrajz és az irodalmi méltatások körében a mű fontosabb eredményeinek a feltüntetéséből is könnyen kiviláglik. A széptani fejtegetések mindig arányosak s a mű értéke szerint igazodók. E mű nemcsak Kisfaludy működésének alapos ismeretére vall, de egy-egy czélzása, utalása azt is elárulja, hogy az író magának a kornak is mélyenszántó búvára. Valóban Beőthy, Négyesy, Váczy és Széchy neve mellett a Császár Eleméré is mindig ajkunkra tolul, valahányszor azokat az eredményeket akarjuk megjelölni, melyeket a tudományos buzgalom a XVIII. század irodalmának a kutatása terén elért. A Verseghy-munkában a tudományosabb eljárás inkább érvényesülhetett, mint a Kisfaludy-életrajzban, mert más a czél és a mód, melyet a Kisfaludy-Társaság a *Költők és Írók* írói elé tűzött. Császárnak ehhez a szellemhez kellett alkalmazkodnia, de egy-egy probléma felvetésekor mégis szükségét látja annak, hogy a kutatásokra is kitérjen. Így megemlíti Toldyt, Beőthyt, Heinrichet, Angyalt, de már a *dii minorum gentium* nevéről szó sem esik, pedig Széchen Antal, Imre Sándor, Rényi Rezső, Werner Adolf és Bitzó Sarolta kutatásainak az eredményeit is feldolgozza.

A mű stilusa élvezetes, könnyen folyó s jól eső ellentéte annak a metaphorákat hajszoló iránynak, mely a Péterfy-mímelés beteges jelenségeként férkőzött az irodalomtörténetírásba. Egy-egy hasonlatra bukkanunk Császár könyvében is, de inkább a közvetetlenség, a megihletett lélek mérsékeltebb érzelmessége, egy-egy megállapításának tömött rövidségű határozottsága, párhuzamai ötletessége és szellemessége azok a vonások, melyeket stílusa legjellemzőbb sajátságaiul kell megjelölnünk.

A fejtegetett mozzanatok alapján kimondhatjuk, hogy Császár Elemér könyve életrajzirodalmunk legértékesebb alkotásai között foglal helyet. [1]

DR. ELEK OSZKÁR.

[1] A *Nyugat* czímű folyóiratban (1910-iki évfolyam, 560—562 lk.) Kuncz Aladár tanártól egy igazán kicsinyes nyugatiaskodó szempontból írt ötletfuttatás jelent meg, mely lehet hódolat a *Nyugat* fiatal titánjai előtt, de néhány találomra kiragadott részlet alapján kimondott véleménye bírálatnak éppen nem bírálat, véleménynek pedig olyan Sturm und Drang-féle erőlködés.

REPERTORIUM.

Ábrányi Emil. Tóth Kálmán és a Nők az alkotmányban. Budap. Hirlap 112. sz.

Andrássy Gyula gr. Széchenyi politikája. Magy. Társ. tud. Szemle. 173—212. l.

A—rt. Kiss József költészete. Aradmegy. Hirl. 11. s köv. sz.

Bánóczi József. Jelentés a Karátsonyi-pályázatról. Akad. Ért. 203—208. l.

Baróti Lajos. Petőfi első leveleihez. Irodalomtört. 246—248. l.

Bársony István. Ingovány. 1912. — Ism. (P. L.) Magy. Nemzet 73. sz.

Bayer József. Jelentés a gróf Teleki-pályázatról. Akad. Értes. 186—203.

Bayer József. Telemak és Kalypso előadásának kérdéséhez. Philol. Közl. 377—381. l.

Beöthy Zsolt. Kisfaludy Károly Kérői, Budap. Hirl. 97. sz.

Beöthy Zsolt. Széchenyi és az Akadémia. Budap. Hirl. 108. sz.

Berczik Árpád. Bud. Hirl. 42. sz. — Orsz. Világ 9. sz. Képpel.

Bíró István ifj. Petőfi Sándor marosvásárhelyi napjai. Székely Napló 52. sz.

Bittenbinder Miklós. Arany János Öldöklő Angyala. Irodalomtörténet 251—253. l.

Császár Elemér. Komjáthy Jenő. Budap. Szemle 150. köt. 124—137. l.

Deák Ferencz levele br. Kemény Zsigmondhoz. Pusztaszentlászló, 1863. május 24. Kolozsv. Hirl. 109. sz.

Elek Oszkár dr. Arany János és balladaköltészete. Uránia 80—84. l.

Emőd Tamás versei. Ism. Pogány Béla. Nagyváradi Napló 27. sz.

Farkas Pál. Doktor Hartmann. Regény. 1912. — Ism. P. L. Magyar Nemzet 68. sz.

Feleky Géza. A Kisfaludy-Társaság. Világ 41. sz.

Gálos Rezső. Tompa »Árokháti Lőrincz«-e. Philol. Közl. 491—493. l.

Gelenczey Mihály János. Kenézy Csatár. 1849—1912. Korponai Közl. 12. sz.

Gerencsér István dr. Ányos Pál. Uránia 25—28. l.

Gyöngyösy László dr. Gyöngyösi István tanulópályája. Protest. Szemle 158—166. l.

Haraszti Gyula. Madách Imréről. 1912. — Ism. (P. L.) Magy. Nemzet 101. sz.

Herczeg Ferencz. Napváros 1912. — Ism. (Sn.) Hét 10. sz.

Herczeg Ferencz. yi. Élet 19. sz.

Huzella Gyuláné. Arany János és a lira. Nagyvárad 81. sz.

Irsai István. A nő Vörösmarty költészetében. Orsz. Világ 6. sz.

Jablonkay Gábor. Taxonyi János. 1910. — Ism. Alszeghy Zsolt. Budap. Szemle 150. köt. 313—316. l.

Janovits Jenő dr. Sztáray Mihálytól—Herczeg Ferenczig. Magy. Hirlap 84. szám.

Kaffka Margit, Színek és évek. Ism. Móricz Zsigmond. Nyugat I. 212—217. l.

Kaffka Margit. Süppedő talajon. 1912. — Ism. P. L. Magy. Nemzet 70. sz.

Kardos Albert. A magyar irodalomtörténet korszakai. Irodalomtörténet. 248—251. l.

Karinthy Frigyes. Igy írtok ti. (Modern könyvtár.) 1912. — Ism. Kosztolányi Dezső. Világ 50. sz.

Karl Lajos dr. Poncianus históriájának ó-franczia folytatásai. Ethnogr. 15—21. l.

Katona, L. u. Szinnyei, Fr. Geschichte der ungarischen Literatur. 1912. Ism. Kuncz Aladár. Nyugat I. 365—367. l.

Kéki Lajos. Tompa Mihály. 1912. — Ism. y—s. Budap. Szemle 150. köt. 309—312. l.

Kéki Lajos. A magyar verses elbeszélő költészet a XIX. század második felében. Irodalomtört. 225—237. l.

Kenessey Béla. Gróf Széchenyi István világnézete és életbölcselete. Magy. Társ. tud. Szemle 81—104. l.

Komlóssy Ferencz. Gróf Széchenyi István élete. — Ism. Görcsöni Dénes. Alkotmány 67. sz.

Kristóf György dr. Kazinczy vallási nézetei. Protest. Szemle 1—8. l.

Krudy Gyula. Szinbád ifjusága. 1912. — Ism. Várady István. Nyugat I. 288. l. — Világ 18. sz.

Lőrinczy György. Utitársaim. 1912. — Ism. (P. L.) Magy. Nemzet 35. sz.

Mikszáth Kálmán. Töviskes látogatóban. 1912. — Ism. v. g. Budap. Szemle. 150. köt. 300—304. l.

Móricz Pál. Pusztuló világ. 1912. — Ism. Hét 5. sz.

Nosz Gusztáv. Szigligeti Ede irodalmi jelentősége. Tiszántúl 80. sz.

Papp Ferencz. B. Kemény Zsigmondnak »Izabella királyné és a remete« cz. regénye. Philol. Közl. 332—348. 446—450. l.

Pap Károly. Adalékok Arany debreczeni diákságához. Irodalomtört. 238—245. l.

Pázmány Péter levelei. II. köt. Kiadta Hanuy F. Ism. dr. Thury Etele. Prot. Szemle 35—41. l.

Pekár Gyula. Vénusz könnyei. 1912. Ism. o. Hét 12. sz.

Petelei István elbeszélései. 2 köt. Ism. Kárpáti Aurél. Hét 13. sz.

Pethő Sándor. Rákosi Jenő, a publiczista. Élet 16. sz.

Pintér Jenő. Dukai Takács Judit (1795—1836.) Kultura 12—14. hasáb.

Pongrácz József. A cambridgei Korvin-codex és a Trinity-college magyar vonatkozású egyéb kéziratai. Könyvszemle 1—7. l.

Prohászka Ottokár. Gróf Széchenyi István vallásossága. Magyar Társ. tud. Szemle 1—14. l.

Relkovic Mita. Mikes Kelemen nevelési elvei. Nemz. Nőnevelés 90—95. l.

Riedl Frigyes. Három jellemzés. 1912. — Ism. Babits Mihály, Nyugat I. 364. l. — Dr. Szabolcsi Lajos. Világ 12. sz.

Ruttkay György. Szigligeti Ede. Budap. Hirl. 103. sz.

Schöpflin Aladár. Magyar lirikusok. Vajda János. Nyugat I. 22—39. l. — Palágyi Lajos. Vajda János és — Schöpflin Aladár. Magy. Nemzet 26. sz.

Szabó Dezső. Berzsenyi Dániel. Nyugat I. 113—119. l.

Szabó Endre. A tulipán. Regény. 1912. — Ism. (P. L.) Magy. Nemzet 56. szám.

Szász Károly ifj. Gyulai Pál ifjukori drámai kisérlete. Budap. Szemle 150. köt. 221—228. l.

Szép Ernő. Énekes könyv. 1912. — Ism. Jász Dezső és Babits Mihály. Nyugat I. 362 l. — K. D. Hét 6. sz.

Szigligeti Ede utolsó levele (Parád, julius 12. 1877.) Közli v. gy. Nagyvárad 88. sz.

Szini Gyula. Ágai Adolf. Nyugat I. 465. l.

Szlripszky H. és *Alexics Gy.* Szegedi Gergely énekeskönyve. 1911. — Ism. Gagyi Jenő. Századok 220—224 l.

Tolnai Vilmos. Jelentés a Farkas-Raskó-pályázatról. Akadém. Értes. 209—211. l.

Tömörkény István. Ne engedjük a madarat. 1911. — Ism. Kéki Lajos. Budap. Szemle 150. köt. 148—152. l.

Várady Antal. Hogy lett Kelemen László színész? Adatok a magyar színészet első évtizedéből. Orsz. Világ 12. sz.

Vér Mályás. Pasztellek 1909. — Ism. Kéki Lajos. Budap. Szemle 150. köt. 153—156. l.

Zolnai Béla. A »Szép Ilonka« keletkezéséhez. Philol. Közl. 489—491. l.

Összeállította: HELLEBRANT ÁRPÁD.

A Magyar Tudományos Akadémia kiadásában megjelent IRODALOMTÖRTÉNETI MŰVEK:

Ábel Jenő dr. A bártfai Szt.-Egyed temploma könyvtárának története. Egy fametszettel. Ára 2 kor. 40 fill.

Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia. Jussu Acad. Scient. Hung. ex scriptis ab Eugenio Abel relictis cum commentariis edidit partimque auxit Stephanus Hegedüs. Ára 8 kor.

Analecta recentiora ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia. Jussu Acad. Scient. Hung. ex variis fontibus hausta cum commentariis edidit Stephanus Hegedüs. Ára 8 kor.

Bayer József. A nemzeti játékszín története. 2 kötet. Ára 14 kor. — Egy magyar Eszther-dráma. Ára 60 fill.

Békefi Remig. A népoktatás története Magyarországon 1540-ig. Ára 12 kor.

Bogisich Mihály. Cantionale et passionale Hungaricum societatis Jesu, residentia Turocensis. XVII-ik századbeli kath. énekgyűjtemény. Hangjegyekkel. Ára 60 fill.

Szegedi Ferencz Lénárt egri püspök énekes könyve. 1674. év. Ára 1 kor.

Coelius (Bánffy) Gergely. Szent Ágoston reguláinak magyar fordítása. (1537.) Bevezetéssel ellátva kiadta Dézsi Lajos. Ára 2 kor.

Császár Elemér. Verseghy Ferencz élete és művei. Verseghy arczképével. Ára 6 kor.

Emlékkönyv, Akadémiai — Kazinczy Ferencz születése évszázados ünnepéről október 27-én 1859. Ára 1 kor.

Hegedüs István. Dicsének Jacobus Antonius Marcellusra. Irta Janus Pannonius. Ford. Ára 1 kor. 80 fill. — Petrarca »Szózatja« és egyik latin költői levele. Ára 50 fill.

Heinrich Gusztáv. Kudrun. A monda és az eposz. Ára 80 fill.

Hellebrant Árpád. A M. T. Akadémia könyvtárában levő ősnyomtatványok jegyzéke. Ára 4 kor.

Irodalomtörténeti emlékek. I. kötet: Két magyarországi egyházi író a XV. századból: Andreas Pannonius. Nicolaus de Mirabilibus. Közzéteszi *Fraknói Vilmos* és *Ábel Jenő*. Ára 7 kor. — II. kötet: Olaszországi XV. századbeli íróknak Mátyás királyt dicsőítő művei. Közrebocsájtja *Ábel Jenő*. Aurelius Brandolinus. — Ludovicus Carbo. — Galeottus Martius. — Naldus Naldius. — T. Alexander Cortesius. — Ugolinus Verinus. — Jo. Franc. Marlianus. Ára 7 kor.

Irodalomtörténeti közlemények. Szerkeszti az I—II. évfolyamot *Ballagi Aladár*, a III. évfolyamtól *Szilády Áron*. Tartalomjegyzék minden évfolyam végén. (Eddig 21 évfolyam 1891—1911.) Minden évfolyam 4 füzetben. Egy-egy teljes évfolyam ára 10 kor. Egyes füzet 3 kor.

Jakab Elek. Az erdélyi hirlapirodalom története 1848-ig. Ara 1 kor.

Katona Lajos. Temesvári Pelbárt példái. Ára 1 kor. 20 fill. — A Teleki-codex legendái. Ára 1 kor. 60 fill. — Alexandriai Szent Katalin legendája középkori irodalmunkban. Ára 1 kor. 60 fill.

Kazinczy, Ferencz levelezése. Közzéteszi dr. Váczy János. I—XIX. kötet. 1763—1826-ig. Minden kötet ára 10 kor.

Költők tára, Régi magyar —. Szerkeszti Szilády Áron, — V. kötet: (Radán Balázs, Dézsi András, Sztárai Mihály, 1542—1560.) Ára 4 kor. — VI. kötet; (Szegedi Kis István, Cziráki Balázs, Armbrust Kristóf, Mádai Mihály, Sarlóközi névtelen, Raskai Gáspár, Gyulai István, Heltai Gáspár, Tőke Ferencz, Szegedi András, Paniti János, Szepetneki János, Szegedi Gergely, Pap Benedek, Barát István, Nagyfalvi György, Vilmányi Libécz Mihály, Békési Balázs, Névtelenek. 1545—1556.) Ára 6 kor.

Komjáthy B. Epistolae Pauli lingua hungarica donatae. Az zenth Paal leueley magyar nyelven. Krakó 1533. Ára 6 kor.

Magyarországi tanulók külföldön. Szerkeszti Ábel Jenő. — I. kötet: Magyarországi tanulók a jénai egyetemen. Összeállította Mokos Gyula. Ára 4 kor. 40 fill. — II. kötet: Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen. Összeállította dr. Schrauf Károly. Ára 9 kor. — III. kötet: A krakkói magyar tanulókháza lakóinak jegyzéke. (Regestrum bursae Hungarorum Cracoviensis) 1493—1558. Az eredeti kéziratból közli és magyarázza dr. Schrauf Károly. Ára 3 kor.

Magyarországi tanulók külföldön. Szerkeszti Ábel Jenő. — IV. kötet: A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve. 1453—1630-ig. Közli dr. Schrauf Károly. Ára 12 kor.

Majláth Béla. Telegdi Miklós mester magyar katechismusa 1562-ik évből. Ára 20 fill.

Molnár Albert (Szenczi) naplója, levelezése és irományai. Jegyzetekkel ellátta Dézsi Lajos. Hasonmással. Ára 9 kor.

Nagy Sándor dr. Szombatos codexek. Ára 60 fill.

Pesti Gábor. Nouum Testamentum seu quattuor euangeliorum volumina lingua Hungarica donata. Gabriele Pannonio Pesthino Interprete. — Wy Testamentum magyar nyelven. Cum gratia & priuilegio Romanae Regiae Maiestatis ad quinquennium. 1536. Korhű kiadás, merített papiron. Ára 6 kor.

Pollák Miksa. Arany János és a biblia. Ára 3 kor. 60 fill.

Báró Radvánszky Béla. Rimay János munkái. A Radvánszky- és a Sajókazai-codexek szövege szerint. Ára 9 kor.

Szabó Károly. Régi magyar könyvtár. Az 1531—1711-ig megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve. I. kötet. Ára 8 kor. Ugyanaz II. kötet: Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok könyvészeti kézikönyve. Ára 9 kor. Ugyanaz III. kötet: Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok könyvészeti kézikönyve. Irták Szabó Károly és Hellebrant Árpád. Első rész: 1480—1670. Ára 10 kor. Második rész: 1671—1711. Ára 12 kor.

Szász Károly. A magyar irodalom újjászületése százados évfordulóján. Ára 40 fill. — A Nibelung-ének keletkezéséről és gyanítható szerzőjéről. Ára 30 fill. — id. gróf Teleki László ismeretlen versei. Ára 20 fill. — Széchenyi emlékezete. Ára 20 fill. — Gróf Széchenyi István és az Akadémia megalapítása. Egy arczképpel. Ára 3 kor. Ugyanaz kötve 4 kor.

Megrendelhetők

a M. Tud. Akadémia könyvkiadó-hivatalában

Budapesten, V. kerület, Akadémia-utcza 2. szám.

Budapest, 1912. Az Athenaeum r.-társ. könyvnyomdája.